

С (1915)

А 45

АЛДАЙ БУУЧУ

ТРИК-ФИМ, К. И. Чуковский

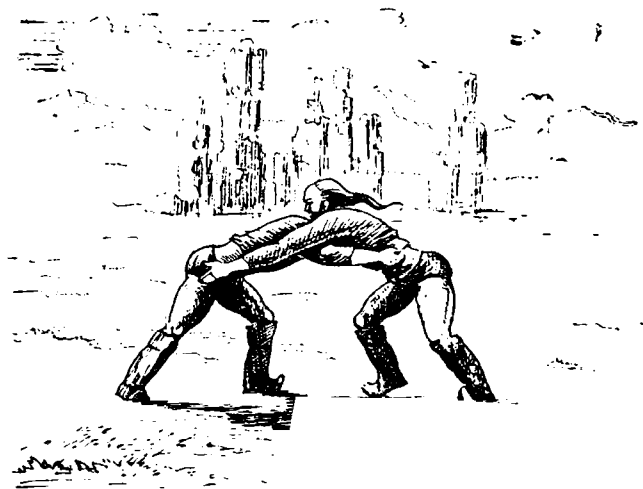

ТЫВАНЫҢ ДЫЛ, ЛИТЕРАТУРА БОЛГАШ
ТӨӨГҮНҮҢ ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛ ИНСТИТУДУ

АЛДАЙ БУУЧУ

ТЫВА УЛУСТУҢ МААДЫРЛЫГ ТООЛДАРЫ

II том

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ . ҚЫЗЫЛ . 1993

47.2.58.5 Тув
А 11

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ТУРАСҚААЛДАРЫ

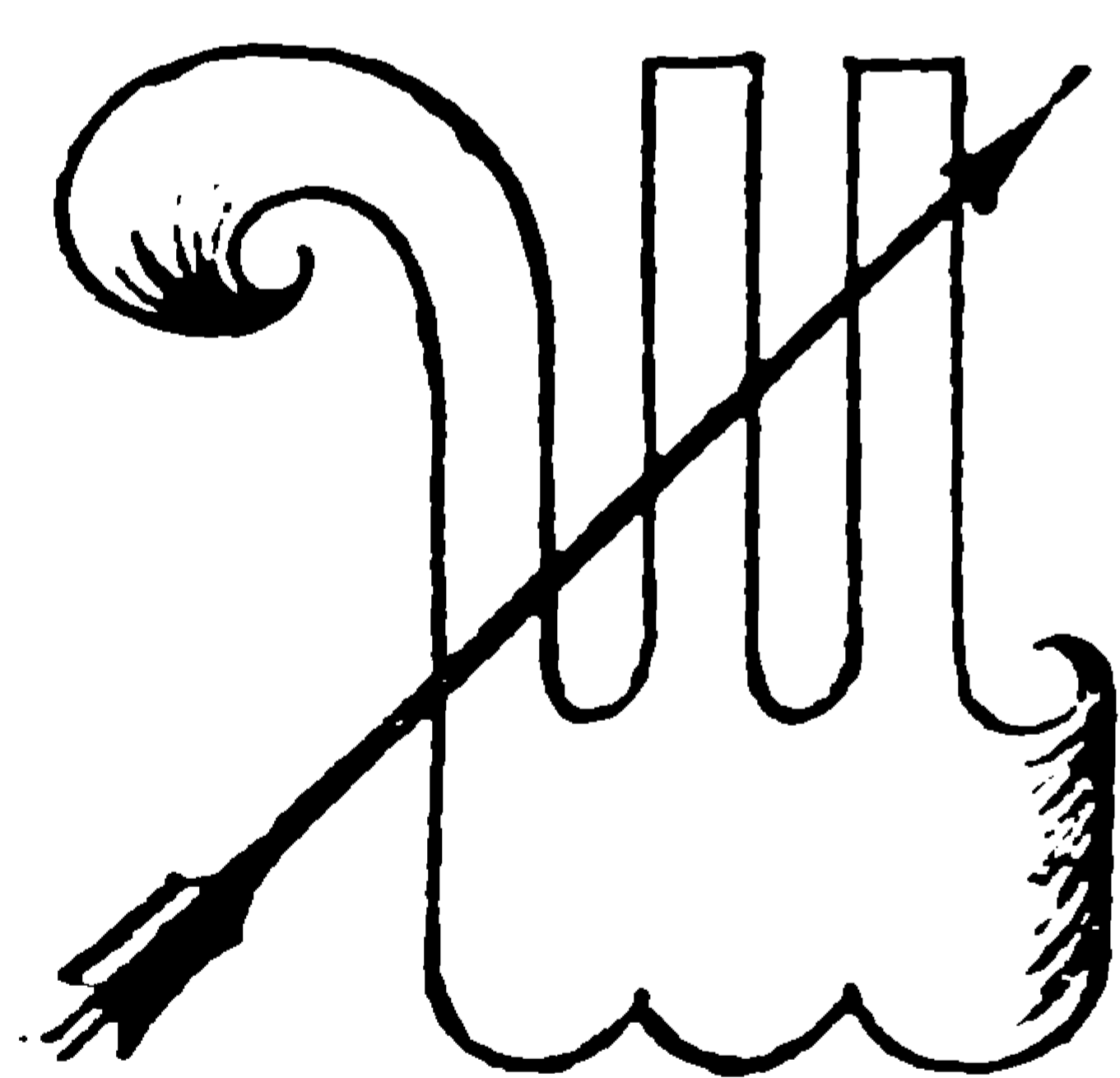
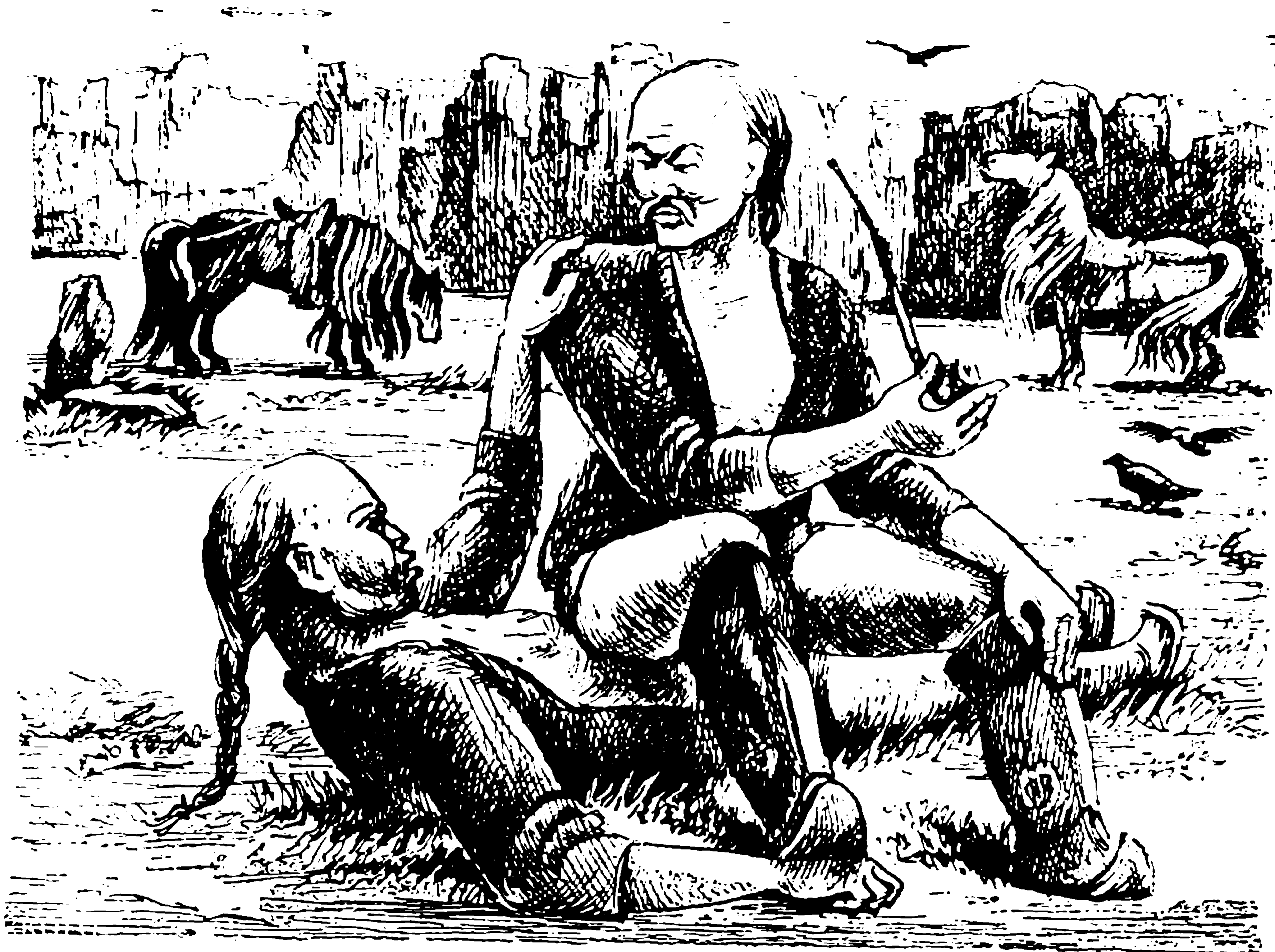
Филология эртемнериниң кандидады С. М. ОРУС-ООЛ тургускаш,
тайылбырын кылган.

Томнуң харысалгалыг редактору —
филология эртемпериниң кандидады Д. А. МОНГУШ.

А $\frac{4702580500-34}{133(01)-93}$ 19-93

47.2.58.5

© ТНИИЯЛИ, 1993.

АЛДАЙ-БУУЧУ

ыян ам,
Бурунгунуң мурнунда,
Эртенгиниң эртезинде,
Энге-доңга шагда,
Эки шагның эктинде,
Бак шагның бажында чүвөң эргин .
Алдай-Буучу деп ашак
Чурттап-даа турган чүвөң эргин.
Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөң.

Чээрэн-Демичи аъттыг-даа чүвези эргин.
Эр боду эр кара чангыс,
Соңнай төрөөн дунмазы,
Мурнай төрөөн азы²-даа чок чүвөң эргин.
Амытан чүведен чанып болбас,
Сынып болбас,
Алды кулаш албыс-шулбус
Ак селемелиг чүвөң эргин.
Амытан чүведен чанып болбас,
Сынып болбас, бизинге
Эриг каңны эптеп туруп кылган,
Кайбыр кара хожуулалыг³ чүвөң эргин.
Өвүрүңгө деңнеп-чиңнеп хавырап
Өле-була чылгылыг,
Арызында деңнеп-чиңнеп хавырап⁴
Ала-була чылгылыг,
Адачын⁵ Аскагалдай-Сайын хавычылыг⁶ чүвөң эргин.
Узун-Сай-Куу кадынныг чүвөң эргин.
Хүүртүң-Кызыл тайгазынга
Та чеженге, та кажанга чурттап келген чүвө.
Кадынындан ачы-үрө⁷ деп чүвө черле үнмөөн иргин.
Ашак үш чүс харны чаштап⁸ келгеш,
Боданып олуруп тур.
Кадынында ачы-үрө чок канчаарыл деп.
Бир айның үжөн хонуунда,
Ийи айның алдан хонуунда,
Үш айның тозан хонуунда
Боданып келген.
«Кырган кижиге мээң
Бодал-сагыжымга чүү кирер»— дээш,
Үш чылда ашлас-тутпас
Холчу кара судурун
Ажып көрүп орган эргин.
Холчу кара судурун ажып көөргө,
Хүүртүң-Кызыл тайганың
Хүнгээр чартыгында
Агыйда⁹ саадаан Ачыты башкаа
Авыралдаар¹⁰ болза бир чүвө болур болган эргин..
База-ла бир айның үжөн хонуунда,
Ийи айның алдан хонуунда,
Үш айның тозан хонуунда
Боданып олуруп берген.
Башкыга киштиң каразындан,
Бөрүнүн көгүндөн,

Диинниң агындан,
Дилгиниң кызылындан,
Үс араатанның шокарындан
Өргүп, авыралдаар-дыр — деп
Бодап олурган эргин.
Чүс кара карактыг
Кызыл аъттан база
Өргүп авыралдаар-дыр»— деп
Бодап олурган эргин.
Шыяң ам,
Айның чаазында,
Хүннүң экизинде,
Ам үш хонгаш,
Бөрүнүң көгүн,
Дилгиниң кызылын,
Киштиң каразын,
Диинниң агыннан,
Үс араатанның шокарын өлүрүп ап,
Чүс кара карактыг
Кыскыл аъдын тудуп,
Бөлүп, чорурунга белеткенип туруп тур.
Амытан¹¹ чүвезин алгаш,
Хүүртүң-Кызыл тайганын
Хүнгээр чартыынче
Хап чорувуткан эргин.
Ачыты башкының аалынга хап келгеш,
Чүс кара карактыг кыскыл аъдын
Өргээзиниң эжинге диге хөнөп баглааш,
Кире берген эргин.
Кире бергеш, аң-меиниң кежин
Ширээзиниң адаандан оваалааш,
Бажын ажыр оваалап,
Тейлеп туруп-тур.
Бир айның үжөп хонуунда,
Ийи айның алдан хонуунда,
Үш айның тозан хонуунда
Тейлеп келген-дир оо.
Башкы бир-ле көрүп келгеш:
— Алдай-Буучу авыгай¹²,
Чүгө мынчап тейлеп
Турарынар ол боор?— деп-тир эвеспе.
Алдай-Буучу тургаш:
— Баштай төрөөн ам-даа¹³ чок,
Соңнай төрөөн дунмам-даа чок,

Кадынымдан ачы-үре-даа чок.
Бодум болза үш чүс харны
Чажай берген¹⁴ кижин мен.
Ачы-үре үжүнүндө
Башкы силерге авыралдап
Тейлеп келдим — деп-тир.
Агыйда саадаан Ачыты башкы
Хопчу кара судурун¹⁵ ажып көргөш,
Эминин амгыынын¹⁶ аразындан
Кызыл хапта эмни ап берип:
— Кадыныңга мону аппараташ,
Үш кежээ улай соктап четтиртивит — деп-тир.
Алдай-Буучу ашак
Аалыңга хап чедип келгөш,
Кызыл хапта эмин
Кадыныңга үш кежээ улай
Соктап четтиртип-тир.
Шыяан ам,
Ашак боданып олургаш,
Эр кижинин эдилээр
Эдик-хеп херекселли.
Агажа-чепсөөн¹⁷ алгаш,
Хүүртүн-Кызыл тайганың
Хөлегө чарыңга
Дедир аастың кара куйнун¹⁸
Иштинге шыгжааш,
Мозага кара хая¹⁹ дөг
Дөрбелчин кара даш-биле
Аксын дуй بازیрып каап-тыр эвеспе.
Базырып кааш келгенде,
Ийн, үш ай болгаш,
Кадыныңдан уруг тыптып,
Иштели берип-тир эвеспе.
Каш хонгаш кадайы
Божуп туруп-тур.
Божаан уруу оол болган эргин.
Алдай-Буучу ашак
Амырап-өөрөөш,
Оттуң ол-бо чарыңга
Ажа халып өөрүп туруп
Турган чүвөң иргин.
Ол оглун алды чылда азырап келирге,
Аьшка-чемге кирип,
Чеди чылда азырап келирге,

Чемге-аьшка кирип келген чүвөң иргин.
Оглу-даа кылаштап чоруур апарган дораан-на:
— Кушкаштаайн, ча, согундан чазап берем, ачай — деп
Ээрежип туруп берген.
Ча, согунну чазап бээрге,
Кушкаштааш-ла кушкаштарны
Хүннүң-не өг дег кылдыр
Оваалап өлүрүп турган эргин.
Оглу бир-ле хүн
Ховаа кушкаштап чоруурга,
Сүүр сарыг-сарыг чүвелер,
Үнгүрдүвө чыккыңайнып кирип турган.
— Сүүр сарыг-сарыг чүвелер
Үнгүрдүвө чыккыңайнып кирип турар,
Ол чүү деп чүвелерил, ачай?— деп
Адазынга кээп чугаалап-тыр.
Адазы олура:
— Өлүрүп шыдаар болзунза,
Кушкаштан артык эьди эьтсиг,
Мүнү мүнзүг,
Өрге деп чүвө ол боор, оглум — деп мынчанган.
— Ындыг болза, ачай,
Меңээ оон улуг ча, согундан чазап бер,
Ол чүвелерни өлүрейн — деп чугаалап-тыр.
Адазы ча, согун чазап бээрге,
Кушкакжын каап, хүннүң-не
Өргелерни өг дегни өлүрүп,
Оваалап турган эргин.
Бир-ле хүн ховаа өргелеп чорааш көөрге,
Үнгүрдүвө калбак сарыг-сарыг чүвелер
Хайтыгайнып киргилеп турарга,
Адазынга келгеш:
— Өргелеп чоруурумга, ховаа
Үнгүрдүвө калбак сарыг-сарыг чүвелер
Хайтыгайнып кирип турар,
Ол чүү деп чүвө боор, ачай?— деп айтырган.
Адазы тургаш:
— Шынап өргеден артык эьди эьтсиг,
Мүнү мүнзүг,
Тарбаган деп чүвө
Ол боор, оглум — деп олуруп-тур.
— Ындыг болза меңээ
Оон артык улуг ча, согундан
Чазап бер, ачай,

Ол чүвени өлүрөйи — деп мынчанган.
Адазы ча, согунун кылып бээрге,
Өрге өлүрөйи соксааш,
Хүннүң-не тарбаганнап,
Чаан чаг оваа²⁰
Сөөгүн сөөк оваа кылдыр,
Оваалап туруп-тур.
Бир-ле хүн тарбаганнап чорааш көөрге,
Аргаже ойтагар-ойтагар мыйыстыг чүвөлөр кире халыт.
Хаяда ойтагар-ойтагар мыйыстыг чүвөлөр ойнап,
Калдар сарыг-сарыг чүвөлөр-даа маннажыл.
Аргадыва кирип турган болган эргин.
Чүгүрүп келген олчаан,
Көргөн чүвезин адазынга чугаалап турган.
Адазы тургаш:
— Шынап-ла эъди эътсиг,
Ханы ханзыг, мүнү мүнзүг,
Аргар-кошкар, те-чуңма, элик-хүлбүс деп чүве
Ол боор, оглум — деп олурган-дыр.
— Ынчаарга, ачай, меңээ сырыглыг ок,
Кадыг кара чадан кылып бер,
Ол чүвөлөри өлүрүп көрөйи — деп-тир эвеспе.
Кадыг кара чаны, сырыглыг окту
Оглунга кылып берген.
Тарбаганнап каап, аңнап-меңнеп
Эъдин эът оваа, чаан чаг оваа,
Сөөгүн сөөк, сиирин сиир оваа кылдыр
Оваалап кадырып туруп-тур.
Та кажанга, та чеженге аңнап келген чүве,
Бир-ле хүн аңнап чорааш көөрге,
Адазының хоор-сарыг чылгызы,
Хову сынмас чораан-дыр оо!
Адазының ол чылгызын көргөш:
«Мен чүге аът мунмас,
Кезээде-ле чадаг,
Аңнап чоруур кижини боор мен?» — деп,
Бир хүн боданып олуруп-тур.
Шыян ам, адазынга келгеш:
— Хоор-сарыг чылгыч
Хову сынмас чоруур чүве-дир, ачай,
Мен чүге аът-мал чок,
Чадаг аңнаар кижини боор мен,
Аъттыг чоруп аңнарымза кандыгыл? — дээрге,

Адазы тургаш:
— Ындыг болза, оглум,
Алдан кулаш алдын шалбаңны дүрүп туткаш,
Кызаа-Кара хемниң аксын орта,
Ам даарта туруп аар сен,
Чылгыны сенче олап чаңгыстап
Эрттирер эвес мен бе,
Бир эвес сендиге көрүп,
Киштеп эртер чүве бар болза,
Алдан кулаш алдын шалбаң-билс
Аргалыктыг алды мойнундува
Үш ораай кири каап аар сен,
Бир эвес сенче көрүп киштээр чүве чок болза,
Бо чылгының аразында
Сенээ аът болур чүве чок болганы
Ол-дур ийин, оглум — деп олурган-дыр.
Шыяан ам,
Даартазында даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар турда,
Алдан кулаш алдын шалбазын тудуп алгаш,
Кызаа-Кара хемниң аксын орта,
Манап туруп аарга,
Алдай-Буучу ашак хамык чылгызын
Оглундува чаңгыстап шууштуруп
Эрттирип туруп-тур эвеспе.
Бир айның үжен хонукта шуужуп келген эргин.
Көрүп киштээр чүве чол болган эргин.
Ийи айның алдан хонуунда шуужуп эрткен эргин
Көрүп киштээр чүве чок болган эргин.
Үш айның тозан хонуунда шуужуп эрткен эргин.
Көрүп киштээр чүве чок болган эргин.
Адактың соонда ала чаваа эртип чыда,
Көре каапкаш,
Киштей кааптып эртип чыдырда,
Алдан кулаш алдын шалбазын
«Аргалыктыг алды мойнун
Үш ораай кир»— деп
Шипшип-шипшип шалбадаарга,
Аргалыктыг алды мойнун
Үш ораай кирген
Ойтур соп эккеп туруп-тур,
Ала чавааның ооргазынга даянып көөрге,
Ооргазы сына бээр чазарга,

— Бо-даа кайын кижээ аът болур — дээш,
Дедир салып чорудуп-тур.
Адазы соондан хап чедип келгеш:
— Сендиве көрүп киштээр
Чүве чок тур бс, оглум?— дээрге;
— Үш айның тозан хонуунда шуужуп кээрге,
Көрүп киштээр мал чок болду,
Адактын соонда ала чаваа эртип чыткан.
Көрүп киштээрге,
Алдан кулаш алдын шалбам-биле
Аргалыктыг алды мойнундува
Үш ораай киир каап алгаш,
Ооргазынга дээримге
Сыйлыр чазып турар боорга:
«Бо-даа кайын кижээ аът болурул аан»— дээш,
Дедир салып чорудуптум, ачай»— деп,
Оглу чугаалап-тыр оо!
— Бо чылгыда сенээ
Аът-хөл боор чүве чок-тур, оглум — дээш,
Оглун эдертип алгаш,
Алдай-Буучу ашак аалынга
Чанып кээп-тир.
Адажаан Аксагалдай-Сайын
Эки хавычызын кел деп алгаш:
— Бо чылгыны кезээ шагда чылгылап,
Малдап чораан кижидир сен.
Бо чылгыда мээң оглумга
Аът болур мал чок дээр сен бе,
Бар дээр сен бе?— деп айтырып-тыр.
Адажаан Аксагалдай ирей тургаш:
— Бо малда бо оолга
Мал болур чүве-даа чок ийин.
Ындыг-даа болза Хүүртүң-Кызыл тайганын
Хөлеге чартыында
Үш чылын долгаткан
Хан-Шилги бе бар чүве.
Ол бе үш чылын долгадырда
Чеди мозага кара хаяны
Тура теп чыда долгадып чыдар мал чүве.
Бир эвес ол бенин кулунчаа
Эр болур болза,
Ол бир аът бооп болур боор дээр мен — деп чугаалап турган.
Шыян ам,

Алдай-Буучу ашак оглунга чугаалап-тыр:
— Чаа, оглум, Хүүртүн-Кызыл тайганың
Хөлеге чартыында Хан-Шилги бе
Үш чылда долгадып чыдар чүве-дир.
Ол бе үш чылда долгадырда
Чеди бозага кара хаяны
Тура тепкилеп чыда
Долгадып чыдар мал чүве-дир.
Оон кунну эр болур болза,
Ол сенээ бир аът болур болза,
Болур-дур ийин оглум.
Ам даарта алдан кулаш алдын шалбанны
Астып алгаш, Хүүртүн-Кызыл тайганың
Хөлеге чартыынга баар сен,
Баарыңга ол бениң кулунчаа эр болза,
Аргалыктыг алды мойнун
Үш ораай киир каап аар сен, оглум — деп
Чагып, сургап олурган иргин.
Күжүр эр-даа чүзү боор, ам даарта,
Даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар чорда,
Алдан кулаш алдын сыдымын астып алгаш,
Хүүртүн-Кызыл тайганың
Хөлеге чартыынга чеде бээрге,
Хан-Шилги бе чап-чаа
Эр Хан-Шилги кулунчакты төрүп алган,
Шаразы безин кургаваан турган эргин.
Алдан кулаш алдын шалбазы-биле,
Адазының чагыы ёзугаар,
Үш ораай киир кааптарга,
Чаваа аът чаржып четпес черге
Чара-чире сөөртү берген чүвөн эргин.
Күжүр эр оон чүзү боор:
«Кижини мынчаар сөөртүп турар
Чоп хоранныг кулугур боор»— деп бодааш:
«Ооргазын сый чавыдактаптайн!»— дээш,
Чавыдактаптар орта, мөөп-мөөп,
Дөрбелчин кара даштың кырын орта
Октап дүжүрерде,
Бир чартыкы карааның оду
Кызаш-кызаш кыннып-тыр эвеспе.
— Бо харын ооргазы кадыг
Аът болур эвеспе — дээш,
Аалыңга чедип эккеж туруп-тур.

Эккээрге, адазы тургаш:

— Кандыг, чүү болду, оглум?— дээрге,

— Чсде бээримге, Хан-Шилги бе,

Эр шилги кулун төрүп алган турган,

Шалбадааштын чавыдактаптарымга,

Мөөп-мөөп октаарга,

Дөрбелчин кара даштын кырынга дүшкештиң

Бир чарыкы караамның оду кызаш диди.

Бо харын кижээ аът болур

Чүве эвеспе, ачай— деп-тир эвеспе.

Ынчаар орта адазы тургаш:

— Бо кулунчак-даа сенээ аът болур-дур, оглум.

Оон ынай эр кижини эдилээр эт-чепсек чок

Канчаар кижини боор сен?— деп мынчанган.

Кырган чөнүк кижини,

Шаанда сээң эдилеп чораан

Эт-чепсээң чок чүве бе, ачай?— деп

Оглу айтырган.

Адазы тургаш:

— Аныяк шаамда эдилеп чораан эт-чепсээмни

Хүүртүн-Кызыл тайганың хөлеге чартыында

Дедир аастыг кара куйда

Суп каан кижини мен.

Ам эртен ийилээ

Ынаар чоруулу, оглум.— деп-тир.

Ам даартазында Алдай-Буучу

Чээрен-Демичи аъдын мунгаш,

Хүүртүн-Кызыл тайганың

Хөлеге чартыынче чоруткан,

Оглу хан-шилгин кулунчаан четкеш,

Эдерип базыпкан чүвең эргин.

Хүүртүн-Кызыл тайганың хөлеге чартыыңга чедип кээрге,

Дедир аастыг кара куйнуң аскын

Дөрбелчин кара даш-биле

Дуй базырып каан чыткан.

— Аныяк шаамда көдүрүп каап турган

Дажым-дыр ийин, оглум — деп адазы чугаалаарга:

— Кижини ап каап албас чүве

Ол боор бе, ачай!— дээш,

Оглу дашты бичини эргээ-биле

Чууй идип бадырыптып-тыр эвеспе.

— Куйнуң иштинде амытан чүвени

Уштуп эккеп көрөм, оглум — дээн.

— Ам-даа балдырым эъди катпаан,

Бажым долгаа чазылбаан,
Жарангы кара куй пштиндиве
Кирип көрбээн кижини мен,
Бодун уштуп көрөм, ачай — деп,
Оглу сөглээн-дир.
Эр кижиниң эт-херекселин
Бүрүнү-биле уштуп эккеп турган эргин.
Селемезин туткаш:
— Шак бо алды кулаш албыс-шулбус ак селемени
Бизинге эриг каңны эптеп тургаш,
Чөөн чүктүн Чөпей дарган,
Барыын чүктүн Бапый дарган соккан чүве оглум.
Үш аданың дужундан бээр
Эл-чааны ыяап-ла шыдаар чүве,
Эдилеп шыдаар болзунза,
Эки эт чүвейин, оглум — деп турган эргин.
Кажыр кара хожуулазын туткаш:
— Бо кажыр кара хожууланың бизинге
Эриг каңны эптеп тургаш,
Чөөн чүктүн Чөпей дарган,
Барыын чүктүн Бапый дарган соккан чүве.
Эдилеп шыдаар болзунза,
Үш аданың дужундан
Эл-чааны шыдаар
Эки эт чүве, оглум — деп турган чүвең эргин.
Арт болган ангайган²¹ эзерин туткаш:
— Чарылбазын, бузулбазын дээш,
Чаан сөөгү-биле чавылап каан,
Иривезин, чыдывазын дээш,
Кижини сөөгү-биле хыраалап туруп кылган эзер чүве.
Ак дордум төрөпчинини
Иривезин, чыдывазын дээш,
Кижини сири-биле сирип туруп кылган,
Үш аданың дужунда эл-чааны шыдаар,
Эдилеп шыдаар болзунза,
Эки эттер чүве, оглум — деп-даа турган эргин.
Алдай-Буучу ашак
Оглун чагып-чагып арттырып кааш,
Аалынче чана берген.
Күжүр эр артып калгаш,
Кара саар идиин кедип турган эргин.
Кара торгу тонун кедип турган эргин.
Ак дордум курун²² куржанып турган эргин.
Чүс киш кежи бөргүн кедип турган эргин.

Кеттингештин көөрге,
 Бөргүнүн дошказы,
 Дээрнин ак, кара булудун
 Ай-дедир көжүрүп турган эргин.
 Кулунчаанга мөнгүн чулар, чүгөн суп турган эргин.
 «Хунан аът мен» — деп тура дүжүп турган эргин.
 Шөл болган чоанаан
 Шөе тыртып салып турган эргин.
 Арт болган ангайган-каңгайган эзерин салып турган эргин.
 «Дөнен аът мен» — деп тура дүжүп турган эргин.
 «Алдылыг аът мен» — деп тура дүжүп турган эргин.
 Үжен ийн кудургазын кудургалал,
 Үжен ийн конун²³ тыртып келген эргин.
 Үжен ийн шавызын²⁴ тыртып келген эргин.
 «Чедишкен чалымы аът мен» — деп кулааның бажы-биле
 Дээрнин ак, кара булудун
 Өрү-куду көжүрүп турган эргин.
 — Аъттыг-хөлдүг кижинде чүү боор — дээш,
 Багай эр чепсээн чүктээш,
 Эзенгизинге теп аъттаны берген чүвөң эргин.
 — Эр бодун эр-дир сен,
 Эр угааның багай-дыр — деп турган эргин.
 — Кудуруумга кудурга суп көргөн эвес,
 Чырыымга суглук суп көргөн эвес,
 Хөрээмге хөндүрге тыртып көргөн эвес,
 Колдуумга колун тыртып көргөн эвес,
 Быктымга шавы тыртып көргөн эвес,
 Ол ок-чемзээнни хая-дашка чөлөп кааш,
 Делегейнин дескизинге,
 Октаргайнын оргузунга,
 Мунганың дээр боор — деп
 Аъды тура чугаалаан эргин.
 Хая-дашка чөлөп кааштын,
 Октаргайнын оргузунга,
 Делегейнин дескизинге
 Мунуп турган эргин.
 — Бектендин бе? — деп турган эргин.
 — Бектендим! — деп турган эргин.
 — Мундун бе? — деп турган эргин.
 — Мундум! — деп турган эргин.
 — Туттундун бе? — деп турган эргин.
 — Туттундум! — деп турган эргин.
 Ол черге мөөп туруп берген эргин.
 Даглыг черни шөл кылдыр,

Суглуг черни кургады мөөп келген эргин.
Үш чылдың удаазында мөөп келген эргин.
Оон довурак-доозунунга
Чүве-даа көзүлбейн барган эргин.
Уялыг куш уязындан азып турган эргин.
Уруглуг кижн уруундан азып турган эргин.
Төлдүг мал төлүндөн азып турган эргин.
Дээрниң үш төпкинжинге тепкеш,
Үш дээрниң кырынче
Үне халый берген эргин.
Ол черге баргаш база
Үш чылдың удаазында мөөп келген эргин.
Алды оранга үш чыл,
Үстүү оранга үш чыл,
Алды чыл удаазында мөөп келген эргин.
Эр бир көөрге,
Өштүнүн эъди кырызында чоржактажып,
Кырызынын эъди чүген тынында ораажып,
Дөңмээниң эъди эзенги баанда,
Чоржактажып төнүп келген турган эргин.
— Мен-даа чаш бодум чанчарадым,
Чаагай сыным оскундум-на,
Аът болур болзуңза,
Дүрген аът бол,
Болбас болзуңза,
Дүрген өлүр!— деп
Кара черни сирт кылдыр,
Көк дээрни хөлбеш кылдыр
Кышкырыптып-тыр эвеспе.
— Эр бодуң эрес-тир сен,
Эр угааның эгээ болган-дыр эвеспе²⁵,
Иениң чырыын чара сопкан эвес сен,
Мээң чырымны чара совут,
Аданның саарын чара шаапкан эвес сен,
Алдан шары кезин аргып туруп өрөөн,
Алдын допуржак кымчыңны²⁶
Дээрге үндүр көдүргөш,
Мээң чаямны чүге
Сөөк чайыннандыр²⁷ чара шаапкаш,
Дап бербес сен!— деп-тир.
Ам-на күжүр аъдының чырыын
Кулак дөске чедир чара соккаш,
Чаяазын сөөк чайыннандыр чара шаапкаш,
Дап берип-тир эвеспе.

Аьды үш чылдык черге халдып барып,
Тура дүшкеш чугаалаан:
— Ындыг болза адаңның эзеринин
Ажыргы чарыкы²⁸ ачымаанда²⁹
Эм-шагаан, дом-шагаан оьттар бар боор,
Ооң-биле балыг-бышкының
Эмненип, домнанып ал — деп-тир эвеспе.
Эзерниң ажыргы чарыкы
Ачымаан ажып көөрге,
Эм-шагаан, дом-шагаан оьду чораан,
Балыг-бышкының эртен чаарга,
Кежээге чедирбейн эьттелдирип, кештелдирип,
Кежээ чаарга,
Эртенге чедир эьттелдирип,
Кештелдирип келген эргин.
Ам күжүр эр
Дээрниң үш тепкиижинге тепкеш,
Алды оранче кире халыдып келген.
Кире халыдып келгеш,
Хүүртүң-Кызыл тайгазынга чөлеп каан
Ок-чемзээнге хап кээп, чүктеп алгаш,
Адазының аалынга хап чедип келгеш,
Аьдын үш демир терек баглааштын
Эң ортаазынга үш ораай соккаш,
Өл доң-биле доннааш,
Өөнге кирип кээп,
Хондур чугаа-соот чок олуруп келген.
Адазы тура:
— Аьдын муноп алгаш, чедип келдиң бе, оглум — дээң,
— Ийе, чедип келдим, ачай — деп, оглу чугаалаан.
Алдай-Буучу ашак,
Үш Болчаглыг-Бора тейниң
Эң ортузунга үнүп келгеш,
Улуг бүрээзин³⁰ тыртып,
Улуг ара-албатызын кыйгыртып,
Биче бүрээзин тыртып,
Биче ара-албатызын кыйгыртып турган эргин.
Ара-албатызы дораан-на:
— Чүү болду, Алдай-Буучу?— деп,
Чыгып туруп-тур.
Алдай-Буучу тургаш:
— Узун хемге узун челеңер каккаш,
Улуг бсңер тудунар,
Кыска хемге кыска челеңер каккаш,

Кызырак беңер тудуңар,
Үш хонуктан эрттирбейн,
Далай дег арагадан,
Танды дег эъттен,
Чыып келиңер!— деп,
Тарадып чоргузуп турган-дыр оо!
Ара-албатызы улуг хемге
Узун челезин хап,
Улуг безин тудуп,
Кыска хемге,
Кыска челезин хап,
Кызырак безин тудуп,
Үш хонукта далай дег араганы,
Танды дег эътти чыып эккеп турган.
Алдай-Буучу тургаш:
— Бо хүн болза,
Айның чаазы, хүннүң эртези,
Эки хүн чүвө,
Арагалап-дарылап, найырлап,
Ырлажып тургаш,
Оглумнун адын адаар силер.
Мээң оглумнун бодунга, аъдынга таарыштыр
Эки ат адаан кижинин
Бажын ажыр мал,
Эктин ажыр эт бээр мен — деп,
Бакка адаан кижин болза,
Бажын ап кааптар мен — деп турган чүвөң эргин.
Шыяан ам,
Бир айның үжен хонукта,
Ийн айның алдан хонукта,
Үш айның тозан хонукта,
Оглунун адын адаар
Кижин тывылбайн турган чүвөң эргин.
Ынчап турда, тос чүс тозан тос харлыг,
Ак баштыг, хүнүн манаан,
Хүүрээн даянган кырган кадай келгеш:
— Үш айның тозан хонукта,
Оглуңарның адын адаар
Кижин тывылбады-ла,
Мен адап көрейин бе,
Хаан албатызы, кара баштыг
Кижин-ле болгай мен — деп-тир.
Алдай-Буучу тургаш:
— Адап берип көрүңөр, харын — дээрге

Кадай тургаш:
— Оглуңарны бак адазымза,
Бажым-даа кескей силер,
Ижерим ишкен,
Чширим чиген кижн мен,
Сеткил хомудаар чүвем чок.
Бир эвес эки ат оглуңарга адап берзимзе,
Бажым ажыр мал,
Эктим ажыр эт алгаш,
Азыраарга аргам-даа чок,
Эдилээрге эвим-даа чок.
Ооң орнунга улуг кавайдан чазааш,
Ооң иштиңге мени өпейлеп чайгап,
Калчан ак хөвээ хураганның³²
Кудуруун эмзирип азыраар силер — деп мынчанган.
— Ындыг-даа болгай-ла — деп ашак чөпшээрэн.
Хан-Шилги аъттыг,
Хан-Буудай болза,
Кандыг эрги, Алдай-Буучу авыгай?— деп,
Кырган-кадай адап туруп-тур.
Алдай-Буучу ашак
Ол атты оглунга,
Аъдынга-даа таарышкан ат-тыр — деп
Амырап, өөрүп, демги шuvaганчыны
Улуг кавай чазаткаш, аңаа кавайлааш,
Кежээниниң-не хөвээ ак хураганны өлүрүп,
Ооң кудуруун эмзирип,
Азырап турган эргин.
Алдай-Буучунун оглу
Атты-башты алганда,
Ара-албатызы тарап чоруткан эргин.
Шыяан ам,
Алдай-Буучу ашак-даа база-ла
Бир айның үжен, ийи айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда боданып,
«Оглум аъттыг-хөлдүг, аттыг-сыптыг болганда,
Кайы черден кижн
Кудалап бээр чоор?»— деп бодап турган эргин.
Боданып чадааш: «Кырган кижиниң мээң
Бодал-сагыжымга чүү кирер боорул аан»— дээш,
Үш чылда ашпас-тутпас
Хопчу кара судурун
Ажып-көрүп олураарга,
Үстүү оранда үш дээрнин кырында

Хан-Хурбусту хаанның
Эң хеймер даңгыназы
Бир болза болгу дег,
Бир болбаза болбаа дег дүшкен эргин.
Хан-Буудайга мону чугаалаарга,
«Баар мен, чоруур мен»— дээр,
«Чугаалаар чоор бе, чугаалавас чоор бе?»— деп,
Адазы бир айның үжен,
Ийи айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда
Боданып кээп-тир эвеспе.
Бодал оргаш, үш хонганда
Оглунга баргаш:
«Мээң хопчу кара судурумга,
Үстүү орандан үш дээрний кырында
Хан-Хурбусту хаанның
Эң хеймер даңгыназы
Бир болза сенээ кадай болгу дег,
Бир болза болбаа дег
Мынчаар дүштү, оглум»— деп,
Чугаа сөзүн үндүрерге,
Оглу тургаш:
— Кижн барбас чер бар бе?
Кижн баспас делегей бар бе?
Хан-Шилги аътты дораан
Даш кылдыр соодар-дыр,
Дага кылдыр кадырар-дыр — дей берип-тир.
— Далашпайн үш хонукта
Олуруп тур, оглум — деп,
Алдай-Буучу ашак
Оглун чагып туруп-тур.
Алдай-Буучу өөнгө келгеш,
Чээрен-Демичи аъдын туткаш:
— Үстүү оранда үш дээрний кырында,
Хан-Хурбусту хаанның
Эң хеймер даңгыназын
Чалап эккел!— дээш,
Айбылап чорудулкан эргин.
Чээрен-Демичи аът
Үш дээрний үш шапшылгазынга³³
Үш баскаш чеде бээрге,
Хан-Хурбусту хаанның
Аал-чурту көшкен-дүшкен турганнар.
Хову сынмас хоор-сарыг чылгызынын

Ужунга-бажынга барып,
Чыраалал чоруп турган чүвең эргин.
Хан-Хурбусту хаанның
Эң хеймер дангыназы
Ол аътты көрүп кааш:
— Ол аътты менээ тудуп беринер,
Кандыг кончуг чыраалаар мал боор!— деп,
Чылгычыларыңга чарлык бооп турган чүвең эргин.
Чылгычылар эккеп туткаш,
Дангынаны саададыптарга,
Чылгының ужунда-бажында
Барып чыраалаар
Кончуг чыраа аът бооп-тур эвеспе.
Ынчап чоруй биеэки аът хенертен
Дээриниң үш тепкинжинге тепкештин,
Алдай-Буучунун аалынче
Четтирбейн бады кээп-тир эвеспе.
Алдай-Буучу ашак алдын дангынаны көргөш,
Отка-пашка дүшкү дег
Өөрүп тура халып,
Чүве хараар үш
Болчаттылыг бора тейиниң
Эң ортаазынга үне бергөш,
Улуг бүрээзин тыртып,
Улуг албатызын кыйгырып,
Биче бүрээзин тыртып,
Биче албатызын кыйгырып турган чүвең эргин.
Карак чивеш дээриниң аразында
Хамык ара-албатызы чыгып кээрге:
— Узун хемге узун челеңер каккаш,
Улуг беңер тудуп,
Кыска хемге кыска челеңер хап,
Кызырак беңер тудуп,
Далай дег арагадан,
Танды дег эъттен чыңар!
Аалымның артында
Ыдык сарыг ховунуң ортузунга
Мээң оглумнуң улуг ак өргээзин тургузуңар!— деп,
Тарадып чорудуп турган чүвең эргин ам.
Муң аданга тааржып турар кылдыр бүдүрүп,
Уран-шевер дарганнары
Үш хонуктан эрттирбейн,
Тозан тос карактыг
Шулгуургазының иштин³⁴

Ак мөнгүн-биле иштээш,
Ак өргээзин тип туруп-тур.
Ара-албатызы далай дег арагазын,
Танды дег эьдин
Үш хонуктан эрттирбейн
Чыып эккеп туруп тур.
Чаа, өөнгө бир айның үжен,
Ийи айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда
Арагалап-дарылааш, аыштааш-чемнээш,
Ам даартазында тарап чанып турган-даа чүвец эргин.
Хан-Буудай алдын дангына-биле
Аалыга үш хондур чурттап турда,
Дүненин-не чиде бээр мындыг бооп-тур.
Алдын дангына үш хонганда
Алдай-Буучуга келгеш:
— Мээн дүне чиде бээр чылдагааным болза,
Чурт-даа тудар дивээн,
Хүн-даа көөр дивээн,
Эртен, кежээ Сагаан-Дарийги бурган бооп,
Бодараар³⁵ деп турар кижн мен — деп
Сөглеп турган-дыр.
Алдай-Буучу ашак:
— Мээн хопчу кара судурумга
«Бир болза мээн оглумга кадын болур,
Бир болза болбас»— деп дүшкен чүве болгай — деп
Бодап келгеш,
Үстүү оранче катап
Үдеп чорудуп-тур эвеспе.
Шыян ам,
Алдай-Буучу ашак-даа база-ла,
Бир айның үжен,
Ийи айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда боданып кээп,
Оглунга кайы черден
Кижн кудалап бээриниң
Аай-бажын тыппайн олурган эргин.
Боданып олурарга, аныяк шаанда чер-дээрниниң
Чеди шапшылгазын эртип,
Узун-Сарыг хаан деп кижн-биле
Өң-тала чораан бооп-тур.
Ол шагда Узун-Сарыг хаанга
Ол ийиниң кайызынга-даа
Аът чок турда,

Бөрү бажы дег мөнгүн сунуп,
Аът бажы дег алдын сунуп,
Ам келир ачы-үревиске дээш,
Чүс чалаң³⁶ шилги чылгыны
Малга чиртип каан³⁷
Мындыг бооп-тур оо!
«Хан-Буудайга мону
Чугаалаар чоор бе,
Чугаалавас чоор бе?— деп
Бодап олуруп-тур.

Ам даартазында оглунга баргаш:
«Чээрби беш харлыг турар шаамда,
Чер-дээрнин чеди шапшылгазын эртип,
Узун-Сарыг хаан деп кижиге
Келир ачы-үревиске дээш,
Бөрү бажы дег мөнгүн,
Аът бажы дег алдын суй-белек³⁸ тудуп,
Чүс чалаң шилги чылгыны малга
Чидирткен кижиге мен, оглум,
Канчаар сен?— деп-тир.
— Кижиге барбас чер бар бе?
Кижиге чорбас делегей бар бе?
Хан-Шилги аътты даш кылдыр сооткаш,
Дага кылдыр кадыргаш,
Доп-дораан чоруур-дур — деп барган чүсөн эргин..
Хан-Буудай-даа чүзү боор,
Хан-Шилги аъдын
Бир айның үжен, ийн айның алдан
Үш айның тозан хонуунда
Соодуп кадырып кээп-тир эвеспе.
Шыяан ам,
Хан-Буудай бараан хараар
Үш Болчаглыг бора тейнин
Эң ортаазының кырынга
Үне халыдып келгеш,
Улуг бүрээзин тыртып,
Улуг албатызын чыып:
Биче бүрээзин тыртып,
Биче албатызын чыып:
— Үш хонуктан эрттирбейн,
Чүс барба чиңге-тараадан,
Чүс иртген,
Чүс шайдан белеткеп эккелпңер!— деп-тир эвеспе..
Ара-албатызы тарап чоруткаш,

Чүс шоодай чинге-тараазын, чүс ирттин, чүс шайын
Үш хонуктун бодунда бүрүнү-биле эккелген.
Хан-Буудай тургаш,
Чүс барба чинге-тараазын
Чангыс сагаан ама аяк³⁹ ишти кылдыр
Таптап кадырып,
Тарбылыг хүнезин⁴⁰ кылып ап турган эргин.
Чүс ирттин эъдин
Чангыс ирттин буду кылдыр кадырып,
Тарбылыг хүнезин кылдыр,
Дөгерттинип ап турган эргин.
Чүс шайын чангыс шайнын
Кемичи⁴¹ кылдыр таптап кадырып,
Тарбылыг хүнезинин
Дөгерттинип турган эргин.
Тарбылыг хүнезинин дөгерттинип төнгөш,
Хан-Буудай үш Болчаглыг бора тейниц
Эң ортузунга үнүп келгөш,
Улуг бүрээзин тыртып,
Улуг албатызын чыып,
Биче бүрээзин тыртып,
Биче албатызын чыып турган.
Ара-албатызы чыгып кээрге,
Адазынга баргаш:
— Ырак чердиве баар кижидир мен, ачай,
Эл-чаа боорун канчап билир.
Аг-шериимниң баштыны
Чүс бежен маадырымны,
Ара-албатының баштыңы
Чүс бежен бижээчимни
Эдертип чорзумза кандыг эрги?— деп,
Айтырып-тыр эвеспе.
Алдай-Буучу ашак
«Кырган кижиниң бодал-сагыжынга
Чүү кирер ирги»— дээш,
Боданып олурарга,
Бодунуң оглунга
Үстүү оранда үш дээрнин кырында
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
Ийи алышкыны эдертип берзе,
Чоруу чогуур бооп-тур эвеспе.
Алдай-Буучу ашак
•Ол ийи алышкыларны

Чаладып эккел дээш,
Кызыл шугумнуг бижик бижээш,
Үстүү оранче үш дээрний кырынче,
Өргүп үндүрүп-түр эвеспе.
Кызыл шугумнуг бижикти көргөш,
Ийн алышкы бады келгеннер.
Алдай-Буучунуң өргээзинге кирип келгөш,
Ёзулуг чаагай чолукшуп⁴²
Магалыг чаагай бараалгажып турганнар.
Алдай-Буучу ашак
Дөрт даванныг дөрбелчин ширээзин тургузуп;
Тос каът олбук-кудузун чадып,
Чигир-боовазын быжырып салып,
Чин сарыг шайын кудуп,
Хүндүтөп турган эргин.
Алышкылар аьштанып-чемненип алганда,
Алдай-Буучу чугаалап туруп-тур:
— Чаа, ынчаарга, оолдарым, аныяк шаамда
Чер-дээрний чеди шапшылгазын эртип,
Узун-Сарыг мөге деп кижин биле
Өннүк-тала тургаш,
Ам келир ачы-үревискө дээш,
Аьт бажы дег алдын,
Бөрү бажы дег мөнгүн
Суй-белек тудуп сунган кижин мен.
Ам мээн оглум ынаар чоруур деп барган-дыр.
Мээн оглумга эш бооп
Чоруп көрүнөр, оолдарым — деп
Мону сөглээн.
— Ындыг-ла бооп тур ийин, ашак — деп,
Ийн алышкы чөпшээрөп турган чүвөң эргин.
Үш хонуктуң бодунда үш чүс үш кижин
Чинге сонгу чүкчө чоруурунга белен,
Аьштанып-чемненип турган эргин.
Хан-Буудай тургаш:
— Ырак чоруур кижин дир мен,
Кижиний та соондан сүрүп кээр,
Та мурнундан уткуп кээр,
Ырак-чоокта бараан-сараан көрүп ап чоруур.
Тос чүстүг, оттуг дуранынны
Бээр сен, ачай — деп
Адазынга чугаалаарга,
Адазы ап берип турган-дыр.
Үш чүс үш кижин

Чинге соңгу чүкче чоруур дээш,
Эзенгизинге тептинип турда,
Алдай-Буучу ашак маңнап барып,
Тозан тос карактыг шургуулгазының
Ортаа караандан
Чеди хола ок уштуп эккеп:
— Чеди дээрниң шапшылгазын
Мооң-биле дээктеп кааш,
Эртер чүве, оглум — деп
Чагын, сунуп турган эргин.
Үш чүс үш кижини
Чиге соңгу чүкче аъттанып чоруптарга,
Бир чарты кызыл дүн дүжүп,
Бир чарты караңгы дүн дүжүп
Калып-тыр эвеспе.
Та кажанга, та чеженге чоруп келген улус,
Кыштын хыраазындан билип хылырткайнып,
Чайның шалыңындан билип шалырткайнып,
Чоруп олуруп-турлар.
Шыяан ам,
Бир-ле черге чоруп олуларга,
Чер-дээрниң шапшылгазы бо туруп-тур,
Көрүп турарга,
Озал ужар куштуң
Бел кежини үзе шавар,
Дүрген ужар куштуң
Кудурук бажын үзе шавар,
Аттыг кайгамчык чүве болган эргин.
Хан-Буудай чеди огунуң
Бирээни ушта тыртып эккелгеш,
Оозу-биле чер дээрниң шапшылгазын
Дээктеп кааш,
Үш чүс үш кижини эрттирип алгаш:
— Соондан сүргүүл⁴³ кээрин канчап билир,
Мурнундан уткуул⁴⁴ кээрин канчап билир — дээш,
Хола огун ушта тыртып алгаш,
База-ла чоруп каан эргин.
Ол-ла чоруп олурда,
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
Ийи альшкы чорааш,
Үш чүс үш кижини чагып
Чоруп олурган эргин:
— Бо-ла бар чыдарывыска,

Албыс, Шулбус хаанның
Аалыңга баар эвес бис бе.
Ол Албыс, Шулбус хаанының
Аалының мурнунда
Үш демир терек баглааш турар.
Ол үш демир терек баглаашка
Үш чүс үш аъдывысты баглап турарывыска,
Өгнүн эжинден тура баглаашка дээр
Торгу-маңнык чадып бээр эвеспе.
Ооң кыры-биле кылашташпайн,
Бир чарты-биле кылаштажып эртер бис.
Ынчангаш үш чүс үш кижини
Албыс, Шулбус хаанның аалыңга хос киргеш,
Албыс, Шулбус хааныңга
Езулуг чаагай чолукшуур бис,
Магалыг чаагай бараалгаар бис.
Ынчаарывыска, үш чүс үш кижинин
Саны-биле олбук-кудузун эккеп чадар эвеспе.
Ооң кырынга черле олурбайн
Өске черге олурар эвес бис бе,
Ынчан Албыс, Шулбус хааны олургаш:
«Адаң адаан адың кымыл,
Иең адаан шолан кымыл,
Кайыын үнгеш,
Кайы углап чор сен, оглум?— деп
Айтырар эвеспе.
Ынчаар орта, адың-сывынны адап бергеш,
Чораан чорук-херээн чугаалап бээр сен, Хан-Буудай.
Үш чүс үш кижинин санынче
Боова-боорзак, үзүм-чигирин
Эккеп салыр эвеспе.
Ол эккеп салган чемн
Оо-хоран боор чүве.
Ону амзавайн-даа:
— Бис-даа далаш чор бис,
Соонда, мурнунда четтиргей бис аан!— дээчи,
Шуптувус үнүп чоруптар эвес бис бе — деп,
Чагып чораан алышкылар эргин.
Шыян ам,
Үш чүс үш кижини
Бир сарыг кырланны ажып кээрге,
Кончуг-ла бай аал турган.
Ол аалдың артында
Оран-делегейге деңнешкен

Алдын дуган туруп-тур.
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
Ийн алышкы чорааш:
— Албыс, Шулбус хаан адашкыларның
Аал-чурту бо боор — деп
Айтып чораан эргин.
Аалдын мурнуунда үш демир баглаашка
Үш чүс үш кижиге кээп дүжерже,
Үш чүс үш кижиге келгеш,
Аъдын алыр деп чорда,
Оларга дынын бербейн боттары баглааш,
Өгнүң эжиинден баглаашка дээр
Торгу-маннын чадып бээрге,
Олап кылаштавайн,
Ийн-биле шууштур эрткеш,
Албыс, Шулбус хааны адашкыларның
Өргээзинге үш чүс үш кижиге хос кирип,
Езулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгап туруп турлар.
Бараалгааш турда,
Үш чүс үш кижиниң саны-биле
Олбук-кудузун эккеп чадар орта,
Шуптузу аңаа олурбайн,
Аңаа черлерге олуруп ап-тырлар эвеспе.
Ынчаар орта Албыс хааны орташ:
— Адаң адаан адың,
Иең адаан шолан кым боор, оглум?
Кайыын үнген,
Кайнаар бар чыдыр сен?— деп
Хан-Буудайны айтырып-тыр.
Хан-Буудай тургаш:
— Мен болза Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөн,
Чээрден-Демичи аъттыг
Алдай-Буучунуң оглу
Хан-Шилги аъттыг
Хан-Буудай деп кижиге мен.
Адам аныяк чоруур шаанда
Чер-дээрниң чеди шапшылгазын эртип,
Узун-Сарыг хаан деп кижээ
Аът бажы дег алдын,
Бөрү бажы дег мөңгүн
Суй-белек бараалгаткан чүве-дир.
Ону негеп четтирер дээш,

Чору мен ийн — деп харыылаан.
 Үш чүс үш кижиниң санышче
 Боова-боорзаан, чигир-чимизин
 Эккеп салып-тыр.
 Эккеп салырга,
 Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
 Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
 Алышкы баштааш:
 — Чоруувус далаш улус бнс,
 Соон-мурнун четтиргей-ле бис аан — дээш,
 Хары угда калбаш кылдыр сөгүргеш,
 Эжиктен шуужуп үнүпкеннер.
 Эң сөөлүнден Хай-Буудай үнүп чыткаш,
 Үлгүүрнү көөрге
 Улуг тос-таңма пашты⁴⁵ ажыр
 Өремелиг сүт турган.
 «Мышча аьш-чемден амзаваска-чивсске
 Кижиниң чоруу-даа
 Кайын бүдерил аан» — деп бодааш,
 Эиче эргээн супкаш,
 Чылгапкаш үнүп чыткан.
 Эргиниң артап чыда
 Кылын халаңгый⁴⁶ эзирий берген,
 Аьдының эзенгизин теп тура
 Дең-дуң⁴⁷ эзирий берген,
 Эзеринге олурупкаш,
 Билбестей берип-тир.
 Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
 Белгечиниң оглу Белээ-Шынар бир-ле көөрге,
 Хан-Буудай аг-шериниң баштыңы
 Чүс бежен маадырын,
 Ара-албатының баштыңы
 Чүс бежен бижээчизин
 Оң талазынче сывырып соккулап,
 Ойлаткан турган эргин.
 — Чүү болду? — деп,
 Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар
 Аьдының кырында чүгүртүп олура төлге судурун ашкан.
 Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
 Аьдының кырында чүгүртүп олура белге судурун ашкан,
 Көрген мындыг туруп-турлар.
 Судурларын ажып көөрге,
 Хан-Буудай Албыс, Шулбус хаанның
 Оо-хоранын ишкен болган.

Канчаарга экил — дээш көөрге,
Тандының артыш-шаанаан⁴⁸ чыгаш,
Бажынга оваалааш,
Өрттедипсе Хан-Буудайның думчуунче
Ыжы-чыды кирип, эзирин сергеп,
Элээр боду болу бээр бооп-тур.
Шыяан ам, ийи алышкы-даа
Тандыдан артыштап-шаанактап алгаш кээрге,
Хан-Буудай аг-шеригниң баштыны
Чүс бежен маадырын, бижээчизиниң баштыңы
Чүс бежен бижээчизин кыра шаап каапкан,
Ийи алышкыларже ийи чарында көвүү шураан,
Удур хап олурда,
Тей бажынга артыш-шаанаан оваалааш,
Өрттедип үндүрерде,
Артыш-шаанактың ыжы-чыды
Хан-Буудайның аксы-думчуунче киргеш,
Эзирин сергеп, элээр боду апарган.
Хан-Буудай тургаш:
— Канчап бардым, оолдар?— дээрге,
Ийи алышкы тургаш:
— Харын канчап барган кижин сен,
Чүс бежен маадырын канчап барган деп бодай-дыр сен?
Чүс бежен бижээчизин канчап барган деп бодай-дыр сен?
— Албыс, Шулбус хаанның аш-чеминден чүнү иштиң,
Чүнү чидиң?— дээрге,
Албыс, Шулбус хаанның
Аш-чемин ишпейн
Үнүп чыткаш көөрүмгө,
Тос таңмалыг улуг пашта долдур
Сүт турган,
«Мынча аш-чемден амзаваска
Кижиниң чораан чоруу
Кайын бүдөр чүве деп»— дээш,
Амзапкан кижин мен.
Үнүп чыда кылын эзирик апарып-тыр мен.
Аъттанып тура дең-дуң,
Аъттанган соонда, билбес-тир мен — деп харыылап-тыр.
Ийи алышкы тургаш:
— Сен кулугурну дүктүг чүве болза, тазаргыже,
Тас чүве болза, дүктенгиже чагыдывыс чоп,
Кижин аайынга кирбес кижин болганында,
Моон сонгаар моон артык
Моондактар бар болгай,

Ам сени эдерип чорувас бис — дээш,
Аьдының аксын ээй тырткаш,
Дедир хап чорутуп-турлар.
Хан-Буудай кожаландыр хап келгеш:
— Орук-чирик билир мен бе?
Оран-делегей билир мен бе?
Силер чокка мен чааскаан канчап чоруур мен?
Кады чоруп көрээлиндер! — дээн.
— Аайыга кирбес кижини канчап эдерер боор?
Чорутканнай чоруур бис,
Чанганнай чанар бис! — дээш,
Ийи алышкы хоржок боорга,
Хан-Буудай үш айнын тозан хонуунда
Ээрежип чанньп кээп-тир.
Черле хоржок боорга,
Ийи алышкыны аьды-биле, боду-биле
Катай бөле аспактааш,
Ачымак-ачымааның иштинге суккаш,
Чааскаан оруун углап чорупкан.
Та чеженге, та кажанга чоруп келген,
Кыштын хыраазындан биллип хылырткайндыр,
Чайнын шалыңындан биллип шалырткайндыр
Чоруп олуруп-тур.
Бир-ле черге чоруп олурда,
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынар,
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
Ийи алышкылар чорааш:
— Бо-ла бар чыдарывыска,
Кызаа-Кара хем турар,
Малгаштыг-малгаштыг
Дөңгеликтерлиг чер чүве,
Аьт-биле дөңгеликтер бажын бастыраp сен.
Хыл, чөвүрээ ийи көвүрүг бар эвеспе.
Чөвүрээ көвүрүглөп кешлейн,
Хыл көвүрүглөп кежер сен — деп чагып чораан.
Шыяан ам, Хан-Буудай ол-ла каккаш,
Кызаа-Кара хемниң кыдыынга
Дуьштеп ап-тыр.
Дуьштеп алгаш,
Кызаа-Кара хемни куду бадып олурарга,
Караңгы дүн апарып-тыр эвеспе.
— Бо канчап дүн апарды,
Демин чаа-ла дал дуьш турган
Чүве эвейикпе — деп.

Хан-Буудай айтырарга,
Аьды тургаш:
— Эр бодун эрес-даа болза,
Эр угааның ам-даа четпес-тир ийин, Хан-Буудай,
Бир болза чырык өртемчейни өткеш,
Караңгы өртемчейде кирип келгенивис бо-дур — дегъ
Чугаалап чораан эргин.
Ол-ла чоруп олурарга,
Бир кижини дылындан
Демир илбек-биле каккаш,
Бир херимде хап каан турган-дыр оо!
— Бо чоп дылындан демир илбек-биле
Хап каан кижн боор?— деп
Ийи эжинден айтырарга олары:
— Бо болза чырык өртемчейге чорааш,
Кижнже дылын уштур кижн-дир,
Ооң баазын көргүзүп кааны ол-дур — дншкеннер.
Ол-ла чоруп олурарга,
Бир кижиниң бир караандан
Демир илбек-биле каккаш,
Бир херимде кадап каан бооп-тур.
— Бо чүге мынчалдырган кижн боор?
— Бо кижн болза, чырык өртемчейге чорааш,
Кижнже хыйыртап көөр кижн-дир,
Ооң баазын көргүзүп кааны ол-дур — дншкеннер.
База-ла ол-ла чоруп олурарга,
Ийи кижн хая өттүр:
— Сен кайда сен?
— Сен кайда сен?— днжип,
Дырбактажып чыдып-тырлар.
— Оларның чүге ынчап чыдары ол боор?
Долгандыр чүгүржүп кээп,
Ужуражыпса кандыг чүвөл?— дээрге,
— Олар болза ашак-кадай улустар-дыр,
Чырык өртемчейге чорааш,
Бот-боттарынче кара довурак
Чашчыр чораан улус-тур.
Ол довураа хая апарганы ол-дур — дедъ
Ийи эжи харыылаан.
Ол-ла чоруп олургаш көөрге,
Бир кадай кижн
Бир чарыкы эмнинде уруг эмзирген,
Бир чарыкы эмнинде чылан эмзирген
Олуруп-тур.

— Ол чүгө ындыг кижил?— деп айтырарга:
 — Чырык өртемчейге чорааш,
 Чангыс херээжен уруг божаан кижидир — деп,
 Ийи эжи харыылаан.
 База-ла чоруп олургаш көөрге,
 Бир-ле черде тос каът олбук кырында
 Бир семис кадай удуп чыдып-тыр.
 — Ол чүгө ындыг кижил?
 — Чырык өртемчей кырынга чоруурда
 Тос уруг божаан кижидир,
 Маңаа хүндүлели ол-дур — дишкеннер.
 База-ла чоруп олурарга,
 Ол Кызаа-Қара хемниц аксы
 Барып черже кирген
 Караңгы куй болган.
 Ол куйже кирип кээрге,
 Қарак шимген дег караңгы бооп-тур.
 Караңгы черлеп чоруп олурарга,
 Бир кырлаңны ажып келген дег болганда,
 Эрлик-Ловуң хаанның
 Чыжыр алдын⁴⁹ өргээзи көстүп-тур.
 Ийи эжи чорааш:
 — Эрлик-Ловуң хаанның өргээзиниң артында
 Қарак четпес калчаа далай хөл бар эвеспе.
 Ол хөлден янзы-бүрү кылдыр хуулуп чорааш,
 Эштип кешпес болзунза,
 Эрлик-Ловуң хаан сени өлүрүп каар — деп
 Чагып чорааннар.
 Шынап-ла, өргээзиниң артында
 Қарак четпес калчаа далай хөл чыткан.
 Хан-Буудай ол хөлге хап келгеш,
 Алдын моюннуг өдүрек бооп алгаш,
 Эштип кежип каап-тыр.
 Эрлик-Ловуң хаан өргээзинден үнүп келгеш:
 — Дөө эштип кежип чыткан алдын моюннуг өдүрек
 Бистиң өртемчейиниң өдүрээ эвес,
 Чырык өртемчейиниң өдүрээ-дир — деп алгырган.
 Хан-Буудай:
 «Ам-на биллип каапкан-дыр»— дээш,
 Алдын моюннуг аңгыр бооп алгаш,
 Кежип каан эргин.
 Эрлик-Ловуң хаан база-ла:
 — Бистиң өртемчейиниң аңгыры эвес,
 Чырык өртемчейиниң аңгыры-дыр бо — деп алгырган.

Хан-Буудай чоруп ора:
«Ам-на билип кагды!»— дээш,
Кас бооп ап-тыр эвеспе.
Эрлик-Ловуң хаан база-ла танып каан эргин.
Хан-Буудай сарала куу бооп алган.
Эрлик-Ловуң хаан база-ла танып каан.
Ынчаар орта Хан-Буудай
Суг көвүү бооп хуулуп алгаш,
Эштип кеже берип-тир эвеспе.
Эрлик-Ловуң хаан:
— «Сен кулугур дээрнин
Чеди шапшылгазының ындында
Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөн
Чэерен-Демичи аьтыг
Алдай-Буучунуң оглу
Хан-Буудай-ла-дыр сен.
Бар чыда бараалгавадын,
Кел чыдырында сен кулугурну адырам!— деп
Кыжанып чыдып калган-дыр эвеспе.

* * *

Шыяан ам,
Хап-ла олурган, хап-ла олурган.
Ол-ла хап олурарга,
Чер-дээрнин шапшылгазы турган,
Чеди хола огунуң бирээзи-биле
Иткилээш, эртип алгаш,
Чоруву-ла олурган.
Ол-ла чоруп олурарга,
Чырык өртемчей катап көстүп кээп-тир.
Чоруву-ла олурган.
Ол-ла чоруп олурарга,
Хоран-Кара далай
Коргурттуруп-каргырттырып
Хайнып чыдып-тыр.
— Бо чүү далайыл?— деп ийи эжинден айтырган.
— Хоран-Далай деп далай-дыр,
Ол далайга аьдың кирзе —
Аьдың эстип өлүр,
Бодуң кирзинзе —
Бодуң эстип өлүр сен!— дээннер эргин.
Шыяан ам,
Хан-Буудай сааскан биле кускун тудуп эккелгеш:

— Үш хонуктан эрттирбейн,
Бо далайның кежер кежиин
Ужу-бажын тып эккелинер — дээш,
Кускунун куду алзы бадырып,
Саасканын өрү шаар өскедип туруп-тур.
Үш хонганда, кускун биле сааскан
Чалгын-чакпазын сөөрткөн келгеш:
Хем деп чүве кежер кежиглиг боор,
Арт деп чүве ажар ажыглыг боор,
Кежер кежиин-даа чок,
Ажар ажыы-даа чок,
Чер-дээрнийн ужу-кыдыында
Дескилешкен чүве-дир — деп-тирлер.
Кускун, саасканнын чакпазының алдынга:

— Сонгу назыда моон көрүп,
Сек-сенезин тып чип чорунар — деп
Бижик бижээш салып чорудупкан.
Бо хоран далайны канчап,
Чооп кежер чоор — деп
Хан-Буудай мунгараан-денгерээн,
Бууккан-сарыккан⁵⁰ олуруп-тур оо.
Ол-ла ынчач олурарга аьды тургаш:
— Эр бодун эрес-даа болза,
Эр угаанын таанда эгээ четпес ийин.
Дөө турган ийи бош дагны тура тырткаш,
Соңгу, башкы дергинге
Олуй-шавый дергилеп алгаш,
Хонуктуг черден шурадып келгеш,
Сонгу дергини бетини талазынга үзе шапкаш,
Башкы дергини ынды талазынга үзе шаавыт — деп турган эргин.
Хан-Буудай аьдының аайынга кирип,
Ийи бош дагны тура тырткаш,
Соңгу, башкы дергизинге дергилээш,
Хонуктуг черден хап келгеш,
Аьдының буду Хоран-Далайның
Бетини эринге чорда,
Соңгу дергизин үзе шааптарга,
Аьды бош дагның бажынга баскаш,
Далайның ынды чарыынга чорда,
Башкы дергизин үзе шааптарга,
Аьды башкы ийи холу-биле аңаа баскаш,
Ажа халый берген-дир эвеспе.

Ол-ла чоруп олуарга,
База-ла чер-дээрний шапшылгазы туруп-тур.
Ол чер-дээрний шапшылгазын
Чеди хола огунуң бирээзи-биле иткинштээш,
Эртип алгаш чоруву-ла каан.
Ол-ла чоруп олуарга,
Дээрде деңнешкен демир чалым туруп-тур.
Ажар арты-даа чок,
Ажыдар хаалгазы-даа чок бооп тур.
Хан-Буудай кускунун тудуп эккеп,
Куду алзы бадырып,
Саасканын тудуп эккеп,
Шаар өрү өскедип,
«Ажар артын үш хонуктан эрттирбейн.
Тып эккелиңер!— дээш чорудупкан.
Үш хонганда, кускун биле саасканның
Чалгыннары хыралган:
— Хем деп чүве кежер кежиглиг боор,
Арт деп чүве ажар ажыглыг боор,
Ажар арты,
Кежер кежи чок чер-дир!— деп кээп-тирлер.
Кускун, саасканның чалгынының адаанга
Демги бижиин бижээш,
Салып чорудупкан.
Хан-Буудай мунгарап-деңгереп,
Мунчулуп-шугулданып туруп алган эргин.
Ынчап олурда, Хан-Шилги аьды тургаш:
— Эр бодуң эрес-даа болзунза,
Эр угааның ам-даа эгээ багай-дыр ийин.
Мээң үжен үш шавылырымны кошкаткаш,
Үжен үш колунумну дыңзыткаш,
Хонуктуг черден халдып келзиңэс,
Бо демир чалымны
Ажа халый бээр мен — деп чугаалаан эргин.

* * *

Шыяан ам, Хан-Буудай-даа
Аьдының аайынга кирип,
Үжен үш шавылырын кошкаткаш,
Үжен үш колунун дыңзыткаш,
Хонуктуг черден хап келгеш,
Дээрде шаштыккан демир чалымнын
Баарыңга тура дүжерге,
Аьды ажа алай берген чүвөн эргин.

Ол-ла хап олуарга,
База-ла чер-дээрннн шапшылгазы турган.
Чеди хола огунуң бирээзи-биле
Иткииштээш эртип алгаш,
Чоруву-ла олуруп-тур эвеспе.
Эрннн эрези эр ол-ла чоруп олуарга:
— Бо черге мындыг чүве баспас, чорбас чүве,
Кара баарынче кадай адыптайн!— деп
Алгырган, кышкырган чүвези эргин.
Хан-Буудай көрүп кээрге,
Чүс киш кежи бөргүн
Кадыр хаваанда кагган,
Сыры огун молдуруунуң дөзүндө дээр
Тыртып алган, ышкына салырынга четкен.
Кончуг эрннн эрези чыдып-тыр эвеспе.
Хан-Буудайннн Хан-Шилгизи
Хартыгадан кашпагайы-биле
Өрү халый бээр орта,
Куруг орнун аткаш,
Болчатылыг бора тейннн дал ортузундан
Үзе адып ап калган.
Хан-Буудай хап келгеш:
— Кулбураан согун сен бе,
Дожаан буга сен бе, кулугур?
Ырак-узак орук чоруп чоруур кижин мен.
Сээң-биле ок, саадак ажыдып,
Чепсек уштуп турар харыым чок — дээш,
Алдын допуржак кымчызын
Дээринге үндүр көдүргөш,
Ортузундан үзе каккаш,
Хөрөөн бир хемче,
Белин бир хемче чууй тепкилепкеш,
Оруун шиглеп хап-ла каан.
Ол-ла чоруп олуарга, база-ла
Бир эрннн эрези алгырып келген.
Хан-Шилги халый бээрге, чазыпкан,
Хан-Буудай ийи башка үзе шапкаш,
Чууй тепкилепкеш,
Оруун шиглеп чоруву-ла каан эргин.
Ол-ла хап олуарга база-ла
Эрннн эрези эр:
— Бо черге мындыг чүве чорбас,
Баспас чүве,
Кара баарынче кадай адыптайн,

Мээн ийн акым өмүргөн кулугур — деп,
Эрний эрези алгырган эргин.
Хан-Буудай көрүп кээрге,
Чүс киш кежи бөргүн
Кадыр хаваанда халайтыр кагган
Эрний эрези эр, молдуруктуг согунун
Дөзүнгө дээр тырттыгган,
Ышкына салыр чазып-тыр эвеспе.
Хан-Шилги аът
Хартыгадан кашпагайы-биле
Өрү халый бээрге,
Куруг орнун аткаш,
Ала-тайганың белин
Үзе адып аппарып-тыр эвеспе.
Хан-Буудай хап келгеш:
— Чорук кижизинге сааттыг,
Олут кижизинге сооттуг⁵¹,
Сээң-биле мынчап орук саадап,
Чепсек уштуп турар харыым чок-тур!— дээш,
Алдын допуржак кымчызын
Айга чедир көдүргөш,
Бел кежиинден үзе шааптар дээш кагарга,
Ол эрний бел кежи үзүлбээн эргин.
Хан-Буудай хорадап келгеш,
Чеди хола огунуң бирээзин ушта соккаш,
Қара баарындан өттүр иткеш,
Бизин алды оранга,
Кезин үстүү оранга
Иткииштеп каап-тыр.
Оон хап чоруптарга,
Демги эр хол-даваны чедер черден бээр
Черни ууштай тудуп, чуура теп,
Окта тырыкыланып туруп калган эргин.
Хан-Буудай-даа хап-ла олурган.
Хап-ла олурган.
Ол-ла хап олурарга,
Долгай кара чөвүрээ чадыр туруп-тур.
Ол чөвүрээ чадырның эжинде,
Дээрде шаштыккан үш демир баглааш турган.
Хан-Шилгизин эң ортузунда
Демир терек баглаашка баглааш,
Чөвүрээ чадырга кирип кээрге,
Ак соолбур⁵² шивишкин кадай олуруп-тур.
Демги кадай Хан-Буудайга

Езулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгап,
Олбук-кудузун чадып,
Эргек бажы дег
Хоо-домбуда шай ап берген.
Бурганның дагылы дег тавакта чигир-чимизин
Салып берген мындыг бооп-тур.
«Мооң моозунга кижн канчап тодар боор» — деп бодааш,
Хан-Буудай бүдүнге ап сыырыптар бодааш,
Чүгле тудуп амзааш-ла
Тодуп олуруп-тур эвеспе.
Шивишкин кадай олургаш:
— Адаң адаан адың кымыл,
Иең адаан шолаң кымыл, оглум?
Кайбын үнгеш, кайнаар бар чыдыр сен, оглум?— деп
Айтырып турган эргин.
Хан-Буудай олургаш:
— Чер-дээрнин шапшылгазының ындында
Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөн,
Алдай-Буучу деп кижиниң оглу,
Хиндиктигге аң аттырбас,
Кирбиктигге кижн аттырбас
Хан-Буудай дээрзи мен боор мен!— деп харыылаан.
Биеэки кадай тура халааш,
Аптыразындан борбак сарыг чүве уштуп эккелгеш:
— Аъдын биле бодуң үлежип чинер, оглум — деп-тир эвеспе.
Хан-Буудай ону чээш,
Аъды, боду-биле кады
Улам күш кире берип-тир.
Кадай олургаш:
— Чаа, оглум, мээң үш оглум бар чүве,
Ол үш оолдарым эртенниң-не чунгаш.
Көрүп турар сен, авай — дээш,
Үш согунун арттырып кааш,
Чорупканнар чүве.
Ийизиниң огу картталып,
Кууарып калган,
Бирээзиниң огу чаа-ла
Карталып турар апарды.
Мээң ол оолдарымдан
Чүнү көрдүн, оглум — деп-тир.
Хан-Буудай олура:
— Сээң оолдарыңның аксы байбаң боорга,
Кел чыда өлүргүлөп кааптым — деп олуруп-тур.

— Ам чаа чипкениң ийи борбак сарыг чүве
Мээн эмиимниң сүдү чүве, оглум.
Силер болза, ам мээн оолдарым-биле
Чаңгыс иениң сүдүн ишкен
Альшыкылар-дыр силер.
Дунмаларың диргизип салывыт, оглум!— деп
Кадай дилеп, чашпып олурган чүвең эргин.
Ынчаар орта, Хан-Буудай тургаш:
— Узун-Сарыг мөге деп кижиден
Суй-белек негеп,
Чорук-херек ужун бар чыдар кижиден.
Кел чыда диргизипкей мен аан,
Сагыш човаваңар, кадам — деп-тир оо!
Кадай олургаш, Хан-Буудайны чагып олурган:
— Хаваанда көстүг,
Караанда оттуг оглум-дур сен.
Чораан чорууң чогулар-ла
Кижиден сен ынаан.
Ынчаарга, оглум, Узун-Сарыг хаанның аалы
Моон чылдыктың черинде чүве,
Ам база Узун-Сарыг хаанның
Аалында адаан-мөөрей, адыш-чарыш бооп,
Он ийи чүүлдүң дайыны бооп турар эвеспе.
Ол он ийи дайынны тиилеп үнгеш,
Хаанның эң хеймер даңгыназын
Кадай кылып алыр деп турар
Дээр оглу Демир-Мөге деп кижиде бар чүве, оглум.
Ындыг-даа болза сен караанда оттуг,
Хаваанда көстүг кижиде-дир сен,
Чораан чорууң чогулар алыр боор сен.
Узун-Сарыг хаанның сагыжы
Багай кижиде чүве,
Сени кандыг-бир өлүрер черже айбылаар эвеспет
Айбылаар чери болза,
Чиге соңгу чүкте чер-дээрниң ужунда
Кара-Кула деп мангыс бар,
Ынаар чорудар боор.
Ол Кара-Кула деп чүве болза,
Үш чаанын үстү, ийи мыйызы дээрде шаштыккан,
Бир мыйызы чалар от бооп хып чоруур,
Бир мыйызы доң дош бооп
Дазыгайнып чаштап чоруур,
Турган черинде эр аът сөөгү.
Арыскан арга-биле денешкен,

Эр кижн сөөгү,
Эзнм-арга-бнле деңнешкен,
Ындыг кончуг амытан боор, оглум — дээш,
Аптаразының иштинден
Сарыг, көк ийн кадак уштуп бергеш:
— Бнр эвес адааннажы берзнңзе,
Сарыг кадак-бнле изнг мыйызын,
Көк кадак-бнле соок мыйызын
Ораап тудар сен, оглум — деп
Чагып сургап олурган эргн.
Хан-Буудай-даа чүзү боор,
Кадактарны алгаш,
Иднннң чанчынга суккаш,
Хан-Шнлгнзн мунгаш,
Хап-ла каан-дыр оо!
Хап-ла олурган, хап-ла олурган.
Ол-ла хап олурарга,
Бнр-ле сарыг кырлаңның артында
Кнжн бажы кнзирт,
Аът бажы козурт,
Аал коданының ортузунда
Алдын өргээ турган эргн.
Ийн эжннден айтырарга,
Узун-Сарыг хаанннң аал-чурту бо боор — деп
Харыылап-тыр.
Шыяан ам, Хан-Буудай өдекке хап келгеш,
Уш демир баглаашта турган
Аъттарннң аразын орта,
Хан-Шнлгн аъдын баглап кааш,
Өргээже кылаштап олура көөрге,
Аъдыннң эзенгн баа чедер-даа мал бар,
Четпес-даа мал бар бооп-тур.
Өгге чеднп келгеш көөрге,
Өгнү чедн куржалдыр
Ча, согун чыскаап каан туруп-тур.
Огун, чазын өгнүң бнр талазынга чөлээрге,
Өг бнр талазынче ийленип бар чыдар боорга,
Бнр талазындан огу-бнле иткннштеп кааш,
Өгжө кнре бернп-тнр оо.
Өгже кнрнп кээрге,
Кызыл-кызыл чнңзелнг дүжүметтер өг долган,
Узун-Сарыг хаан сыртык бажында
Дөрбелчнн кара шнрээ кырында

Көргөн караан шимбес,
Көзүнгөн будун тыртпас олуруп турган.
Хаанның адаанда дөрт буттук
Дөрбелчин кара ширээ кырында
Бөргүнүң дошказы хараачадан уштунтан
Улуг кижиге олурган.
Ол кижиниң адаанда база
Дөрбелчин кара ширээ кырында база
Ындыг улуг кижиге олуруп-тур эвеспе.
Ол кижиниң адаанда
Дөрт буттук дөрбелчин кара ширээ куруг турган.
Хан-Буудай биче-биче улусту
«Менди-менди» — дээш,
Улуг-улуг улусту
«Амыр-амыр» — дээш,
Биче-биче улустуң бажын ажыр.
Улуг-улуг улустуң экин ажыр
Халып барып дүшкеш,
Хос турган дөрт буттук дөрбелчин кара ширээниң
Кырынга барып олуруптарга.
Демги ширээзи чуурлуп чаштай берген.
Черде машпайты олуруп ап-тыр эвеспе.
Үстүндө олурган бөргүнүң дошказы
Хараачадан көстүп олурар кижиге олурганш:
— Кулбураан согун сен бе?
Дожаан буга сен бе, кулугур?
Адан адаан адың кымыл,
Иен адаан шолан кымыл? — деп
Айтырып олуруп-тур.
— Мен болза чеди чер-дээрнин
Шапшылгазының ындында
Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей чурттаан
Алдай-Буучу деп кижиниң оглу,
Хан-Шилги аъттыг
Хан-Буудай дээрзи боор мен.
Мээң адам аныяк чоруур шаанда
Узун-Сарыг хаан деп кижиге
Келир ачы-үревиске дээш
Бөрү бажы дег мөнгүн,
Аът бажы дег алдын
Суй-белек берген мен дээрге,
Ону негеп четтирер дээш келген мен ийин! — дээн
Хан-Буудай харылап-тыр.

Үстүндө олурган улуг кижн олургаш:
— Бо черге ындыг аксы байбаң чүве
Чорбас чүве болгай
Бо чүвени бир дажып каайт, эжим — деп
Адаанда олурган эжин айбылаарга,
Оозу бир дажыырга,
Хан-Буудай ыыт чок олуруп-тур.
— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор.
База бир дажып каайт, эжим — дээрге,
База бир дажыырга,
База ыыт чок олуруп-тур.
— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор.
Ам бир дажып каайт, эжим — дээрге,
Адаандазы база бир дажыырга,
Хан-Буудай ам-на
Хорадавас боду хорадап,
Ажынмас боду ажынып келгеш,
Дажып олурган кижини
Үндүр сөөртү бээрге,
Кызыл чиңзелиг дүжүметтер
Баскылажып каггы дег үнүп турганнар.
Узун-Сарыг хаан олургаш:
— Мээң ол маадырым
Бо чүвени канчаар хилинчектеп каар эвес,
Үндүрүптүнер, оолдар — деп
Чарлык бооп олуруп-тур.
Хан-Буудай демги кижизин сөөрткеш,
Даштын турган үш демир теректин
Будук-садыын шылбадай каккаш,
Ортузунда демир терекке
Қара баарындан өттүр
Чыпшыр шарып каан-дыр эвеспе.
Ынчангаш өгге катап кирип кээрге.
Көрген караан шийбес,
Көзүнген будун тыртпас,
Узун-Сарыг хаан тура халааш,
Хан-Буудайга кээп,
Кулаш сарыг кадаан тудуп:
— Сээң адан-биле өң-тала чорааным-даа шын,
Бөрү бажы дег мөнгүн,
Аът бажы дег алдын
Алганым-даа шын чүве,
Мээң амы-тыным ап чоруур
Чангыс маадырымны салып көр, оглум!— деп

Чанны берип-тир эвеспе.
Хан-Буудай үне халааш,
Демги кижизин адырып эккелгеш,
Эм-дом оьду-биле эмней тырткаш:
— Мен ышкаш кижиге
Моон соңгаар удур-даа көрбейн.
Улуг-даа тынмайн чору!— деп
Сүртедип турган эргин.
Шыяан ам, Хан-Буудай өгге кирип кээрге,
Үстүнде олурган улуг кижиге:
— Сээң мурнунда мээң
Катым чүве, кулугур!— дээш,
Сегиржип алырының кайызы чорда,
Узун-Сарыг мөге ийи
Эрнин ийилдирзинге
Ийи-ийи кулаш кадаан тудуп:
— Ам даарта адыш-чарыш болур,
Аңаа көржүпкей силер аан, оолдарым — деп турган эргин.
Хан-Буудай тургаш:
— Чүү, кандыг адыш-чарыш болур чүвөл?— дээрге,
Хаан олургаш:
— Чүс дыттың бажын кыргый аткаш,
Чочагайын черге дүжүрбейн,
Бөле хаара эдектээш,
Тевениң үттүг чарнын өттүр аткаш,
Тевенениң үдүн чире аткаш,
Демир көк көжээни чире аткаш,
Ооң соонда чүс шары чүүгү ыяшты кезе аткаш,
Сарыг ховуну хуюкталдыр аткаш,
Сарыг ховунуң бажында
Кес баалыкче огунуң кези
Караңайнып ажып чыдырда
Барып тудуп алыр кижиге тиилээн боор,
Мындыг чүвө ийин — деп олурган эргин.
— Хаан катывыс кижиге
Адыш-чарыш кылыңар дээн чүвө болганда,
Көржүр-ле уjurлуг улус болгай бис — дээш,
Ийи эр бараалгап-тырлар эвеспе.
Хан-Буудай аалдың мурнунга келгеш,
Майгын каккаш,
Ийи эжи-биле адыш-чарышты
Манап олуруп-турлар.
Шыяан ам,
Даартазында адыш-чарыш кылыры-биле

Ара-албаты-даа чыгып келген,
Кижн бажы кизирт,
Аът бажы козурт туруп-тур.
Адак кижн дүштүк черден адар,
Ортумак кижн хонуктуг черден адар деп,
Мынчап туруп-турлар.
Ынчап турда, Дээр Оглу Демир-Мөге тургаш:
— Хонуктуг черден чүве аткаш,
Аттым дээр бе,
Айлыктыг черден аткай аан!— деп-тир оо.
Хан-Буудай тургаш:
— Айлык черден чүве аткаш.
Чүве аттым дээр бе,
Чылдык черден аткай аан!— деп-тир оо!
Күжүр эрлер ынчап маргыжа бээрге,
Хаан тургаш, ийи кадаан уштуп сунуп:
— Кайыңар-даа туралаан черинерден
Адынар, оолдарым — деп
Тарадып салып турган чүвең эргин.
Шыяан ам, адак улустар эгелеп адарга,
Чүс дыттың бажын
Чедирер-даа кижн бар,
Чедирбес-даа кижн бар бооп-тур.
Ооң соонда ортумак улус адарга,
Чүс дыттың бажын
Кыргый адар-даа кижн бар,
Атпас-даа кижн бар бооп-тур оо.
Дээр оглу Демир-Мөге тургаш:
— Ам мээң элчээм болду ыйнаан — дээш,
Айлыктыг черге халыда бергеш,
Эртен тырттынгаң боду
Кежээге дээр тыртып,
Кежээ тырттынга боду
Эртенге дээр тырттынып келгеш адар орта.
Огу чүс дыттың бажын кыргый дээрде,
Хартыгадан кашпагайы-биле халып келгеш.
Чочагайын эдектепкен эргин.
Огу тевениң үттүг чарнын өттүр деггеш,
Тевениң үдүн чире алгаш,
Демир көк көжээни кезе деггеш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир деггеш,
Карак четнес сарыг ховуну хуюкталдыр алгаш,
Кес баалыктан кези

Карандырып⁵⁴ ажып чыдырда,
Халыдып келгеш,
Тарбаган мортунче⁵⁵ киир баскаш,
Соора тудуп чыдып каап-тыр эвеспе.
Хан-Буудай тургаш:
— Дээр оглу Демир-Мөгениң
Аткан ады адыг болган дээр силер бе,
Болбаан дээр силер бе?— деп
Чыылган чонче алгырарга:
— Огун тудуп албаанда,
Ады адыг болбаан дээр бис!— деп,
Чыылган чон харыылап-тыр.
Ынчаар орта, Хан-Буудай
Чылдыктыг черге халыда бергеш,
Кадыг кара чазының кирижин
Хыгайнып турар кылдыр дыңзыдып,
Кажыр кара казыдааның⁵⁶ бизин
Олуй-солуй шалып,
Чидидип алгаш,
Эртен тырттырган боду
Кежээге чедир тырттынып,
Кежээ тырттырган боду
Эртенге чедир тырттынып кээрде,
Оң салаазының бажындан
Хан төктүп, огунуң бажындан
От чалбырааш кээп,
Чазының алды сагындан
Алдан улу улушкаш,
Алды орандыве кирип,
Үстүү сагындан үжен улу улушкаш.
Үстүү оранче үнүп турар кыннып кээрде,
Ышкына чоруй салып үндүрүп-тур эвеспе.
Огу чүс дыттың бажын кыргый деггеш,
Бар чыдырда,
Хартыгадан кашпагайы-биле халып баргаш,
Чочагайын бөле хаара эдектепкен эргин.
Огу тевениң үттүг чарнын өттүр деггеш,
Тевениң үдүн чире деггеш,
Демир көк көжээни кезе деггеш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир деггеш,
Карак четпес сарыг ховуну
Хуюкталдыр алгаш,
Кес баалыктан кези
Караңайнып ажып чыдырда,

Хартыгадан кашпагайы-биле
Кээп тудуп ап-тыр эвеспе.
— Мээң адаан-мөөрейим,
Адыш-чарыжым
Шын болган дээр силер бе.
Болбаан дээр силер бе?— деп,
Чыылган чонче алгырарга:
— Хан-Буудайнын адыш-чарыжы,
Адаан-мөөрейи шын болган-дыр!— деп
Чыылган чон алгыржып турган эргин.
Хан-Буудай чыылган чонче
Чочагайын чажып, курлап⁵⁷ туруп-тур.
Дээр оглу Демир-Мөге тургаш:
— Сээң мурнунда мээң катым чүве, кулугур!— дээрге,
Хан-Буудай тургаш:
— Сен-даа, мен-даа чок турувуста,
Адамның суй-белек бергени
Мээң катым чүве, кулугур!— деп
Маргыжып чорда,
Узун-Сарыг хаан кадаан сунуп:
— Ам даарта адыш-чарыш болур,
Аңаа көржүпкей силер аан, оолдар!— деп-тир.
Хан-Буудай тургаш:
— Чүү, кандыг адыш-чарыш болур чүвөл?— деп
Айтырган эргин.
Хаан тургаш:
— Аалдың мурнунда Арзайты тандыны
Аал артындыва,
Үш тандыны ажыр тевектээр.
Ону тевектепкен кижини
Адаан-мөөрейге адыш-чарышты
Алганы ол болур чүве — деп-тир эвеспе.
Шыяан ам,
Ам даарта ара-албаты
Адаан-мөөрейге чыгып келген,
Кижини бажы кизирт,
Аът бажы козурт туруп турда,
Узун-Сарыг хаан тургаш:
— Адак-адак улустан эгелээр-дир!— деп чарлаан.
Ынчаарга адак-адак улустан
Арзайты тандыны божаш кылыр-даа кижини бар,
Божаш кылбас-даа кижини бар бооп-тур.
Ортумак-ортумак улустан
Арзайты тандыны андара каар-даа кижини бар,

Кагбас-даа кижилер бар —
Мындыг бооп-тур эвеспе.
— Дээр оглу Демир-Мөге,
Арзайты тандыны тевектээш,
Кайтыктыр тевер орта,
Ийи тайганы ашкаш,
Ындында тайганың бажынга дүшкеш.
Хем иштинге чаңчарланып
Чаштай берип-тир оо.
Хан-Буудай тургаш:
— Дээр оглу Демир-Мөгениң
Аткан адыг, кылган мөөрейи
Болган дээр силер бе,
Болбаан дээр силер бе?— деп
Чыылган чондан айтырган.
— Болбаан дээр бис!— деп
Чыылган чон харыылаан.
— Мээң ээлчээм келген-дир!— дээш,
Хан-Буудай ындында турган
Арзайты тандыны туткаш,
Тос тандыны ажыр тевектепкеш:
— Мээң адыг-тудуум,
Адаан-мөөрейим
Болган дээр силер бе,
Болбаан дээр силер бе?— деп
Чыылган чондан айтырган.
— Болган дээр бис!— деп харыылап-тыр.
Дээр оглу Демир-Мөге тургаш:
— Сээң мурнунда мээң катым
Чүве, кулугур!— дээрге.
Хан-Буудай тургаш;
— Сен-даа, мен-даа чок турувуста,
Адамнын суй-белек сунганы
Мээң катым чүве, кулугур!— деп
Маргыжып чорда,
Узун-Сарыг хаан ийи кадак сунуп:
— Ам даарта адыш-чарыш,
Адаан-мөөрей болур,
Аңаа көржүптүңер, оолдарым!— деп-тир.
Хан-Буудай тургаш
— Чүү болур чүвел?— деп айтырган.
Чамбы-дипти⁵⁸ үш долгандыр
Аъттарыңар чарыштырыптыңар.

Кайы эрткени адаан-мөөрейни
Алган болур — деп-тир эвеспе.
Хан-Буудай тургаш:
— Соотпаан, кадырбаан аътты
Канчап чарышка салыр мен?— деп-тир оо.
Ынча дээрге хаан:
— Аъттарыңар үш хонукта
Соодуп алыңар даан — деп-тир эвеспе.
Хан-Буудай Хан-Шилги аъдын үш хонукта
Даш кылдыр соодуп,
Дага кылдыр кадырып ап-тыр эвеспе.
Дээр оглу Демир-Мөге
Ийи Сылдыс-Шокар аът
Соодур баглап ап-тыр.
Хан-Буудай тургаш:
— Аътты кайыңар мунарыл, оолдар?— деп.
Ийи эжинден айтырарга,
Төлгечинин оглу Төлээ-Шынар
Мунар бооп-тур.
Дээр оглу Демир-Мөге деп киж
Ийи Сылдыс-Шокар аъдын
Шивишкин кадайларга мундурар деп турган.
Үш аътты салып үндүрүпкен.
Хан-Шилгини көөрге,
Кырлаң артында
Тенек буга маңнааны дег,
Дөкүлдүрөңейнип ажып чыткан эргин.
Ийи Сылдыс-Шокар аътты көөрге,
Шывыраш-шывыраш дээш,
Чиде хона берген ышкаш болган.
Хан-Шилги кырлаң артты ажып алгаш,
Ам-на шынап маңнап туруп-тур эвеспе.
Чамбы-дипти кезип киир халдып кээрге.
Ийи Сылдыс-Шокарнын
Мыяктары кевимзирей⁵⁹ берген чыткан эргин
«Бо аъттар меңээ
Четтирбейн баары ол-дур,
Меңээ ийи шоодай элезинден арттыңаш,
Бяжээң-биле деже шашкылавыт,
Эъдим изивейн-дир»— деп аъды чугаалап-тыр.
Ийи шоодай элезин
Арттыңаштың ынай боорга.
Шынап-ла, эъди изип маңнаары дам барып-тыр.

Чамбы-дипти бир долгандыр халдып келгеш,
Ийи шивишкинге коштандыр халдып келген.
Аразында алдын донгада чүве тудуп алган ижип чораан.
— Бо чүнер боор?— деп оол айтырган.
— Аравыска сускуннап чоруур чүвевис-тир.
Аът кырынга суксай бербээн сен бе, оглум?— дээш,
Оолче сунган.
Оол аьдының дынын ээй тырткаш,
Чышпыр халдып келгеш пактаарга,
Оо-хоран болган.
Оол-даа билинместээн,
Ийи шивишкин дүже халышкаш,
Хан-Шилгини кайнаар-даа барбас кылдыр.
Олуй-солуй киженнеп каапкаш,
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынарны
Олчаан кижип болбас кылдыр
Дуй базырып каапкан эргин.
Ол хүн аалда орган
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар
Төлге судурун ажып көрүп орган эргин.
Ажып көөрге, аът мунган кижизин
Ийи шивишкин оо-хоран ижиртипкеш,
Аътты демир кижен-биле
Олуй-солуй киженнеп каапкан,
Төлгечиниң оглу Төлээ-Шынарның
Кулаан алдын дашка-биле
Дуй базырып каапкан чыткан эргин.
Алдын дашка аңдарылбас боорга,
Кижип кижип-даа болбас бооп дүшкен.
Хан-Буудайга дүрген-не чугаалаан эргин.
Хан-Буудай дүвү-далаш-биле
Тос карактыг оттуг дуранын ушта соккаш,
Дураннап көрген.
Дураннап көөрге,
Хан-Шилгизин демир кижен-биле
Кайнаар-даа барып албас кылдыр
Киженнеп каан турган.
Хан-Шилги тургаш,
Чат былгызын былгырыптар орта,
Ийи шивишкинниң аьды
Хараган бажында кара шокар саазын бооп,
Хадып, халыртырып туруп калган.
Хан-Буудай көрүп тургаш,
Кадыг кара чазының кирижин

Хииледи-хаалады дыңзыдып алган.
Молдуруктуг согунун
Аайынче аңгайтыр,
Шиинче шиштейтир
Тырттынып-тырттынып,
«Ол кижиниң кулаанда чыткан
Алдын дашканы андара дег!»— дээш,
Ышкына чоруй салган эргин.
Ол кижиниң кулаанда
Алдын дашканы андара дээптерге,
Чүве каңгырт дээрге.
Ол кижиге тура халып кээп-тир эвеспе.
Кедээзинде чүве хиигайнып бар чыдарга,
Хартыгадан кашпагай
Кажыкталып барып тудуп аарга,
Хан-Буудайның молдуруктуг согуну болган.
Дүрген-не хойгуруктай⁶⁰ соп алган.
Аъдынга маңнап кээрге,
Кайнаар-даа барып албас кылдыр,
Демир кижен-биле
Олуй-солуй киженнеп каапкан турган.
Демир киженниң унун
Ине-тевене үдүгүлештир,
Дүрген-не чире шелгеш,
Мунупкаштын, ыңай бооп-тур эвеспе.
Ол-ла хап олуларга,
Ийи шивишкин чадаг чүгүржүп олурган.
Чеде халдып кээрге,
Ийи шивишкин аъттан-хөлден чадагландывыс,
Хан-Шилгиниң дурту узун чүве болгай,
Сооңга каап ап көр — дишкеннер.
«Адаларынар баштары!»— дээш,
Ийи чодаларын сый часкап каапкаш,
Хап чоруп-ла берип-тир эвеспе.
Аалда улус үнүп келгеш, көрүп турарга,
Чат-туман чатты берген турган,
Суг туман дүже берген турган эргин.
Хан-Буудай тура:
— Мээң аъдым келирде,
Ындыг чүве эвеспе — дээн.
Дээр оглу Демир-Мөге тура:
— Мээң аъдым тыныжы ындыг чүве!— деп хорадап турган.
Оон чедип кээрге,
Хан-Буудайның Хан-Шилгизи бооп тур оо!

Хан-Буудай тургаш:
 — Мээң адыг-тудуум болган-дыр!— деп
 Чыылган чонга чугаалаан.
 Дээр оглу Демир-Мөге тургаш:
 — Адаң бажы, сээң мурнунда
 Мээң катым чүве!— деп
 Ажынып-хорадап үнүп келген.
 Хан-Буудай тура:
 — Сен, мен чок шаамда
 Суй-белек берген
 Мээң катым чүве — деп-тир.
 Узун-Сарыг хаан кулаш сарыг кадакты туткаш:
 — Кайыңар-даа соскап көрүнер,
 Даарта хүн бир адаан-мөөрей,
 Бир адыг-тудуг-биле болгай аан — деп-тир.
 — Даарта хүн чүү адаан-мөөрей,
 Чүү адыг-тудуг болур чүве ирги?— деп айтырган эргин.
 — Даарта хүн дал дүште
 Оран-делегейге деңнешкен
 Ыдык сарыг ховунуң дал ортузунга
 Ийи боттарыңар тутчуп тургаш болуңар — деп
 Мону сөглээн.
 Хан-Буудай-даа халытпышаан,
 Аал мурнунда хөл шынааның кыдыында
 Майгынынга чанып келген.
 Хан-Буудай бир-ле көөрге.
 Дээр оглу Демир-Мөге
 Сезен кижиге сестип⁶¹ туруп даараан
 Сезен мыйгак кежи содак-шуудаан
 Ыгый-дыгый тырттынып-дагдынып, шүгдүңгеш,
 Ыдык сарыг ховуну өрү
 Ол кежээ-ле ийи бош тайганы
 Тура соп алгаш, улай каап,
 Ыдык сарыг ховуну өрү
 Девип-самнап үнүпкен эргин.
 Хан-Буудай база-ла
 Сезен кижиге сестип туруп даараан,
 Сезен мыйгак кежи содак-шуудаан
 Ыгый-дыгый кеттинип дагдыныпкаш,
 Ийи бош дагны тура тырткаш.
 Карак четпес сарыг ховуну өрү улай кагбышаан.
 Девип-самнап үнүп-түр эвеспе.
 Үнүп олуларга, Дээр оглу Демир-Мөге
 Карак четпес сарыг ховунуң

Бажындан куду девип-самнап,
Алгырып-кышкырып:
— Дүүн кежээги-ле кижиге мен,
Канчалдың. чоондун?— деп,
Чоруп оруп-тур эвеспе.
Дээр оглу Демир-Мөге
Хан-Буудайга чедиң келгеш,
Биеэги олуй-солуй каап чораан
Бош даа-биле хөрөөн орта каккан.
Ооң-биле хөрөөн орта кагарга,
Малгаш-биле каккан ышкаш,
Шывалып калган.
Хан-Буудай тургаш,
Чоп кончуг хоранныг чоор дээш,
Хөрөөн орта бир улай каап чораан
Бош даа-биле кагарга,
База-ла малгаш-биле каккан ышкаш,
Хөрөөнге шывалып каап-тыр эвеспе.
Ийи эр карак четпес сарыг ховунуң ужунга-бажынга,
«Эъдивис изизин, чаржып чүгүржүп алыл» — дээш,
Чаржып, чүгүржүп турганнар-дыр эвеспе.
Хан-Буудай оон бир-ле көөрге,
Дээр оглу Демир-Мөге
Ак булутта чөленип алган турган эргин.
Хан-Буудай тургаш:
«Мен чоонган кижиге боор мен» — дээш,
Кара булутка чөленип туруп ап-тыр эвеспе.
Дээр оглу Демир-Мөге
Хан-Буудайның эът-ханы
Кайы хире эвес дээш,
Долгандыр шинчип көрүп турарга,
Дөңмээниң эъди
Дөкүлчек ак тайга-биле дең,
Мойнууң эъдин көөрге,
Мокулчак ак тайга-биле дең.
Хаваан шинчип көөрге,
Кадыр ак менги дег,
Ийи ээн эъдин⁶² шинчип көөрге,
Ийи сарыг оорга дег болган эргин.
Ооргазын шинчип көөрге,
Очур-Маанай бурган⁶³
Олуй-солуй бүткөн болган эргин.
Баарын шинчип көөрге,

Сес азыглыг пар-арзылаң-биле
Бүткен болган эргин.
Үстүү эрнин шинчиирге,
Үзүк-ом-биле⁶⁴ бүткен болган эргин.
Алды эрнин шинчилээрге,
«А» үжүк-биле бүткен болган эргин.
Дээр оглу Демир-Мөгө:
«Мен ышкаш киж
Мындыг кончуг кижээ
Таваржырының орнунга
Таварышпаан болурумгай»— деп,
Каварлажырының⁶⁵ орнунга,
Каварлашпаан болурумгай»— деп,
Хая көрүп ыглап каап,
Хан-Буудайдыва көрүп,
Каттырып каап турган эргин.
Ынчалзажок «Эр киж
Бир онаашкан чүвезинден
Дедир чанар болза,
Сонгу назынында
Калчан кара буга бооп
Төрүттүнер чүве дээн»— дээш,
Ак булудунга чөленип туруп алган.
Хан-Буудай Дээр оглу Демир-Мөгөнің эът-ханын
Кайы хире эвес дээш,
Үш долгандыр шинчип көрүп-түр эвеспе.
Дөңмээнің эьдин шинчип көөрге,
Дөкүлчек ак тайга дег,
Мойнунуң эьдин шинчип көөрге.
Мөкүлчек ак тайга дег,
Хаваан шинчип көөрге,
Кадыр ак менги дег,
Ийи ээн эьдин шинчип көөрге,
Ийи сарыг оорга дег
Бооп-тур эвеспе.
Үстүү эрнин шинчип көөрге,
Үзүк-ом-биле бүткен бооп-тур эвеспе.
Алды эрнин шинчип көөрге,
«А» үжүк-биле бүткен бооп-тур эвеспе.
Ооргазын шинчип көөрге,
Очур-Маанай бурган
Олуй-солуй бүткен бооп-тур эвеспе.
Баарын шинчип көөрге,

Сес азыглыг пар-арзылаң-биле
Бүткен бооп-тур эвеспе.
Хан-Буудай тургаш:
«Мындыг кончуг кижиге-биле
Каварлажырының орнунга
Каварлашпаан болурумгай,
Дүвежиринин⁶⁶ орнунга,
Дүвешпээн болурумгай»— деп
Бодап турган.
«Ынчалзаяк эр кижиге бир дүвешкен,
Онаашкан чүвезинден дедир чанарга,
Сонгу назынында
Калчан кара буга бооп
Төрүттүнер чүве дээн»— дээш,
Кара булудунга дедир кээп,
Чөленип ап-тыр эвеспе.
Ийи эр ийи чүктен
Чер-дээрни кыңгырт кылдыр девип-самнап,
Карак четпес сарыг ховунун
Дал ортузунга таваржып келгеш,
Бугалаштыр хыйыртажып,
Бууралаштыр дизээлежип турганнар.
Дээр оглу Демир-Мөге тургаш:
— Сени бир эвес октапсымза,
«Хан-Шилги аъдым,
Канчалдың, чоондуң — дээр
Аас чок боор сен аа, эжим?»— деп айтырган.
— Менде ындыг аас чок.
Эжиң менден ындыг аас үнер болза,
Мээң Хан-Шилги аъдым
Мээң бодумну өлүрер — деп
Хан-Буудай даңгыраглап турган эргин.
— Бир эвес мен сени октапсымза,
«Кара Чер — ием,
Көк Дээр — адам»— дээр,
Сенде ындыг аас чок боор аа, эжим?»— деп
Хан-Буудай айтырган.
— Менде ындыг аас чок,
Менден ындыг аас үнзе,
Көк Дээр адам мени,
Доп-дораан өлүрер деп,
Даңгырак адап турган эргин.
Ийи эр кара хая биле ак хая
Каккылашкан ышкаш кылдыр

Хак-хок кылдыр тутчу берген эргин.
Даг черин шөл кылдыр,
Шөл черин эл кылдыр,
Кургаг черден суг үндүр.
Суглуг черни кургадыр тутчуп келген.
Бир айның үжен хонуунда,
Ийи айның алдан хонуунда,
Үш айның тозан хонуунда,
Тутчуп келген эргин.
Ол черниң довурак доозунунга,
Уялыг куш уязындан азып,
Уруглуг кижги уруундан азып,
Төлдүг мал төлүндөн азып,
Туруп-тур эвеспе.
Дээр оглу Демир-Мөгениң ийи колдуундан
Хунан инек дег көвүк
Уштунуп туруп-тур эвеспе.
Ынчап барганда,
Дээр оглу Демир-Мөгениң баскан буду
Каккан өргөн ышкаш,
Кара чердиве шыгайндыр кадалып кирип,
Туткан холу, демир кыскаш ышкаш,
Хан-Буудайның ийи өштүн
Демир кыскаш ышкаш,
Хаарып кирип турган эргин.
Дээр оглу Демир-Мөгениң эъди кызып үнүп,
Хан-Буудайдан туткан черин
Оя чип турар болуп-тур.
Хан-Буудайны
Делегейиндиве тевектептер дээрге,
Дээлдигенден дезинден алдырбайн,
Каптагайындан кажыктаптар дээрге,
Хартыгадан кашпагайындан
Алдырбайн турган.
Хан-Шилги аът көрүп турарга.
Дээр оглу Демир-Мөгениң
Эъди кыза берген,
Хан-Буудайны илиндирер,
Ызырындырар арга чок апарган турган.
Хан-Шилги аът чат былгызын былгырып,
Чат сидиин сидиктээрге,
Дээр оглу Демир--Мөгениң кырындыва
Хире-хире чаарда,

Кидис хире хар чаап туруп-тур.
Биче-биче чаарда,
Ширтек хире хар чаап туруп-тур.
Ол орта Демир-Мөгениң эъди дедир карарып,
Өжүп бада барып-тыр эвеспе.
Ынчап турда, Хан-Буудайнын
Ийи колдуунуң алдындан
Ийи хунан инек дег
Кара көвүктер уштунуп, чаштап,
Ховуда үскүлежип, чүглуп,
Ийи карааның алдындан
Ийи хунан инек дег
Кара көвүктер уштунуп, чаштап,
Ховуда үскүлежип, чүглуп туруп-тур.
Ам-на күжүр эрниң шупту эъди шуурганнап,
Хамык эъди хайнып келген,
Ынчап барганда, Хан-Буудайнын
Баскан буду, каккан өрген ышкаш,
Кара чериндиве кадалып кирип,
Туткан холу, демир кыскаш ышкаш,
Демир-Мөгениң туткан черинден
Хаарып кирип турган эргин.
Дээр оглу Демир-Мөгени
Делегейиндиве тевектептер дээрге,
Дээлдигенден дезинден алдырбайн,
Каптагайындыва кажыктаптар дээрге,
Хартыгазындан кашпагайындан алдырбайн турган эргин.
Ынчап тура Дээр оглу Демир-Мөгени
Арбын⁶⁷ чүгүн ажилдыр бөөлдээш,
Сай сөөгүн чазырадыр бөөлдээш,
Дөрбүн⁶⁸ чүгүн төгүлдүр бөөлдээш,
Кызыл сөөгүн кызырадыр бөөлдээш,
Карак одун кызаңайндыр тырыкылааш,
Аныяандан чүве көдүрбээн
Эмдик чарнын ажыр көдүргөш,
Көк дээрин чыжырт кылдыр,
Кара черин сирт кылдыр
Аппарып дүжүрген эргин.
Шыяан ам, Хан-Буудай Демир-Мөгениң
Аптара болган ак чаагай
Хөрээниң кырынга олуруп алгаш,
Үш хонукта дыштанып,
Алдан кижиге төтпес,

Ак чаъс даңзазынга⁶⁹
Дарый-дарый таакпылап,
Демир-Мөгениң чаъс хаваанга
Хак-хок кылдыр кактагылап оргаш:
— Өлүрер кижиниң сөзүн алыр,
Өлүрер инектиң ханын алыр,
Сөзүң чүл, эжим?— деп
Айтырып олурган эргин.
Дээр оглу Демир-Мөге чыткаш:
— Сөглээр сөзүм чок,
Чагыыр чагыым-даа чок.
Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөн
Чээрен-Демичи аъттыг
Алдай-Буучу деп кижиниң оглу,
Хан-Шилги аъттыг Хан-Буудай деп киж
Мени өлүрүп чидирди-ле!
Көк Дээр адам, канчалдың?
Кара Чер ием, канчалдың?— деп кускуннап-тыр.
Ынча дээн соонда,
Теве кара булуттар
Аай-дедир көжүп эгелээрде:
— «Бо кижиде даа ынчап баарды,
Ынчалза-даа мен аъдымны
Кыйгырбаан мен эвес бе адырам»— деп,
Хан-Буудай боданып олуруп-тур.
Кара булут диргелип келген соонда,
Кудай-чаңнык чыжырт дээрде,
Хан-Буудай хартыгадан кашпагайы-биле
Тура халыыр орта,
Дээр оглу Демир-Мөгениң кырынга дүшкеш,
Өрге чылгаар өл чок,
Күске чылгаар шык чок кылдыр
Чаңчарландыр дүжүп-тур оо.
Чаа, күжүр эр Хан-Буудай
Аалга хап келгеш:
— Өлүрер кижим өлүрген мен,
Базар кижим баскан мен,
Алыр кижим ам
Ап турар мен ыйнаан?— деп-тир.
Шыян ам, Узун-Сарыг хаан
Үш Болчалыг бора тейниң
Эң ортузунга үне бергеш,
Биче бүрээзин тыртып,
Биче албатызын кыйгырып,

Улуг бүрээзин тыртып,
 Улуг албатызын чыып,
 Ара-албатызы чыгып кээрге, оларынга:
 — Кыска хемге
 Кыска челеңер хап,
 Кызырак беңер тудуңар,
 Узун хемге,
 Узун челеңер хап,
 Улуг беңер тудуңар!
 Үш хонуктан эрттирбейн
 Далай дег арагадан чыңар,
 Танды дег эъттен белеткеңер!— деп дааскан.
 Ус дарганнарын чыып эккелдиргеш:
 — Аал артында ыдык сарыг ховуга
 Үш хонуктан эрттирбейн,
 Мээн уруумнуң, күдээмниң
 Улуг ак өргээзин
 Оран-делегейге деңнештир,
 Чүс аданга таарыштырып,
 Чүдүрер кылдыр
 Бүдүрүп, бүрүткеп кылыңар!— деп
 Чарлык бооп турган эргин.
 Ара-албатызы үш хонуктан эрттирбейн,
 Далай болган арагазын,
 Танды болган эъдин чыып эккелген.
 Ус дарганнары үш хонуктан эрттирбейн,
 Оран-делегейге деңнешкен,
 Улуг ак өргээзин
 Тозан тос карактыг шургуулдаларынын.
 Иштин ак мөңгүн-биле иштеп туруп,
 Чүс аданга таарыштырып,
 Чүдүрер кылдыр белеткеп каап-тыр.
 Белеткеп кааш:
 — Тааржыр дээр силер бе?— деп,
 Хаанга бараалгап-тырлар.
 Хаан барып көргөш:
 — Болур чүве-дир!— деп
 Хүлээп ап турган эргин.
 Шыяан ам, чаа өөнгө
 Бир айның үжен, ийи айның алдан
 Үш айның тозан хонуунда
 Амытан чон арагалап,
 Найырлап келген чүвөң эргин.
 Найыр-наадым доозулганда,

Хан-Буудай кадыны-биле кады
Өргээзинге чурттай берип-тирлер.
Үш хонганда, Хан-Буудай
Катының өөнгө баргаш,
Ёзулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгаарга.
Узун-Сарыг хаан күдээзинге
Дөрт буттуг кара ширээзин салып,
Боова-чигирин салып,
Чин сарыг шайын кудуп туруп-тур.
Хан-Буудай олургаш:
— Мен чер чуртум ырак кижн мен.
Адам болза кыраан-чөнээн кижн болгай.
Ам үш хонгаш,
Чер-чуртумче көжүп чорзумза,
Кандыг эрги?— деп
Катындан айтырып олуруп-тур.
Узун-Сарыг хаан олургаш:
— Аданның кыраан-чөнээни
Шынның боор, оглум,
Аал-чуртунарже көжүп
Чорууңар-даа чөп-түр.
Ындыг болза шаанда
Сээң адандан малга келген
Чүс шилги бар чүве.
Ол чылгы ам чиге хүн үнер чүкте
Чер-дээрнин кыдыында
Мун шилги чылгы болган-дыр.
Ол чылгыны эккеп бергеш
Чорзунза кандыгыл, оглум?— деп-тир оо.
— Ындыг-ла-дыр ийин, катым — дээш,
Өөнгө келгеш, кадыныңга:
— Сээң ачан «Мун шилги чылгыны
Эккеп бергеш, ооң соонда
Чер-чуртундува көжүп
Чоруп көр»— дээр чүве-дир.
Кадыны олургаш:
— Мээң адамның сагыжынын
Багы ындыг кончуг кижн боор
Чаңгыс уруу мен-даа
Дөмей-ле болгу дег чүве-дир.
Мун чалаң шилги чылгы чаа-чалбактыг
Үш чааның үстү,

Болат хылыш даванныг,
 Чылдык черден чыдын алыр,
 Айлык черден даажын алыр чүве болгай.
 Сен ынаар баар болзунза,
 Чаш бодуң чанчараар сен.
 Чараш сыныңны оскунар сен,
 Ооң орнунга мени алгаш,
 Чер-чуртунче дүрген көжүп
 Чанзыңза дээре боор — деп олуруп-тур.
 Хан-Буудай тургаш:
 — Бирээде болза, катым кижидир,
 Ийиде болза, хаан кижидир,
 Каты кижиде айбылап олурда,
 Чажам дээр аргажок,
 Бяавыла баар ужурулук болгай.
 Эр кижиде сөглээн сөзүн ээлевеске,
 Төөгүде барып,
 Калчан кара буга бооп
 Төрүүр чүве дээн.
 Барганнай баар кижиде мен,
 Чорааннай чоруур кижиде мен деп-тир.
 Шыяан ам,
 Эртең Хан-Буудай
 Хан-Шилгиде аъдынга баргаш:
 — Хаан катым мени
 Муң шилгиде чылгыны
 Эккеп бер дээр чүведир!— деп чугаалаан.
 Хан-Шилгиде аът тургаш:
 — Ол муң шилгиде чылгы
 Үш чааның үстү,
 Болат хылыш даванныг,
 Чылдык черден чыдын алыр,
 Айлык черден даажын алыр чүве болгай.
 Ындыг болза бис
 Төрел алышкышанышкы
 Малдар болгай бис.
 Бистиде невис улук Хан-Шилгиде бе
 Шултувусту Хүүртүң-Кызыл тайганың
 Хөлеге чарыыңга чеди бозага
 Кара хаяны тура тепкиленип чыдып,
 Үш-үш чылдарда долгадап чыткаш,
 Төрүгүлөп каан чүве.
 Оларга мени барып көрейин,
 Мени таныыр чадавас,

Сен өөдгө олур, Хан-Буудай — деп-тур
Хан-Буудай Хан-Шилги аъдын
Салып чорудупкан.
Хан-Шилги аът-даа чүзү боор,
Чоруву-ла каан.
Та чеженге, та кажанга чораан чүве,
Чоруву-ла олурган.
Узун-Сарыг хаан бир-ле хүн
Күдээзиниң өөнге кээрге.
Күдээзи олуруп турар боорга:
— Ам-даа чоруваан-дыр сен аа, оглум?—
Деп айтырган-дыр.
Хан-Буудай олургаш:
— Аъдым айбылаптым — дээрге,
Узун-Сарыг хаан:
«Аъды безин ындыг кончуг,
Мээң күдээм эрниң эреси
Мүн-дүр»— деп бодап чана берип-тир.

* * *

Шыяан ам,
Хан-Шилги аът ол-ла чоруп олурарга,
Муң шилги чылгы
Чылдыктыг черинден чыдын алган,
Айлыктыг черинден даажын алган.
Дешкилешкен, маңнашкан
Удур бо кээп-тир.
Хан-Шилги аът тургаш:
— Бистиң иевис доозавысты
Хүүргүң-Кызыл тайганың
Хөлеге талазынга чеди бозага
Қара хаяны андара-дүндере теп чыткаш,
Үш-үш чылда долгадап
Төрүп каан ышкажыгай,
Қанчаарыңар ол акыларым, угбаларым?— деп
Уткуй киштеп чоруп олуруп-тур.
Муң шилги чылгы чедип келгеш,
«Бо чүү болду?»— деп долгандыр
Чыдырғап көргөш:
— Бистиң дунмавыс мүн-дүр,
Қайын келдиң,
Қанчап мынчап чор сен?
Азыраар эң бар бе азы чок бе?— деп
Айтырып-тыр эвеспе.

Хан-Шилги аът тургаш:
— Мээн ээм болза, силерниң ээңер
Узун-Сарыг хаанның күдээзи
Хан-Буудай деп кижиги.
«Силерни эккел» дээштиң чоруткан, келдиги,
Чоруулуңарам че, акыларым, угбаларым!— дээш,
Узун-Сарыг хаанның
Аал-чуртунче эдертип чоруп каан.
Узун-Сарыг хаан бир-ле хүн
Дыннап олурарга.
Кудай дээр динмирээн ышкаш
Чүве диригайнып-тыр.
Үнүп кээрге, Хан-Шилги аът
Муң шилги чылгыны эдертип алган,
Муң шилги чылгы
Хамык мал-маганның орукка
Таварышканың кыра теп,
Өдөктин ортузунга кирип олуруп-тур.
Узун-Сарыг хаан дүрген-не
Күдээзинге баргаш:
— Бо чылгыны малдап-даа,
Эдилеп-даа шыдавас-тыр мен, оглум.
Ара-албатымның,
Азыраан малымның
Ден кезиниң кырып каапты.
Боларны сонгу чуртунче алгаш,
Чоруп көр, оглум!— дээн.
Хан-Буудай муң шилги чылгыны
Аалдын дөрү-биле эрттирерде.
Оруунга таварышкан чүвени кыра теп,
Таварышпаан чүвениң
Амызын ап чоруй барган эргин.
Шыяан ам, база бир үш хонганда,
Хан-Буудай база-ла
Катының өөңгө чеде бергеш,
Езулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгааш:
— Аал-чуртумдува ам-на
Көжүп чоруур мен ыйнаан але, катым?— деп-тир.
Ынча дээрге, Узун-Сарыг хаан олургаш:
— Чер-чуртундува көжүп,
Чоруурун-даа чөп-түр, оглум.
Ындыг-даа болза мээн бо турар черим
Кончуг хатчал чер чүве.

Чиге сонгу чүкте чер-дээрнин
Ужу-кыдын эжелей төрөөн
Кара-Була маңгыс деп чүве бар чүве.
Ооң бир чарыкы азын
Туруп эккелгеш, өөм маганалап бергеш,
Чер-чуртуңче көжүп,
Чоруп көрбес сен бе, оглум — деп олуруп-тур.
Хан-Буудай олура,
Ындыг-дыр ийин — дээш, өөнче келгеш,
Кадайыңга чугаалап олуруп-тур:
— Сээң ачаң-даа ышкаш
Бужурганчыг ашакты кым көргөн боор!
Турар черим хатчал чер чүве,
Чиге сонгу чүкте чер-дээрнин
Ужу-кыдын эжелей төрөөн
Кара-Була деп чүве бар.
Ооң бир азы-биле өөм
Маганалап бергеш чоруп көр, оглум,
Дээр чүве-дир — дээн.
Кадайы олургаш:
— Ачамның сагыжының багы
Ындыг кончуг кижин боор!
Шынап-ла үш чааның үстү
Аттыг коргунчуг амытан ол боор.
Ынаар баар болзунза,
Чаш бодун чанчараар сен,
Чаагай сының оскунар сен.
Ооң орнунга мени алгаш,
Дүрген-не чер-чуртуңче көжүп чорувут — дээн.
Хан-Буудай:
— Катыв кижин айбылаарга,
Ыяавыла баар ужурлуг болгай.
Эр кижин сөглөөн сөзүн ээлевеске,
Төөгүдө барып,
Калчан кара буга бооп
Төрүттүнер чүве дээн,
Чорааннай чоруур мен,
Барганнай баар мен — дээн.

* * *

Ам эртенинде Хан-Буудай чүзү боор,
Черге ап чоруур багажа чепсөөн чүктөөш.
Хан-Шилгин аъдын мунупкаш,
Чиге сонгу чүкче хал чорупкан эргин.

Та чеженге, та кажанга
Чоруп келген чүве.
Бир-ле кончуг арзайты тайганың⁷⁰
Кырынга үне халдып келгеш,
Алдан кижиге төтпес
Ак чаъс даңазыңга
Хайыладыр таакпылап,
Кара саар идиинге хап олуруп,
Адазының тос чүстүг, оттуг
Дураны-биле дураннап олуларга,
Кара-Була дээр чүвези
Чылдык черден чыдын ап каапкан,
Айлык черден даажын ап каапкан
Кел чыдып-тыр эвеспе.
— Мээн дүвежир-онаажыр дээним
Кара-Була деп чүве ол-дур — дээш,
Уткуй хап чоруплаткан эргин.
Бир-ле чоруп олуларга,
Карак четпес сарыг ховунуң бажындан
Кара-Булазы бо ажып олуруп-тур.
Ийи мыйызын көөрге,
Бир мыйызы үстүү оранда шаштыккан.
Бир чарыкы мыйызы
Чалар от бооп хайнып кыпкан,
Бир чарыкы мыйызы
Доң дош дазыгайнып чаштап чораан эргин.
Үстүү чарыкы мыйызында
Үжен мөге кадып калган,
Алды чарыкы мыйызында
Алдан мөге кадып калган чораан эргин.
Хан-Буудай ол-ла чоруп олургаш,
Аъдын чеди чыл болган
Куу кажык кылдыр хуулдургаш,
Элдик чанчыының иштиндиге
Кири каап алгаш,
Дөрт эдээн төмүрерти астып каапкаш,
Кара-Булаже удур базып-ла каан.
Кара-Була-биле сес хана өгнүң
Эжик дөрү хире чоокшулажып келгеш,
Чеди чыл болган
Чеди чүстүг куу терезин бооп,
Хуула берип-тир.
Кара-Була чер чыттап-ла,
Ол-бо дилеп халып турда,

Хан-Буудай биеэки кадайның берген
Сарыг кадаан изиг мыйызын
Тудар холунга эптей туткаш,
Көк кадаан соок мыйызын
Тудар холунга эптей туткаш,
Изиг-соок ийи мыйызындан
Катай сегирип-ле алган.
Ол орта тутчуп-ла турган.
Ол тутчуп турарга,
Оон довурак-доозунунга
Уялыг куш уязындан азып, чарлып,
Уруглуг кижиги уруундан азып, чарлып
Төлдүг мал төлүндөн азып, чарлып турар
Мындыг бооп-тур.
Кара-Була ол-ла тепкилеп тургаш,
Хан-Буудайның бел-кежиин
Үзе тепкилеп кааптып-тыр.
Ол-ла ынчап тургаш,
Кара-Була могап-шылап келгеш,
Малгашка чылчырыктааш,
Донгая кээп дүжерде,
Хан-Буудай ийи холу-биле
Кара-Буланың ийи мыйызын
Алдыкы орандыва шымый идиң кирипкен.
Кара-Була чыткаш:
— Чүү мындыг,
Өлүрге тынын чок,
Өзерге назының чок амытан сен?
Чүү херектиг келдиң?
Чүге мынчап турарың ол?— деп айтырып-тыр,
Хан-Буудай тургаш:
— Мен соонда үстүп калган
Кезектеримни чыып алгаш, келгеш,
Келген херээмни сөглөп берейн,
Мен келгижемче,
Сен манаа чыдар сен!— деп
Кара-Буланы айга, хүнге тейледип,
Аксын-даңгыраан ап-тыр эвеспе.
Аксын-даңгыраан ададып кааш,
Хан-Буудай ийи холу-биле
Чүгүрүп чоруптуп-тур.
Бир черге кээрге, хөрээ чыткан,
— Ох, бо-даа чүвени,
Ирээн, чыдаан!— дээш, ызырып алгаш,

База бир черге кээрге,
Бел-кежин чыдып-тыр.
— Байларның чуртка октапкан
Сүргү, далгыы ышкаш,
Бо-даа чүвени, ирээн, чыдаан,
Үстүп калыр!— дээш,
Кожа тырттынгылааш,
Эм-сагаан, дом-сагаан оьду-биле эмненип,
Каң-кадык боду бооп ап-тыр оо!
Шак оон элдик чанчыының иштинде аьдын уштуп,
Катап бодунуң биеэги аьды кылдыр
Аьдын хуулдуруп алгаш,
Қара-Булага хап кээрге,
Оозу хевээр чыткан-дыр эвеспе.
Қара-Була чыткаш:
— Өзер назыныңар чок,
Өлүр тыныңар чок,
Чүү мындыг амытан боор силер?
Чүү херектиг чоруп чор силер?
Аданар адаан адыңар кым боор?
Иенер адаан шоланар кым боор?
Қайыын келгеш, кайы шиглеп чору силер?— деп:
Айтырып чыткан.
— Чедир-дээрниң шапшылгазының ындында.
Хүүртүң-Қызыл тайганы эжелей төрээн,
Чээрэн-Демичи аьттыг
Алдай-Буучунуң оглу
Хан-Шилги аьттыг Хан-Буудай дээр,
Хиндиктигге аң арттырбас,
Кирбиктигге кижиге арттырбас,
Коргунчуг кижиге мен боор мен.
Мээн-биле мескилдежир деп
Бээр кел чыдар сен,
Харын чүү деп чүве сен?— деп
Хан-Буудай удур айтырган.
Ынча дээрге, Қара-Була чыткаш:
— Чер-дээрниң ужу-кыдыын эжелей төрээн
Қара-Була деп амытан мен боор мен — деп-тир.
— Ындыг болза Узун-Сарыг мөге катым
Сээң бир чарыкы азың эккелгеш,
Өг маганалап бер дээн чүве.
Моон мынаар чорук кылбазымда,
Харын эки болган-дыр — деп,
Хан-Буудай мынчанган.

Кара-Була чыткаш:
— Ча, ындыг чүве болза, ындыг-ла ыйнаан,
Бир эвес бак сагыштыг эр болзунза,
Мээн азымны өлүрүп кааш,
Ап-ла ап-тыр сен ийин.
Бир эвес эки сагыштыг болзунза,
Эви-чөвү-биле туруп-ла
Ап-тыр сен ийин — дээн.
Хан-Буудай кулаш сарыг селемезин
Ушта соккаш, хозадыр чушкуп тургаш,
Бир чарыкы азын ушта соп ап-тыр.
Ийи мыйызын алды орандан
Тура соп кээрде,
От бооп хып чоруур мыйызы
Турлуп чыдып калган.
Көк даш бооп дазыгайнып
Чаштап чоруур мыйызы
Бүдүн үнүп келген эргин.
Ынчангаш чангыс мыйыстыг,
Чангыс азыглыг Кара-Була бооп-тур.
Хан-Буудай чоруптарда,
Кара-Була тургаш, чугаалап-тыр:
— Сээң-биле кады
Чангыс иеден төрөөн алышкылар бооп,
Чурттаар мен.
Сээң черинге чоруур мен.
Узун-Сарыг хаан катынның аалындан
Чер-чуртуңче чанып чоруурунда.
Менче медээлээр сен,
Кады чоруур бис — деп-тир.
— Чаа, ындыг-дыр!— деп күжүр эр,
Хан-Буудай медээзин бээр бооп
Аксын бергеш,
Кара-Буланың азын үңгергеш,
Дедир хап чорувуткан эргин.

* * *

Хап-ла олурган, хап-ла олурган.
Шыяан ам,
Аалынга дүн ортузунда хап келгеш,
Узун-Сарыг хаанның өөнүн эжиин
Кижин үнүп албаа кылдыр
Кара-Буланың азы-биле базырып кааш,

Өөнгө келген,
Өөнгө кээрге:
— Чер-черде база кайгамчык
Мөге кижиге турар чүве-дир аа?
Сени Кара-Булага өлүртүп каан боор
Деп бодаан мен — деп,
Кадайы кайгап чыдып-тыр.
Эртен эрте даш бажы кара-шокар,
Дан бажы шара-хере чорда,
Узун-Сарыг хаан үнер дээш,
Эжинин ажыдып чадап каан.
Ажыдып чадап кааш,
Сырттык бажындан казып үнгөш көөрге,
Кара-Буланың азыгы-биле
Эжинин дуй базырып каан бооп-тур.
Узун-Сарыг хаан дүргөн-не
Күдээзинин өөнгө чүгүрүп чеде бергеш:
— Бо чүвөң-биле чоп эжикти
Дуглап каан сен?
Эжиктен үнүп чадааш,
Сырттык бажындан кастынып үнүп келдим.
Бо чүвөң-биле өөмнү маганалап бергеш,
Дүргөн-не чер-чуртуңче
Көжүп чоруп көр, күдээм!— дээн.
Хан-Буудай чыткаш:
— Ырак чер чораан кижиге
Удуур уйгулуг, дыштаныр дыштыг боор,
Канчап барган мындыг,
Кижиге удутпас,
Халыраан-хулураан ашак сен!— деп
Хыйланып чыдып-тыр.
Шыяан ам, Хан-Буудай туп-тура халааш,
Эжикте чөлөп каан турган
Кара-Буланың азыгын эжикче киирерге,
Сынмай барган.
Эптөп-чөптөп туруп кииргеш,
Узун-Сарыг хааннын өөн маганалаарга,
Өг чөлбөө берип-тир.
Шыяан ам, үш хонгаш,
Айның чаазында, хүннүн экизинде
Хан-Буудай-даа чер-чуртундува
Көжүп чоруур деп белеткени берген.
Узун-Сарыг хаан ара-албатызын
Чыып эккелгеш, Хан-Буудайга

Малының ортузундан малын,
Эдинин ортузундан эдин үзүп,
Чүс бежен эн шыырак кижини
Эдертип бергеш:
— Ол улуска оттулар ыяжынар чыгдырып,
Ижер суунар устуруп ап
Чоруур силер — деп мынчанган.
Хан-Буудай Кара-Булага
Медээ бээрин-даа уттупкаш,
Кадайын алгаш, аалын көжүргөш,
Чер-чуртундува көжүп чорупкан.
Бир-ле черге чоруп олуарга,
Хөлчүк суглуг шынаа чыдып-тыр.
— Маңаа дүштеп аар-дыр дээш,
Чаглаа пажынга⁷¹ узарга,
Орту-даа четпээн эргин.
— Мындыг орук-чирик берге черге,
Мынча хөй малды
Канчап сүрүп чоруур боор — дээш,
Катының бергени мал-маганын
Хола чаглаазынга долдур ургаш,
Каргакталдыр хайындырып, дүштүк⁷² кылыпкаш,
Кадыг сөөгүн каккырып,
Чымчак сөөгүн синмирикеш,
Кадайы-биле Төлгечинин оглу Төлээ-Шынар,
Белгечинин оглу Белээ-Шынар
Ийи алышкыны үжелдирзин,
Бөле-хаара туткаш,
Элдик чанчыынче суккаш,
Эдерти берген ара-албатызын
Чуртунче дедир тарадыпкаш,
Хан-Шилги аьдын мунгаш,
Хап чорупкан.
Бир-ле черге хап олуарга,
Соондан дээрде шаптыккан
Кызыл доозун чоруп олуруп-тур.
— Та соомдан келген
Сүргээнин доозуну чүве,
Та мурнумдан дескен
Эл-чаазының доозуну чүве;
Чүвени канчап билир — дээш,
Кадыг кара чазының кирижин
Хаагайндыр дыңзыдып,

Кажыр кара харбыылазынын⁷³ бизин
А-ый-шалый соп, чидидип алгаш,
Манап орган.
Ам көрүп олурарга,
Кара-Була бооп тур.
Кара-Булазы чедип келгеш:
— Ол черден үнеринде,
Менче чүге медээ-хораа
Чорутпадың, акый?— деп айтырган.
Хан-Буудай тургаш:
— Чер-чуртум ырак,
Адам болза назы чедип кырып чөнөөн,
Далашкаш медээ бээрин
Утгупкан-дыр мен, дуңмам,
Кады чоруп олураалы — дээш,
Кара-Була-биле кады
Чоруву-ла каан эргин.
Ол-ла чоруп олургаш,
Биеэки-ле дээрде шаштыккан
Долгай кара чөвүрээ чадырынга
Таваржып келгеш кире бээрге,
Биеэги-ле ак соолбур шырайлыг кадай
Езулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгап
Туруп-тур эвеспе.
Ак соолбур шивишкин кадай алышкыларга,
Эргек бажы дег хоо-домбуга шайын куткаш,
Бичин динзедө чигир-боорзаан салып берип:
— Чораан чоруун чогул чорду бе, оглум?— деп
Айтырып олурган.
— Чогудуюн, кадам — дээрге:
— Ам-на бар чыда оолдарымны
Диргизип салыптып көр, оглум!— деп чалынган.
— Анаа сагыш човава, кадам!— деп,
Хан-Буудай харыылап-тыр.

* * *

Шыяан ам,
Ийи алышкы-даа ийилээ,
Чоруву-ла олуруп-тур.
Ол-ла чоруп олургаш,
Окта дээшкиннеп каан
Кижизинге таваржып кээрге,
Ам-даа алгырган-кышкырган,

Амылыг-тынныг туруп-тур.
Оозун огундан ушта тырткаш,
Эм-сагаан, дом-сагаан оьду-биле
Эмнеп каар орта:
— Мен-даа акым-биле кады
Чоруур мен!— дей берген.
Ам-даа чүзү боор,
Үш алышкы бооп алгаш,
Чоруву-ла олурган.
Ол-ла чоруп олургаш,
Ортузунда өлүрген кижизинге хап келгеш,
Белин бир хемден,
Хөрээн бир хемден тып алгаш,
Эптей туткаш,
Эм-сагаан, дом-сагаан оьду-биле
Эмнээш салыптарга:
— Мен-даа акым-биле кады
Чоруур мен!— дей берген.
Ам чүзү боор, дөрт алышкы бооп алгаш,
Чоруву-ла олуруп-тур.
Ол-ла чоруп олургаш,
Баштай өлүрген кижизинге хап келгеш,
Белин бир хемден,
Хөрээн бир хемден тып алгаш,
Эптей туткаш,
Эм-сагаан, дом-сагаан оьду-биле
Эмнээш салыптарга:
— Мен-даа акым-биле кады
Чоруур мен!— дей берген.
Ам беш алышкы бооп алгаш,
Хая-ла каан.
Ол-ла хап олургаш,
Дээрде шаштыккан демир чалымга
Хап кээп-тирлер.
Хан-Буудай бажынга хап олургаш,
Ажа халды бээрге,
Қара-Була база-ла ажа халып келген,
Үш алышкы сураг бооп-тур.
Паш хайымда көрүп турарга,
Демир чалымның артындан
Баштары караржыл кээп:
— Акый, акый — дээш-ле
Дедир кулбуруп бады барып турганнар.

Үш паш хайымда көрүп, манаан,
 Үш катап баштары караржып келгеш:
 — Акый, акый — дээш-ле,
 Дедир кулбуруп бады барып-тырлар эвеспе.
 Хан-Буудай тургаш:
 — Бо-даа кээргенчиг чүвелер-дир — дээш,
 Дедир ажа халыткаш,
 Үш алышкыны элдик чанчынын нштинде
 Үш кижиниң кырынга,
 Катай алды кижини кылдыр суккаш,
 Демир чалымны дедир ажа халдып келгеш,
 Кара-Була-биле хап-ла каан эргин.
 Ол-ла хап олургаш,
 Биеэги хоран кара далайга кээп,
 Ол-ла аргазы-биле ажа халыда берген.
 Кара-Була база-ла ажа халып келген.
 Ол-ла чоруп олургаш,
 Эрлик-Ловуң хаанның аалынын артында
 Калчаа далай хөлүңгө келгеш,
 Алдын моюннуг өдүрөк бооп хуулун алгаш,
 Эштип кежипкен.
 Эрлик-Ловуң хаан үнө халып келгеш:
 — Дөө эштип бар чыткан өдүрөк
 Бистин өртемчейиниң өдүрээ эвес,
 Чырык өртемчейиниң өдүрээ-дир! — деп
 Алгырар орта:
 — Кончуг кулугур танып каапты — дээш,
 Хан-Буудай Кара-Була-биле ийилээ
 Алдын моюннуг аңгырлар бооп ап-тырлар.
 Эрлик-Ловуң хаан база-ла танып каарга —
 Алдын баштыг кастар бооп алганнар,
 База-ла танып каарга,
 Кызыл баштыг куулар бооп алганнар.
 Оон танып каарга,
 Суг көвүү бооп алгаш,
 Эштип үнө берип-тирлер эвеспе.
 Эрлик-Ловуң хаан:
 — Сен кулугур, Хүүртүң-Кызыл тайганы эжелей төрөөн,
 Чэрен-Демичи аъттыг
 Алдай-Буучунуң оглу,
 Хан-Шилги аъттыг
 Хан-Буудай-ла-дыр сен!
 Баарында, кээринде бараалгададың-на,

Сени канчаар эвес мен арам!— деп
Кыжанып чыдып калган эргин.
Хан-Буудай Кара-Була ийи хап-ла каан.
Ол-ла хап олургаш,
Кара куйну эрткеш,
Кызаа-Кара хемни өрү каккаш,
Чырык черге үнүп келген.
Албыс- Шулбус хаан адашкыларның
Чер-чуртунуң кыдыыңга хап олурда,
Төлгечениң оглу Төлээ-Шынар,
Белгечиниң оглу Белээ-Шынар,
Ийи алышкы чорааш:
— Албыс, Шулбус хаанга
Езулуг чаагай чолугуп,
Магалыг чаагай бараалгап эртээлинер,
Оон башка хоржок!— дишкен.
Хан-Буудай тургаш:
— Чолугар шаанда чолуккан мен,
Бараалгаар шаанда бараалгаан мен,
Ам бараалгавас мен!— дээш,
Хаанның аалын эжиктедир хап эрткен.
Албыс, Шулбус адашкылар
Өндөн үне халыжып келген.
Хүүртүн-Кызыл тайганы эжелей төрөөн.
Чээрэн-Демичи аъттыг
Алдай-Буучунуң оглу,
Хан-Шилги аъттыг
Хан-Буудай сен-не-дир сен,
Бар чыда бараалгааш,
Кел чыда бараалгавадың,
Сен кулугурну көрүп тур шинме!— деп
Кыжанып чыдып калган-дыр.
Шыяан ам, Хан-Буудай-биле Кара-Була
Хап-ла олурганнар.
Ол-ла каккаш аал-чуртунга
Чедип кээп-тирлер.
Чедип кээрге, адазы Алдай-Буучу өөрүп амырап,
От-пашты ажа дүжүп халып турган.
— Чаңгыс оолдуг Алдай-Буучу
Беш оолдуг болган иргин мен — дээш
Амырап алгырып турган.
Алдай-Буучу ашак
Үш Болчалыг бора тейнин
Эң ортузунга үне халыда бергеш,

Улуг бүрээзин тыртып,
Улуг албатызын кыйгырып,
Биче бүрээзин тыртып,
Биче албатызын кыйгырып,
Ара-албатызы чыглып кээрге:
— Кыска хемге кыска челеңер хагынар,
Кызырак беңер тудуңар,
Узун хемге узун челеңер кагынар,
Улуг беңер тудуңар!
Үш хонуктан эрттирбейн,
Танды дег эъттен.
Далай дег арагадан
Чыып эккеліңер!— деп чарлык бооп,
Уран дарганнарын чыып эккелгеш:
— Оглум, кеннимниң өргээзин
Аал артынга,
Ыдык сарыг ховунуң ортузунга
Оран-делегейге деннештир,
Чүс аданга таарыштырып
Чүдүрер кылдыр бүдүрүп-бүрүткөп
Кылыңар — деп чагып,
Сургап турган-дыр оо.
Ара-албатызы тарап чорупкаш,
Үш хонуктуң бодунда,
Далай дег арагазын чыып,
Танды дег эъдин быжырып эккөп,
Уран дарганнары чоруткаш,
Үш хонуктуң бодунда,
Аал артында
Ыдык сарыг ховунуң ортузунга
Оран-делегейге деннешкен
Улуг ак өргээни
Чүс аданга таарып чүдүрер кылдыр белеткээш,
Тозан тос карактыг шургуулгазының иштин
Ак мөңгүн-биле иштээш,
Алдай-Буучуга кээп:
— Болур-дур бе. болбас-тыр бе?— деп айтырганнар.
Алдай-Буучу ашак:
— Болур-дур, чогуур-дур!— деп
Хүлээп ап турган эргин.
Шыяан ам, чаа өггө
Бир айның үжен, ийи айның алдан
Үш айның тозан хонуунда
Амытан чон арагалап,

Хымызап⁷⁴ келген.
Адактың соонда Хан-Буудай эдертип келген
Дөрт дуңмазынга
Ара-албатызының иштинден
Дөрт кысты ап,
Өргээни тип берген эргин.
Алдай-Буучу ашактың беш оглу дөгере
Өглүг-баштыг болган,
Ашак боду амырап,
Байырлап туруп-тур оо!
Шыяан ам, беш оглу
Үш айда аңнааш,
Аң-меңни кырып-ла турар болган эргин.

* * *

Шыяан ам, бир-ле катап
Беш алышкы база-ла
Аңнап чоруп каап-тырлар.
Ол-ла аңнап чорааш,
Кончуг улуг Шил-Тайганың
Аар ийинге үнүп кээрге,
Қарак четпес сарыг ховунуң ортузунда
Қырлаң сарыг оорга дег
Кончуг улуг кижиге
Арыскан аргазың аа-чаза,
Қош аргазың хоюг-тас кылдыр ыяштааш,
Улуг одун дээринде шаштыктыр одааш,
Ооргалап удуп чыдып ап-тыр.
Беш алышкы чанынга хап кээп-тирлер.
Хан-Буудай дүже халааш:
— Амыр-ла!— деп-тир.
Улуг кижизиге удуп-ла чыткан.
Хан-Буудай тургаш:
— Кижиге амыр-менди айтырарга,
Быттапас кулугур боор!— дээш,
Бир дажааш:
— Амыр-ла!— дээн. Сураг.
Үш дажааш, үш катап:
— Амыр!— дээн. Сураг болган.
— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор!— дээш
Хонуктуг черге баргаш,
Ооргазың үзе адыптаалыңарам!— дээш,

Беш алышкы хонуктуг черге
Халыда бергеннер.
Хан-Буудай дүже халааш,
Кадыг кара чазыңың кирижин
Хаагайнып турар кылдыр дыңзыткаш,
Эртенги хүнде тырттыңган боду
Кежээки кызыл хүнге чедир
Тырттынып кээрге,
Чазының алды сагындан
Алдан улу улужуп,
Алды орандыва кирип,
Үстүү сагындан үжен улу улужуп,
Үстүү орандыва үнүп,
Он эргээниң бажындан хан дамдылап,
Огунуң бажындан ыжы буругайнып кээрге:
— Удуп чыткан улуг кижиниң
Ооргазын үзе дег!— дээш,
Ышкына чоруй салып үндүрген эргин.
Огу ооргазынга деггеш, ак хаяга дегген чүве дег,
Хайып үне берген.
Демги улуг кижичытқаш:
— Арыскан черниң ыяжы болгаш,
Мындыг чаштаган чүве бе?— дээш,
Ооргазын суйбангаш,
Катап удуй берип-тир.
Беш алышкы катап хап келген.
Хан-Буудай дүже халааш,
Бир дажааш:
— Амыр-ла!— дээн,
Удуп чыткан кижичытқаш халааш,
Беш алышкыны аъттары, боттары-биле
Катап адыштаарга,
Чангыс адыжынга өй болган.
Оон ам, шуптузун бөле-хаара базып алгаш,
Катап удуй берип-тир эвеспе.
Шыяан ам, Алдай-Буучу ашак
Үш айда аңнап чоруткан
Оолдарын бодап олурарга,
Үш чылда сураг барган бооп-тур.
«Мээн оолдарым канчап
Сураг барган чоор?»— дээш,
Бир айның үжен, ийн айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда
Боданып олурган эргин.

Боданып олуарга,
Бодал сагыжынга,
Чүве кирбес боорга:
«Кыраан-чөнээн кижинин
Мээн бодал-сагыжымга
Чүү-даа кирер боорлаан»— дээш,
Үш чылда ашпас
Хопчу кара судурун
Ажып көрүп олуруп-тур.
Ажып көрүп олуарга,
Беш оглун аъды-хөлү-биле катый
Чер оглу Черзи-Мөге
Даг-Иргек деп кижинин
Адыжында баскаш,
Ам-даа удуп чыдар бооп-тур.
«Чоп кончуг хоранныг кулугур боор,
Кижинин беш оглун
Бежелдирзи-биле базап алган
Удуп чыдар!»— деп.
Алдай-Буучу ашак
Хорадапас боду хорадап,
Ажынмас боду ажынып,
Удургузун уу дайнап,
Даг дижин чара дайнап олуруп-тур.

* * *

Шыян ам, Алдай-Буучу ашак
Аг-шеригге ап чоруур
Багажы чепсээн чүктээш,
Чээрен-Демичи аъдын мунгаш,
Беш оглунуң соондан хап-ла каап-тыр.
Ашак хап олура,
Дыка-дыка алгырарга,
Хая-дажы тавыланып чаштап турган.
Арзайты Шил-Тайганың кырынга
Үнүп келгеш көөргө,
Даг-Иргек беш оглун баспышаан,
Удуп чыткан.
— Кижинин беш оглун бежелдирзин
Базап алган чыдар
Шымбай-ла-дыр сен, Даг-Иргек!
Устар соккан көк демир-биле
Көржүр бис бе,
Чаян чазаан чаг чудурук-биле
Көржүр бис бе?— деп.

Көк дээрин чыжырадыр,
Кара черин сиртиледир кышкырган.
Чер оглу Даг-Иргек
Ол алгыдан оттуп тура халыырда,
Беш оол менди-чаагай,
Аьт-хөлү-биле уштунуп үнүп турганнар.
Алдай-Буучу дөрт эдээн
Дөмүрерти азынгаш,
Шил-Тайганың баарындан
Базып оргаш көөрге,
Даг-Иргек дөрт эдээн,
Дөмүрерти астып алган,
Ийи Болчаглыг бора тейни
Тура тырткаш, улай каап чоруп олурган.
Ону көргөш: «Мен чоонган мен»— дээш,
База ийи Болчаглыг бора тейни тура тырткаш,
Олуй-солуй каап чоруп олуруп-тур.
Ынча-мынча чоруп олургаш,
Чер оглу Даг-Иргек,
Тудуп чораан бора тейиниң
Бирээзи-биле Алдай-Буучунун
Хөрээн орта кагарга,
Өл малгаш ышкаш, шыважы берип-тир.
— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор!— дээш,
Алдай-Буучу база тудуп чораан
Бора тейиниң бирээзи-биле
Даг-Иргектиң хөрээн орта кагарга,
База-ла өл малгаш дег,
Шыважы берген.
Ийи эр таваржып келгөш,
Бугагылаштыр хыйыртажып,
Бууралаштыр дизээлежип туруп-туруп,
Ак-кара хаялар каккылашкан дег,
Сегиржип-ле ап-тырлар.
Сегиржип алгаш, тутчуп-ла турганнар эргин.
Ол черниң довурак-доозунунга
Уялыг куш уязындан азып,
Уруглуг кижии уруундан азып,
Төлдүг мал төлүндөн азып,
Чарлып турган чүвөң эргин.
Ол-ла хүрежип турда,
Даг-Иргектиң ийи колдуундан
Ийи хунан инек дег ак көвүктер

Дамдылап дүжүп, ховаа
Үскүлежип чаржып турган эргин.
Алдай-Буучу ашак:
— Оо-көдек! Бо чүң боор эжикижиим?— деп турган-дыр оо.
— Мен эрте-бурунгу улустун
Чугаазын дыңнаан мен,
Эки эрниц эъди изиирде
Ындыг чүве дээн,
Алдай-Буучу ашак кичээнип тур!— дээш,
Баскан буду каккан өрген бооп,
Черинге кадалып кирип турган эргин.
Туткан холу кыскаш дег апарган.
Делегейиндиге тевектептер дээрге,
Дээлдигеннин дезинден алдырбас,
Каптагайындыва кажыктаптар дээрге,
Хартыганың кашпагайындан алдырбас
Мындыг бооп-тур.
Ол хүрежип турда,
Алдай-Буучунуң ийи колдуунуң адаандан
Ийи хунан инек дег,
Ак көвүк уштунуп чаштап,
Ховуда үскүлежип маңнажып турган эргин.
— Ок көдек, бо чүң боор, эжикижиим?— деп,
Даг-Иргек айтырып-тыр.
— Эргенгилер-бурунгулар чугаалаанын
Дыңнаан мен.
Эки эрниц эъди изиирде
Ындыг чүве дээн.
Бектенмээн бодуң бектенип,
Туттунмаан бодуң туттунуп тур эжим — дээш,
Алдай-Буучунуң баскан буду каккан өрген дег
Черже кадалып,
Туткан холу демир кыскаш дег,
Апарган соонда Даг-Иргектин
Сай-сөөгүн чазырадыр,
Кызыл сөөгүн кызырадыр бөөлдээш,
Карак-кулааның одун кызаңнадыр бөөлдээш,
Аныяанда чүве ажыр көдүрбээн
Эмдик чарнын ажыр көдүргеш,
Көк дээрин чыжырт кылдыр,
Кара черин сирт кылдыр.
Дүжүрүп-түр эвеспе.

Алдай-Буучу Даг-Иргектин
 Аптара болган аккыр чаагай хөрээний кырынга,
 Үш хонукта дыштанып,
 Алдан кижиге төтпес,
 Ак чаъс данказын хайыладыр сорууп,
 Ак чаъс хөрөөнгө хаккыладыр хап олурууп-олурууп:
 — Өлүрер малдың ханын алыр,
 Өлүрер кижинин сөзүн алыр чүвө болгай,
 Сөглээр сөзүң чүл?— деп айтырарга,
 Даг-Иргек чыткаш:
 — Соннай төрөөн дунмам-даа чок,
 Мурнай төрөөн акым-даа чоқ,
 Сенээ барган чүвөгө мен баар,
 Менээ келген чүвөгө сен баар,
 Алышкы-шанышкы болуп алыыл!— деп-тир оо!
 — Моон сонгаар менче удурланып келзинзе,
 Канчаарыл?— деп,
 Алдай-Буучу айтырарга:
 — Сээң бо огуңнун бизинден баар мен!— деп,
 Даг-Иргек ок бажын чылгап,
 Дангыраан берип-тир оо!
 Ынчаар орта Даг-Иргекти салыпкаш,
 Алдай-Буучу ашак аалынга хап келген.
 Аалынга келгеш,
 Амыр-шөлөөн чурттап-ла турганнар.
 Алдай-Буучу ашак-даа
 Ушпа кырган бооп чөнүп кээп-тир.
 Чөнүп бергеш:
 — Бирээнер аал ээлесе,
 Дөртүнер аннап чоруп турза
 Кандыгыл, оолдарым?— деп турган эргин.
 Беш алышкынын дөртү аннаарда,
 Бирээзи аал ээлээр болган эргин.
 Бир-ле катап дөрт дунмазы аннап чорупкан,
 Хан-Буудай аал ээлеп чыдып калган —
 Мындыг чүвө эргин.

* * *

Хан-Буудай бир дүне удуп чыткаш,
 Оттуп кээрге, орнунда чыткан
 Алдын дангына кадайы чок бооп-тур.
 — Мээң кадайым канчап баар чоор?— дээш.
 Чүс киш кежи чоорганын
 Бажынга эжингеш, доңгайып алгаш,

Боданып чыдып-тыр.
Ол боданып чыдарга,
Кайы-бир шагда Эрлик-Ловуң хаан
Кыжанып-хынанып чыдып калган,
Ол-ла чүве кадайын алгаш барган,
Мындыг хевирлиг бооп-тур.
Даш бажы кара-шокар,
Даг бажы шара-хере чорда,
Хан-Буудай кымга-даа билдирбейн,
Аг-шеригге ап чоруур,
Багажы-чепсээн чүктээш,
Хан-Шилги аьдын мунупкаш,
Чиге сонгу чүкче хап чорупкан эргин.
Та кажанга, та чеженге
Чоруп келген чүве.
Хап-ла олурган, хап-ла олурган,
Эрлик-Ловуң хаанның
Чер-чуртундува киир халыдып келгеш
Хан-Буудай дыка-дыка алгырарга,
Хая-даштың бажы чуурлуп чаштап,
Аяар-аяар алгырарга,
Арга-ыяштың бажы чуурлуп чаштап,
Чоруп олурган чүвөн эргин.
Эрлик-Ловуң хаанның аалынга
Чүгүртүп кээрге, ийи өг турган.
Эрлик-Ловуң хаанның
Оглунун өргээзин эжиктедир
Чүгүртүп келгеш,
Эжин кымчы-биле ажа кааптарга,
Кадайы ында олуруп-тур.

— Эрлик-Ловуң хаанның оглу
Өгдө сен бе, черде сен бе?
Бээр үн!— дээрге, үнүп келген.
Тударга тудум четпээн,
Арбын чүгүн ажылдыр,
Дөрбүн чүгүн төгүлдүр
Бөөлдөп-бөөлдөп кара черже
Тозан кулаш киир шаапкаш,
Катап ушта тыртып эккелгеш:

— Өлүрер малдың ханын алыр,
Өлүрер кижиниң сөзүн алыр чүве болгай,
Сөглээр сөзүң чүл?— деп айтырып-тыр.

Эрлик-Ловуң хаан ам-на
Үне халып келгеш:
— Хүүртүн-Кызыл тайганы эжелей төрээн,
Чээрен-Демичи аъттыг
Алдай-Буучунуң оглу
Хан-Шилги аъттыг
Хан-Буудай ам-на чедип келдин бе?— дээрге,
— Ийе, чедип-ле келдим!— дээрге,
Эрлик-Ловуң хаан
Алгырбас дээр алгызын алгырарга,
Хан-Буудайның чүрээ чайлып өлүп каап-тыр.
Алдай-Буучу ашак бир-ле
Бодап олуарга,
Оглу, кенни читкенден бээр,
Үжен, дөртен-даа чыл болган туруп-тур.
«Мээң оглум, кенним
Канчап баар чоор?»— дээш,
Бир айның үжен, ийи айның алдан,
Үш айның тозан хонуунда
Боданып кээп-тир.
Бодалынга чүве кирбес боорга,
«Чөнээн-кыраан кижиниң мээң
Бодал сагыжымга чүү кирер боор?»— дээш,
Үш чылда ашпас-тутпас
Хопчу кара судуруң ажып көөрге,
Эрлик-Ловуң хаан кеннин оорлааш,
Оглунда берип каан,
Оглу сүрүп чеде бээрге, өлүрүп каан.
Мындыг дүжүп-тур.
Алдай-Буучу ашак:
— Чоп кончуг хоранныг кулуугур боор!— деп,
Удургузун уу дайнап,
Даг дижин чара дайнап, олуруп-тур.
Шыяан ам, Алдай-Буучу ашак
Аг-шеригге ап чоруур
Багажа чепсээн азынгаш,
Чээрен-Демичи аъдын мунгаш:
— Эрлик-Ловуң хаанның
Аал-чурту кайда сен?— дээш,
Чиге соңгаар хап-ла каан эргин.
Эрлик-Ловуң хаанның
Чер-чуртунуң кыдыынга келгеш,
Дыка-дыка алгырарга,
Чер-дээри чиндинейнип,

Аяар-аяар алгырарга,
Хая-дажы тавыланып,
Чоруп олурган чүвөң эргин.
Эрлик-Ловуң хаан
Ол алгы-кышкыны дыннааш:
— Бо чүү болду?— дээш көөрге,
Алдай-Буучу ажынган,
Хорадаан чоруп олурган.
— Эртеңги-бурунгу хортан дайзын
Алдай-Буучу деп чүвө
Ам-на чедип кээп-тир.
Ажынган, хорадаан өкпези-биле
Кижиге өлүрүп кааптарына моң!— дээш,
Эжинин чаагынга
Эник ыт оглу бооп хуулуп
Чыдып ап-тыр.
Алдай-Буучу ашак
Эрлик-Ловуң хаанның өөн
Эжиктедир хап келгеш,
Эжин кымчы-биле ажа кааптарга
Эрлик-Ловуң хаан чок бооп-тур.
— Эрлик-Ловуң хаан,
Өгдө бе, черде бе,
Өлүг бе, дириг бе?— дээш,
Дүжө халааш, өөнгө кирип кээрге,
Эрлик-Ловуң хаан
Эжик чаагында эник ыт оглу бооп,
Хуулуп алгаш чытканын көргөш,
Алдай-Буучу тургаш:
— Сен, кулугур, кижиге көргөш,
— Арта эник ыт оглу бооп
Хуулуп алдың бе?
Сен кулугурну хаалгага
Сы шаап кааптаан черде!— дээш,
Эник ыт оглун туткаш,
Хаалгага арнып кээрге,
Эрлик-Ловуң хаан:
— Авыра-азыра,
Амы-тыным ап көр, Алдай-Буучу,
Оглунну-даа диргизип берейн,
Кенниңни-даа чорудуп берейн,
Алгаш чоруп көр!— деп чанны берген.

Шыяан ам,
Эрлик-Ловуң хаан
Хан-Буудайны диргизип чадап каан:
— Ам-на Алдай-Буучуга
Өлүрткеним ол-дур!— деп
Мунгарап олуруп-тур.
Хан-Буудайның кадыны олургаш:
— Дириг чорда идиннің оьдун-даа
Артаваайн дээн кижн мен,
Хан-Буудай, мени деп сактыр болзунза,
Бир андарыл!— дээш,
Иштии эдээ-биле балдыр дөстүве челбээш,
Арта халыырга,
Бир андарлы берип-тир.
— Дириг иднин безин
Артаваайн дээн кижн мен,
Хан-Буудай, мени деп сактыр болзунза,
Ийи андарыл!— дээш,
Иштии эдээ-биле курлак дөстен челбээш,
Арта халыырга,
Ийи андарлы берген.
— Дириг чорда эдээнин адаан-даа
Артаваайн дээн кижн мен,
Мени деп сактыр болзунза,
Тура халып кел!— дээш,
Иштии эдээ-биле моюн дөстен челбээш,
Арта халый бээр орта,
Хан-Буудай:
—Ок көдек, эрттир удуп каап-тыр мен!— дээш,
Арнын суйбап тура халып кээп-тир.
Адазы тургаш:
— Бо черге келгеш,
Канчап, канчап турдун аан, оол?— деп айтырган.
Хан-Буудай тургаш:
— Эрлик-Ловуң хаанның оглун октааш,
Өлүрер дей бээримге,
Адазы көрүп кааш,
Алгырбас алгызын алгырыптарга,
Чүрээм бырылааш,
Эрттир удуй берип-тир мен — деп
Мону сөглээн-дир эвеспе.
Эрлик-Ловуң хаан тургаш:
— Алдай-Буучу, сагыш-сеткилин хомудавайн чорзун,
Сени даңзыдан балап каайн — дээш,

Эрлик-Ловун хааннн даңзызындан⁷⁵
Өлбес мөңге чоруур кылдыр
Алдай-Буучунуң адын балап каан эргин.

* * *

Шыяан ам, Алдай-Буучу-даа
Оглун, кеннин эдертп алгаш,
Чер-чуртунче хап чаныплаткан эргин.
Айның айы-биле,
Чылдың чылы-биле чоруп келгеш,
Аал-чуртунга чедип кээп-тирлер.
Алдай-Буучу аалынга келгеш,
Улам чөнүп баксырап келгеш,
Беш оглунга:
— Бирээнер аннап чорда,
Дөртүнер аал ээлезе
Қандыгыл, оолдарым?— дээрге,
Оолдары:
— Адавыстың чугаазы чөптүг-дүр!— дээш,
Хүлээп ап турганнар эргин.
Шыяан ам,
Беш алышкының бирээзи аннаарда,
Дөртү аал ээлеп,
Мынчаар-ла чурттап чоруп-турлар эвеспе.
Хан-Буудай бир-ле хүн
Аннап-меннеп чоруп-ла берген.
Бээр ийинден айт дээш,
Аар ийинге алдан-бежен
Адыгыр кара сыынны үзе хенмелеп,
Аар ийинден айт дээш,
Бээр ийинге бежен-алдан
Адыгыр кара сыынны кыра хенмелеп
Турган эр чүвең эргин.
Оон-моон аннап-дииннеп алгаш,
Аалынче хап чанып орган эргин.
Аалынга хап кээрге,
Куйт дээр кускун-даа чок,
Сайт дээр сааскан-даа чок,
Кижн бажы чочагай дег,
Кижн ханы дискек караандан
Турар бооп-тур.

Ийи кижн эжик аксындан тутчуп хүрешкеш,
 Чиге сонгу чүкче
 Чоруй барган изи чыткан.
 Оларның изин истеп,
 Соон соннап чоруп олура,
 Чер-дээрнин шапшылгазынга кээрге,
 Ону база чоруй хүрежип эрте берген болган.
 Чоруп-ла олурган, чоруп-ла олурган.
 Үш алышкының эң улуу
 Ишти тынныг, донгая дүжер дээрге,
 Мурнундан шиштелген ок иткен.
 Ойта дүжер дээрге,
 Артындан шиштелген ок иткен,
 Элеңайнып чоруп олурган эргин.
 Октарын ап октапкаш,
 Дүъште четпес дүшкүн шагаан оъду⁷⁶-биле
 Эмней-домнай тырткаш,
 Экиртип эмнеп алган.
 — Бисти чүү хаан
 Үптөп олчалап алды?— деп айтырарга:
 — Биеэги кыжанып чыдып калган
 Албыс, Шулбус хаан адашкылар олчалады,
 Кончуг-даа күштүг-күчүтен улус-тур.
 Чер оглу Даг-Иргек безин
 Үш чүс бежен бар улус-тур!— деп чугаалаан.
 — Бистин хаандан чүү
 Ара-албаты арты?— деп айтырарга,
 — Бистин ара-албатыдан
 Арткан чүве Алдай-Буучу ашак
 Албыс хаанның боду-биле
 Чоруй тутчуп чоруткан.
 Мээн ийи дунмам ооң аг-шерин-биле
 Чоруй чаалажып чоруткан.
 Оон ынай Кара-Булавыс
 Даг-Иргектин чүс бежен хирезин
 Бир чарыкы азыгында дизе ызыргаш,
 Бир чарыкы мыйызында дизе шашкаш,
 Чоруй чаалажып чоруткан чүве — деп чугаалаан.
 Оон-даа, чүзү боор, ийи алышкы
 Соондан сүрүп хап чоруп-ла каап-тыр.
 Ол-ла чоруп олуларга,
 Ийи алышкының улуу
 Ишти тынныг донгая дүжерге,
 Мурнундан ширелген огу шаштыккан,

Ойта дүжерже, артындан ширелген огу шаштыккан,
Элеңайнып чораан эргин.
Октарны шуптузун ап октапкаш,
Дүшке четпес дүшкүн шагаан оьду-биле
Экиртир эмнээш:
— Бистиң ара-албатыдан
Арткан-калган чүү барыл?— деп айтырарга;
— Чаңгыс дунмам чоруй өлүржүп,
Чоруй чаалажып чорупту,
База Кара-Була Даг-Иргектин
Ийи чүс бежен хирезин
Бир чарыкы мыйызында дизе шашкаш,
Бир чарыкы азыында дизе ызыргаш,
Чоруй өлүржүп чорупту.
Оон ыңай Алдай-Буучу ашак
Албыс хаанның боду-биле
Атчып-тутчуп чорупкан чүве — деп чугаалаан.
Шыяан ам,
Үш алышкы хап олурда,
Эң хеймер дунмазы
Ойта дүжер дээрге,
Артындан аткан огу ширелген,
Донгая дүжер дээрге,
Мурнундан аткан огу ширелген.
Эленайнип олурган эргин.
Алышкылар амытан огун ушта соккаш,
Дүшке четпес,
Дүшкүн шагаан оьду-биле
Эмней-домнай тыртып алгаш;
— Бистиң улустан арткан-калган чүү барыл?—
Деп айтырарга:
— Алдай-Буучу ашак
Албыс, Шулбус хаанның боду-биле
Чоруй тутчуп чоруткан.
Кара-Була үш чүс бежен Даг-Иргээн
Доозазын мыйыс азыында
Дизе шашкан чоруткан.
— Ам Албыс, Шулбус ийи хаанның
Күжү кайы хирел?— деп айтырган.
— Ам-даа чүгле улуг күжү эмирилген,
Аг-шерии олчаан — деп харыылаан.
Шыяан ам,
Дөрт алышкы оон ыңай каккаш,

Хаанның кода-хүрээзиниң
Қыдыг чоогунга чедип кээрге,
Кара-Була ишти тынныг,
Соо-мурнунда хамык ок ширелген,
Элең-тендиң чыткан эргин.
Шак ол орта дөрт алышкы
Дұш четпес дүшкүн шагаан оьду-биле
Эмнеп-домнап экиртип алгаш:
— Бистен арткан-калган
Чүү барыл?— деп айтырарга;
— Мен окка ширелип,
Аттырга-ла алды чыл болдум,
Бо хаанның кода-сүмезинге⁷⁷ бистиң таладан
Чүгле чаңгыс Алдай-Буучу ашак
Атчып-сокчуп кирген — деп чугаалаан эргин.
Беш алышкы бежелээн бооп алгаш,
Оон ыңай хапкан.
Ол-ла чоруп олуарарга,
Кода-хүрээнин өдек адаанда
Адазы Алдай-Буучу ашак
Ойта дүжер дээрге,
Ооргазында ширелген ок шаштыгып,
Донгая дүжер дээрге,
Мурнунда ширелген ок шаштыккан,
Элең-тендиң олурган эргин.
Беш алышкы ширелген
Хамык окту ушта тырткаш,
Дүшкө четпес дүшкүн шагаан оьду-биле
Домнай тудуп экиртип алгаш,
Алды адашкы Албыс, Шулбус хаанның
Аал-оранынче хап кириптип-тир эвеспе.
Хап кирип кээрге,
Адашкыларның өглерин
Аңгы-аңгы тиккилеп каан турган.
Адашкылар өг-өргээлерин танып,
«Мээң өөм бо-дур»,
«Мээң өөм бо-дур!»— дижип,
Өг-өглеринче киргилеп-даа
Турган чүвөң эргин.
Албыс, Шулбус хаан адашкылар
Аал-оранында чок бооп-тур.
— Кайда барган?— деп айтырарга,
— Эң ырак Арзайты Шил-Таңдызынче
Аннап-меңнеп чоруткандан бээр,

Үш чыл болду — деп чугаалаан эргин.
— Албыс, Шулбус хаан адашкыларны
Кайывыс сүрерил?
Кайывыс бо аал-чуртту олчалап-чаалап,
Ара-албатының ак сагыштыын арттырып,
Кара сагыштыын өлүрүп турарыл?— деп сүмелешкен.
Хан-Буудай ийи адашкылар
Албыс, Шулбус хаанны сүрүп чоруурда,
Арткан дөрт алышкы
Аал-оранны олчалап-чаалап турар болганнар.
Алдай-Буучу ийи адашкы
Албыс, Шулбус хаан адашкыларның соондан
Хап чоруп-ла каап-тыр эвеспе.

* * *

Хап чоруп олуларга,
Албыс, Шулбус адашкыларның
Эгер, Казар ийи ыды
Айлык черден чыдын ап,
Даажын билип кааш,
Маннажып кээп, бирээзи:
— Алдай-Буучунуң аъдын,
Бодун чийин — деп,
Бирээзи, Хан-Буудайның аъдын,
Бодун чийин!— деп
Ээрип халчып кээрде,
— Аът, бот чиир дивейн,
Соңгу ачы-үеде кодан ээреп
Ыттар болзун — дээш,
Үзе-чаза соккаш, октаптарга,
Сиген иштинче шиигайнып,
Киргилей берип-тир.
Ийи адашкы оон ыңай хап олуларга,
Албыс, Шулбус хаан ийи адашкы,
Мурнун уткуп чортуп олурганнар.
Хан-Буудай тургаш:
— Кижиниң ээн турган
Аал-оранын эр ээзи чок черинден,
Олчалап, чаалап алып,
Үпке үвүрерген,
Апка авырган кулугурлар,
Чаяан чазаан чаг чудурук-биле
Жөржүр бис бе,

Устар чазаан көк демир-биле
Көржүр бис бе?— деп алгырган.
Албыс, Шулбус хаан адашкылар тургаш:
— Дөрт чүктүн дөрт экери
Таваржып келген-дир бис,
Устар чазаан көк демир-биле
Арай хоржок боор,
Чаяан чазаан чаг чудурук-биле
Көржүүлүңер!
Дөө чыткан сарыг ховунун
Ортузунга бараалынар!— деп чугаа-биле харыылаан.
Сарыг ховунун ортузунга баргаш,
Ийи адашкы чугаалашкан.
Алдай-Буучу ашак:
— Кандыг чүү-даа болза,
Албыс, Шулбус хаанның боду-биле
Тутчуйн оглум!— дээрге,
Хан-Буудай-даа:
— Албыс, Шулбус хаанның оглу-биле тутчуйн — дээн.
Дөрт адашкы дөртөлзөн
Алдан кижги аштып туруп даараан
Алдан мыйгак кежи шодак-шуудаан
Ыгый-дыгый тудуп кедип,
Сезен кижги сестип туруп даараан
Сезен мыйгак кежи шодак-шуудаан
Ыгый-дыгый тудуп кеттинип,
Дагдынып турган чүвең эргин.
Карак четпес сарыг ховунун
Ужу-бажынга дөрт адашкы:
«Эднвис изидип алыылы»— дээштин
Эвня-девиң чаржып,
Самнап турган эргин.
Дөрт адашкы деп-деңге
Сарыг ховунун ортузунга
Эвип-девиң кээп ужуражып,
Бугалаштыр хыйыртажып,
Бууралаштыр дизээлежиң туруп-туруп,
Ак, кара ийи хая каккылашкан ышкаш,
Хаг-шак⁷⁸ кылдыр сегиржиң ап-тырлар.
Тутчуп-ла турган.
Тутчуп-ла турган.
Үш чылда тутчуп кээп
Суглуң черни кургадаыр,

Суг чок черни суг үндүр
Тутчуп келген эргин.
Үш чылда тутчуп турда,
Довурак-доозунунга уялыг куш уязындан азып,
Уруглуг кижини уруундан азып,
Төлдүг мал төлүндөн азып турган чүвөң эргин.
Ынчап турда, Албыс, Шулбус хаанның
Ийи колдуундан ийи хунан инек дег
Ак көвүктөр уштунуп чаштап,
Ховуда чуглуп каккылажып,
Ойнап турган эргин.
Ынчап барган соонда,
Албыс, Шулбус хаан
Ийи адашкының баскан буду
Ийи өргөн дег,
Туткан холу демир кыскаш дег апарып-тыр.
Албыс, Шулбус ийи адашкыны
Алдай-Буучу адашкылар
Арбын чүгүн дөргүлдүр
Сай-сөөгүн кызырадыр бөөлдеп,
Кызыл сөөгүн кызырадыр бөөлдеп,
Карак-кулаан кызаш кылдыр бөөлдегилээш,
Аныяндан чүвө салбаан
Эмдик чарыннарынга салгаш,
Көк дээрни чыжырт кылдыр,
Кара черни сирт кылдыр,
Дөңгө дүжүрүп ап-тырлар эвеспе.
Аптара болган ак-чаагай хөректерин
Ажа тырткылааш,
Аңаа үш-үш хондур олуруп дыштанып,
Алдан кижини төтпес
Ак чаъс даңзаларын уштуп,
Хаваанга хап таакпылап,
Органнар-даа чүвөң эргин.
— Өлүргөн инектин ханын алыр,
Өлүрөр кижинин сөзүн алыр чүвө болгай,
Сөзүңөр чүл?— деп,
Алдай-Буучу адашкылар
Албыс- Шулбус адашкылардан айтырган эргин.
— Чагыыр чагывыс-даа чок,
Сөглээр сөзүвүс-даа чок,
Мурнундан төрөөн акывыс,
Соовустан төрөөн дуңмавыс-даа чок,

Эр чаңгыс улус бис.

Бистиң эът-кеживиске дыңныр чүве чок,
Идиктеривис хавында сарыг сыптыг кестиктер бар,
Ооң-биле кезер силер!— деп чугаалашканнар эргин.

Сарыг кестиктерни ужулгаш,
Бажынче углаарга,
Бажы адырлып,
Даван-даяанче углаарга,
Даван-даяа үстүп турар болган.

Ханын чажып,
Шөйүндүзүн шөйүп,

Сонгу ачы-үреге

Чылан курт-кымыскайк болзун!— деп
Октагылаарга сиген иштинче шиигайнып,
Арга иштинче аагайнып кире берген эргин.
Ийи адашкы Албыс, Шулбус адашкыларнын

Аалынга хап кээрге,
Арттырып каан дөрт алышкы
Ара-албатыны алган,
Чоруурунга белен туруп турган.

Шак оон алды адашкы
Чер-чуртунче шыыгайндыр көжүп
Чоруп каан эргин.

* * *

Алды адашкы оран-чуртунга
Көжүп кээп хонуп алгаш,
Чирийн чире,
Оюн оя чурттап-ла турган.
Ол-ла ынчап турда,
Адазы Алдай-Буучу кырып-назылаан.
Даг-Иргек ону дыңнааш,
«Алдай-Буучудан өскелеринде
Мени октаары бар эвес» — дээш,
Олчалап-чаалаары-биле черинге
Аг-шеринн куруп⁷⁹,
Чер-чемзээн белеткенип эгелээн эргин.
Шыяан ам,
Бир эртен Даг-Иргек
Черинге куруп алган аг-шеринн
Алдай-Буучунун Хүүртүн-Кызыл тайгазын
Чеди куржалдыр тургузуп-тур.

Даг-Иргек тургаш:
— Алдай-Буучу, чаалажыр сен бе,
Чаалашпас сен бе?— деп
Қара черин сирт кылдыр,
Көк дээрин чыжырт кылдыр алгырган.
Кулаа дүлейлээн ашак дыңнавайн олурда,
Ооядары үне халыжып кээп көрүп кааш:
— Адавыс кырып назылаан,
Даг-Иргек келген-дир,
Қанчаар-чоор ирги бис — дижип
Огун-чемзээн кезенип,
Девидеп маңнажып турган эргин.
Оон база бир алгырганын
Алдай-Буучу ашак дыннап кааш:
— Эртеңги, бурунгу Даг-Иргектин
Үнү ышкаш чүү үн дынналып тур?
Силерни көөрүмге,
Ок-чемзек тудуп,
Үне-кире халчып турар,
Чүү болу берди, оолдарым?— деп айтырган.
— Сени харын чаалажыыл деп
Даг-Иргек-ле алгырып турар
Чүве-дир, ачай — деп
Чугаалаан эргин.
— Ындыг болза, оолдарым,
Биеэде мээң ок-чемзээм бизин чылгап,
Чыгаан-даңгырак кылган чүве болгай.
Мени Болчаглыг бора тейниң кырынга
Көдүрүп үндүрүп кааңар!— деп,
Алдай-Буучу ашак чугаалаан.
Алдай-Буучу ашакты аңаа
Чедирип каарга:
— Удур чаалап келген,
Сенден болзун бе,
Удуп чыткан багай ашак,
Менден болзун бе?— деп,
Көк дээрин хөлбеш кылдыр
Алгырган эргин.
Даг-Иргек тургаш:
— Удуп чыткан багай ашак,
Бодундан болзун!— диген.

Алдай-Буучу тургаш:

— Удуп чыткан багай ашак

Мен-даа канчаар,

Удур чаалап келген

Сенден болзун!— диген.

Даг-Иргек кажыр кара хожуулазын чидидип,

Кадыг кара чазының кирижин дыңзыда берген.

Алдай-Буучу ашак:

— Мээң хөрээмни ажып беринер, оолдарым!— дээрге,

Үш-үш допчу өөгүн⁸⁰ чешкеш,

Хөрээн ажып берген эргин.

Адазының хөрээн ажып бергеш,

«Алышкылар адавысты тып бердивис»— дижиң,

Мунгарап көрүп турганнар.

Даг-Иргек эртен тырттыңган боду

Кежээге чедир,

Кежээ тырттыңган боду

Эртенге чедир тырттыңгаш,

Огунуң бажыңдан от хып,

Оң эргээниң ханы дамдылап,

Чазының үстүү сагыңдан

Үжен улу улужуп,

Үстүү оранче үнүп,

Алды сагыңдан

Алдан улу улужуп,

Алды оранче кирип.

Кадыг кара чазы,

Каагайнып-хоогайнып кээрге,

Ышкына чоруй салырга,

Аткан огу Алдай-Буучунуң хөрээнге.

Ак хая аткан ышкаш,

Хайып үне берген эргин.

Алдай-Буучу тургаш:

— Огун дыынмас чүве-дир.

Көрдүн бе, эжим!— деп алгырарга:

— Дыңнадым!— деп,

Даг-Иргек харыылаан.

Алдай-Буучу тургаш

— Удуп чыткан багай ашак

Мээң ээлчээм келди ыйнаан!— деп алгырарга,

Даг-Иргек:

— Силерниң ээлчээнер келди!— дээш,

Белеткенип олуруп берген.

Алдай-Буучу олургаш:

— Чаа, оолдарым,

Мээң чамның кирижин дыңзыдып,

Кажыр кара хожууламның бизин

Чидидип бериңер!— дээрге,

Дыңзыдып, чидидип берген.

Алдай-Буучу ашак оолдарыңга

Ча, согунун углай-шыгаай тудуп бээрге,

Эртен тырттыңгаш,

Кежээге дээр тырттынып,

Кежээ тырттыңгаш,

Эртенге дээр тырттынып,

Оң эргээнден хан дамдылап,

Огунун бажыңдан от хып,

Чазының үстүү сагыңдан

Үжен улу улужуп,

Үстүү оранче үнүп,

Алды сагыңдан

Алдан улу улужуп,

Алды оранче кирип,

Кадыг кара чазы

Каагайнып-коогайнып кээрге,

Ышкына чоруй салып үндүрген.

Чер оглу Даг-Иргектин

Кара баарын кадай адып каап-тыр.

— Ол чүве канчалды, оолдарым?— деп

Адазы айтырарга:

— Ол-даа ушту, ачай!— дижип

Оолдары харыылаан.

Алдай-Буучу тургаш:

— Силерге мен чагыым чагыыйн, оолдарым,

Ол Даг-Иргектин кижин алыр-чиир

Чүвези чок чүве.

Ам бо чер-делегейде

Силерниң кырыңарга үнер чүве чок,

Чаңгыс сезинчиг чүве бастырган-дыр.

Хажыңардан хай-четкер дынымас

Каң демир ханадан тургузуп,

Үстүңерден чаңнык дынымас,

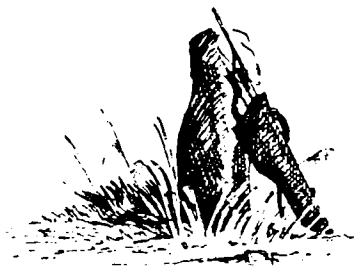
Алдыртан аза дынымас

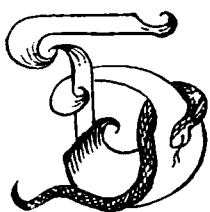
Демир дөжек, демир ширтектен кылыңар,

Демир дээвнирден кылып алыңар!— деп

Чагыын берген эргин.

Адазының чагыын күүсеткеш,
Оюн оя, чигин чире чурттап.
Өкпе чивес өскей берген эргин.
Баар чивес байый берген эргин.
Ол-даа чурттап туруп калды,
Мен-даа чанып келдим.

АЛДЫН-ЧААГАЙ

урунгунун мурнунда,
Эртегиниң эртезинде,
Черниң анын черге кырар,
Сугнуң анын сугга кырар
Эрниң эрези Алдын-Чаагай деп эр чораан.
Аңгыр-Чечен деп кыс чаңгыс дуңмалыг,
Аваа-Чечен деп чаңгыс угбалыг чүвөң иргин.
Аваа-Чечен деп эки угбазы
Ада-незинден чарлырда
Алды харлыг турган,

Ангыр-Чечен деп эки дуңмазы
 Үш харлыг,
 Алдын-Чаагай боду
 Дөрт харлыг турган.
 Дөрт харлыгында ада-иезинден чарылган,
 Боду шенектигге шелдирбейн,
 Майыктыгга бастырбайн,
 Чаңгыс угбазын, чаңгыс дуңмазын
 Чамныг дөжек кырынга олуртпайн,
 Ажы-төрүп¹, амыдырап
 Чоруп келген эр чүвең иргин.
 Алдын-Чаагай таңдызының
 Бора дүктүг аңын аңнаар,
 Ангыр-Чечен дуңмазы
 Арзайтының арызынга
 Ала-була чылгызын хавырып,
 Өвүрүнге өле-була чылгызын
 Чылгылаар чүвең иргин.
 Бир айның үжен хонуунда алышкылар
 Анын аңнааш, малын малдааш,
 Чаңгыс хүн чанып кээр мындыг турган.
 Бир-ле хүн алышкылар
 Бир айның үжен хонуунда
 Аңын аңнааш, малын малдааш,
 Чанып-ла келген.
 Чанып-ла келирге,
 Аваа-Чечен эки угбазы
 Адыйгыже ажынган.
 Үдүйгүже хавыйган² орган чүвең иргин.
 — Аваа-Чечен эки угбавыс,
 Чүге мынчап ажындын,
 Чүге мынчап кемзиндин?— деп айтырган.
 — Мен ажынмайн кым ажынарыл,
 Мен кемзинмейн кым кемзинерил?
 Ада-иенин аңгайган-кеңгейген
 Ээн, куруг өөнге кагдырган кижил!
 Бирээнер Арзайтының аң-меңинин
 Тевинге сеткил-сагыжыңар ажып чоруур,
 Бирээнер ала чылгы, өле чылгының
 Тевинге сеткил-сагыжыңар ажып чоруур,
 Силер ийи-даа кайын ажырап силер —
 Деп орган иргин.
 — Че, эки угбанын чалгааравас, мунгаравас
 Чүвези чүү ирги?— деп,

Алдын-Чаагай айтырып орган чүвөң иргин.
— Таңдызының аңы — тооргунуң оглун
Тудуп эккеп берзинзе,
Аргаланып, мегеленип көргей-ле мен, дунмам — диген.
— Че, кижн сагыжынга кирбес
Чүвө чугаалаар канчап барган
Анчыг-бужурганчыг чүвө сен, орталан!³— деп,
Аңгыр-Чечен ону чугаалап олурган.
— Бир-тээ силер ындыг болганыңарда,
Өлүр-чидер кижн мен!— дээш,
Кадыг баан ханазынга баглап,
Болат хачызын боскунга туттунуп
Туруп берген.
— Уруг-дарыгның чугаазынга ажынып,
Кемзинерге болур чүвө бе?
Чалгааравас, мунгаравас чүвөң
Чүү ирги, эки угбам?— деп,
Алдын-Чаагай чугаалап олуруп-тур.
— Таңдының аңы — тооргунуң оглундан
Тудуп эккеп берзинзе,
Аргаланып көргей мен аан — диген.
Алдын-Чаагай, чүзү боор,
Тайгазынче маңнап үнгөш,
Кылын кара пөштүг арга иштинден
Таңдызының аңы — тооргунуң оглун
Тудуп эккелгеш,
Барбазының баарынга өртеп берип орган.
Бирээзи чер кезип, малын малдап чоруй барган,
Бирээзи анын аңнап чоруй барган
Ийи алышкы Аңгыр-Чечен, Алдын-Чаагай чүвөң иргин.
Шыяан ам, алышкылар
Бир ай аңын аңнап,
Бир ай малын малдап чорааш келирге,
Аваа-Чечен эки угбазы база-ла
Адыйгыже ажынган,
Үдүйгүже хавыйган² олурган чүвөң иргин.
— Чаа, эки угба,
Чүгө ажындын, чүгө кемзиндиң?— деп база айтырган.
— Ада-нениң ээн кара өөнге кагдырган
Мен ажынмайн, кым ажынарыл,
Мен кемзинмейн, кым кемзинерил?— деп каан.
— Таңдызының аңы — тооргунуң оглу
Канчап барган ирги, угбай?— деп айтырган.

— Тандызынын аны чудай бээр,
Турей бээр, хоржок чүве чораан,
Салыпканым кайыл — деп-тир.
— Ам чалгааравас, ам мунгаравас
Чүвең чүү ирги?— деп
Айтырып орган чүвең иргин.
— Үш дугай⁴ кулактыг,
Үжен кулаш дурттуг,
Муң лаң⁵ өртектиг,
Хан сактыг кара кишти⁶ тудуп эккелзинерзе,
Оон-биле аргаланып-мегеленип
Көргей мен аан, дуңмам — диген.
— Үш хонукта ижер сууң,
Үш хонукта оттулар чээргенниң чыып
Белеткеп аар сен, угбам — деп
Угбазынга чугаалаан.
Дөрт каът чонаан
Алдан кулаш алдын сыдымы-биле
Шарып, чүктеп алгаш,
Алдын-Чаагай Арзайтының
Эң бединче базып үнүпкен.
Арзайтының эң бединге үнгештин,
Каргыштыг-халаптыг улуг чадын салып⁷
Турган эр чүвең иргин.
Соок дээрге инек мыйызы чарлып турар.
Хар дээрге ыяштын адаккы будуундан кылдыр
Чаап турар мындыг бооп-тур,
Үжен кулаш дурттуг,
Хан сактыг кара киш
Тос дагны долгандыр маңнааш,
Күске-күжүген тыппайн келгеш,
Арзайтының эң бедин сактып келген,
Хаан сактыг кара киш
Алдын-Чаагайны көрүп кааш,
Арзайтының ары чарыынче дезивиткен.
«Алдын-Чаагай сени тутпас болза,
Қош кырызы хоорулзун,
Сени четпес болза,
Хыл-балдыры тос дооралзын!»— дээш, сүрүплеткен.
Арзайтының ары чарыында
Қылын кара пөштүн қыдыынче
Қирип чыдырда чыпшыр четкеш,
Кудуруундан туткаш,
Чууй тыртып бадыра келген чүвең иргин.

Шыян ам,
Қара киштиң аксын томагалааш⁸,
Дөрт қаът ак энчек⁹ чоһааның иштиңге суп,
Алдан кулаш алдын сыдымы-биле
Шарып чүктээш чанып келген.
Оон келгеш:
— Чаа, эки угбам, Аваа-Чечен,
Сээн күзээниң-биле
Хан сактыг кара кишти тудуп эккелдим — деп-тир.
— Мээң чазаан хааржаамның аксы-мурнун
Беглиг кожуун тып,
Ажыда албас чүве, угбам — дээш,
Үш дугай кулактыг,
Үжен кулаш дурттуг,
Хан сактыг кара кижин
Ол хааржаанга суп берген.
Алдын-Чаагай, Ангыр-Чечен ийи алышкы
Бирээзи анын аңнап,
Бирээзи малын малдап чоруй барган.
Аваа-Чечен угбазы
Хан сактыг кара киштиң мойнунга:
«Алдын-Чаагайны
Хараган бажында халаңнадып кагдым,
Терезин бажында тендиңнедип кагдым.
Оон Аваа-Чечен угбазын,
Ангыр-Чечен дунмазын,
Арзайтының арызында ала чылгызын,
Өвүрүнде өле чылыгызын
Қым олчалап, ээлеп алырыл?»— деп
Бижик бижээш,
Бии-Қара хемни куду
Алдын хааржаан салып бадырыпкан.
Бии-Қара хемни куду баткан
Алдын хааржакты
Каптазын-Қара тажының
Беш кожуун малының кадарчылары
Шупту тудуп чадааш,
Бадырыптар орта,
Каптазын-Қара тажының
Одун-көзүн тудуп бээр,
Ожук-пажын тудуп бээр
Чодак-Дөнмек ашак
Суглап чорааш таварышкаш,
Чаңгыс хымыш-биле узуп үндүрүпкен.

Алдын хааржактын аксын-мурнун
Беглиг кожуун ишти тыппаан.
— Ажыдар болза,
Чолдак-Дөнмек ажытсын,
Ажытпас болза,
Чолдак-Дөнмек ашактын
Бажын, мойнун алыр!— деп,
Хаан мындыг чарлык болган.
Чолдак-Дөнмек ашак,
Ак-Ойда¹⁰ олурад
Аржы-Соржу башкыга баргаш:
— Чаа, башкы, мен болза,
Алдын хааржак дозуп алган кижин мен.
Ооң аксын беглиг кожуун безин тыппаан,
Ону ажытпас болза,
Мээң бажым, мойнум алыр деп баады!
Сезен бир халыын амымны!¹¹
Оолчулап-өөчүлөп¹² көрүнер — деп-тир оо!
Аржы-Соржу башкызын чалап алгаш,
Каптазын-Кара тажынын
Орду-шилинге эккеэрге:
— Күске караа дег дыдык чок
Докулчак ак өгден тигинер!— дээн.
Шыяан ам,
Ак өгнүң өрегезин бүдээгеш,¹³
Хаяапчазын тырттыргаш,
Алдын хааржаан халырт кылдыр ажыдыптарга,
Үш дугай кудуруктуг,
Үжен кулаш дурттуг,
Хан сактыг кара киш
Хана бажы теп, маңнап турган чүвең иргин.
— Чаа, мээң бөргүм чок кижин болгай мен!— дээш,
Каптазын-Кара тажы
Кара кишти адып каарга,
Ооң кулаанда алдын куйлуг бижик!¹⁴ чораан.
Ону ап момчуп көөрге:
«Алдын-Чаагайны
Хараган бажында халаңнадып,
Терезин бажында тендиннедип кагдым,
Ооң Аваа-Чечен угбазын,
Аңгыр-Чечен дуңмазын,
Арызында ала чылгызын,
Өвүрүндө өле чылгызын

Кым олчалап, ээлеп алырыл?— деп
Бижип каан болган чүвең иргин.
Каптазын-Қара тажы
Артын куду айт дээрге —
Алды-беш чүс шериг арлып-хаглып,
Бетин куду айт дээрге,—
Беш-алды чүс шериг чыглып-хаглып
Турган чүвең иргин.
Үш муң шерииң чыскаап,
Дерип алгаш, Каптазын-Қара тажы
Бии-Қара хемни өрү шөйлүп,
Чоктап каап-тырлар эвесеп.
— Чаа, мээң соңгу изимге
Хонуп-дүжүп чоруңар!— дээш,
Боду мурнай каккаш,
Бии-Қара хемниң бажыңга хап кээрге,
Дөргөн сес кожалаңныг,
Чээрби дөрт баганалыг,
Улуг-ла ак өг турган.
Өг чаныңга хап келгеш:
— Ыт канчаар ирги?— дээрге,
Өгден арты чарыыңдан
Ай чайыннанып турар,
Мурнуу чарыыңдан
Хүн чайыннанып турар
Алдын дангына үнүп келгеш,
Каптазын-Қара тажы-биде ужуражып, мендилежип
Турган чүвең иргин.
Чугаалажы-чугаалажы келирге,
Бирээзи Бии-Қара хемниң бажы чурттуг
Каптазын-Қара тажы деп кижип болган,
Бирээзи Алдын-Чаагайның угбазы
Аваа-Чечен деп кижип болган-даа чүвең иргин.
— Чаа, кайыың үндүн,
Қаяа чедер сен?— деп
Алдын-Чаагайның угбазы Аваа-Чечен айтырарга;
— Алдын-Чаагайны
Хараган бажыңда халаңнадып,
Терезин бажыңда тендиңнедип кагдым,
Ооң Аваа-Чечен угбазың,
Аңгыр-Чечен дунмазың,
Арызыңда ала-була чылгызың,
Өвүрүңде өле-була чылгызың
Чаалап олчалап алып

Харыктыг кижиге бар бе дээнин дыңнааш,
Алдын-Чаагайның Аваа-Чечен угбазын,
Ангыр-Чечен дуңмазын,
Арыда ала чылгызын,
Өвүрде өле чылгызын
Ээлеп, чаалап аар дээш,
Келген кижиге мен — деп чугаалап туруп-тур.
— Бистиге бо күрү иштинге
Ындыг чүве чугаалап болбас,
Хоруглуг-шээрлиг¹⁵ чүве.
Алдын-Чаагай дээрге,
Өлүрге тыны чок,
Өзөргө назыны чок,
Мындыг кижиге,
Соонда, мурнунда аг-шеринге чежел,
Ара-албатың чежел?— деп айтырарга:
Соомда үш муң шеринге бар — дээн.
— Үш муң шеринге
Арыг шыргайның иштинге
Нурудуп¹⁶-бузудуп көр,
Алдын-Чаагайның эр шыдалын,
Эргек-быразын¹⁷ арга-хорго-биле шенеп,
Тудуп тургаш көрээли — дээн
Аваа-Чечен угбазы иргин.
Шыяан.
Каптазын-Кара тажы дедир хап келгеш,
Үш муң шеринге
Арга черниң бертинге,
Ары черниң каскаанга
Нурудуп-бузудуп кааш, дедир кээп,
Аваа-Чеченниң орнунуң алдынга
Чеден күстүк¹⁸ тамы каскаш,
Хүндүс аңаа чаштып,
Дүне кадын-биле кады
Орун-чыдын каттыштырып
Турган чүвең иргин.
Шыяан ам чүзү боор,
Аңын аңнаан, малын малдаан
Дуңмалары чедип кээрге,
Эки угбазы Аваа-Чечен
Оюнуг-каткылыг, чугаалыг-сооттуг,
Чинг шайын хайындырып,
Чигир-боовазын салып тургаш чугаалаан:

— Чээ, дунмам,
Шагда магат бар бе,
Саасканда чилиг бар бе?
Кижиг кара чангыс эр дунмазының
Эр шыдалын, эргек-быразын
Билип алза кандыг чүвөл?— дээн.
— Шаг, төре кежээлээн,
Сагыш-бодал баксыраан турда,
Чаңгыс дунмазының
Эр шыдалын, эргек-быразын билир деп чүнүл?
Кижиг сагыжынга кирбес
Чүве чугаалаар сен!— деп-даа орган
Алдын-Чаагай дунмазы чүвең иргин.
— Чаа ындыг болза мээң чаңгыс угбам
Чаңгыс дунмазының эр шыдалын, эргек-быразын
Айтырып билири-даа чөп,
Мээң чугаалаарым-даа чөп-түр.
Бир муң шериг келзе,
Эки эштиң мендизиниң шаа четпес,
Ийи муң шериг болза,
Эки эштиң сунган арыг дадаазынының шаа четпес,
Үш муң шериг келзе,
Эки эштиң сунган ак самбайының¹⁹ шаа четпес,
Эр шыдалдыг, эргек-быралыг мен, угбам — деп орган
Алдын-Чаагай дунмазы чүвең иргин.
Шыяан ам,
База-ла биеэги чаны-биле
Эки эр Алдын-Чаагай аңын аңнап,
Эки дунмазы Ангыр-Чечен малын малдап,
Бир ай — үжен хонук чорааш,
Чанып келген чүвези иргин.
Ийи алышкы чедип келирге,
Аваа-Чечен угбазы,
Ийи кастыының дери төктү берген,
Ийич чедин берзенип²⁰ каапкан,
Паш тип маңнап турган чүвези иргин.
— Чаа, угбам, аштаарымны, суксаарымны,
Аъжың-чемиң кайылт?— дээрге:
— Паш тигер дээш,
Аъш-чем кылып четтикпедим — дээш,
Пажын тип дооскаш,
Чия шайын хайындырып,
Чигир-боовазын салып,

Чаглыг эьдин дүлгеш,
 Чалбак сарыг булазынга²¹ салып,
 Омактыг-каткылыг,
 Чугаалыг-сооттуг турган-даа
 Угбазы чүвең иргин.
 Алдын-Чаагайның он беш кижн аргажып көдүрер
 Ыдык кара падарынга²²
 Араганы илилбе-диллилбе²³ кылдыр куткаш,
 Мөгөйип тудуп турган угбазы чүвең иргин.
 — Бо чүү деп чүвең чүвел, угбам?— дээрге:
 — Човаан кижини дышка киирер,
 Аштаан кижини чемге киирер
 Арага деп эки чем-дир, дунмам!— дээн.
 — Үш ада үезинде ижип көрбээн чемнин
 Канчап ижер боор?— дээш,
 Арагаже ыдам эргээн²⁴ суккаш,
 Дөрт чүкче ыдамнап²³ өргээш,
 Угбазынга дедир сунган.
 — Арызында ала-була чылгыңнын
 Сүдүнден ческиндин бе?
 Аваа-Чечен угбанның мээн
 Он салаам хиринден ческиндин бе?
 Азы Өвүрзүнде өле-була чылгыңнын
 Сүдүнден ческиндин бе?
 Угбаң мээн
 Он салаам хиринден ческиндин бе?— деп
 Айтырып турган чүвези иргин.
 Угбаң мээн кудуп берген
 Изиг-чылыг суксун чемим-даа херек чок,
 Чугаалап берген эки-багай чугаам-даа
 Херек чок болганда,
 Өлү берейн!— дээш,
 Кадыг баан ханазынга баглап,
 Кан болат хачызын
 Боскунга тудуп келир орта,
 Дунмазы ыдык кара падарга арагазын
 Чаңгыс пак кылдыр ток кылырга,
 Угбазы амырап-өөрүп,
 Арагазын катап-катап кудуп берип
 Турган чүвең иргин.
 — Чаа, ишкенде ижейн дээр,
 Иштенгенде бүдүрейн дээр чүве,
 Арага деп чүвең
 Ам арткан бе, угбам?— дээрге:

— Сен-не ижип шыдаар болзунза,
Арагадан көвей чүве чок, дунмам!— дээш,
Көгээри-биле эккээрге,
Көскүнден²⁶ туткаш ижип,
Доскаары-биле эккээрге,
Доңгайты тудуп ижип туруп-туруп,
Шыяан ам,
Чыгган арагазын дөгerezин ишкеш,
Чиг-бышкан хөреңгизин дөгerezин
Ылбырадып ишкеш:
— Бедик-бедик сыртыктан,
Кылын-кылын дөжектен,
Салып бер, эки угбам Аваа-Чечен!— деп.
Дембээреп, дөмей эдип турган чүвөң иргин.
— Чаа, арбас-турбас адан-тевени
Аргыстым, тургустум,
Ушпас-турбас адан-тевени
Ужурдум, тургустум.
Ам чүнү кылып чыдыр сен,
Каптазын-Қара тажы?— дээрге,
Каптазын-Қара тажы
Чеден күстүк тамы иштинден
Хүлүрт кылдыр үне халып келгеш:
— Кылайган ийи караад
Мурнап дежейн — дээш,
Дөрт мези²⁷ демир-биле
Дыындырып чадап кааш,
Эъдинден дыргак дегни дыдып-даа,
Эргек дегни эмирип-даа
Чадап каан-дыр эвеспе он.
Шыяан ам,
Чиге сонгу чүкче сөдүртүп эккелгеш,
Сарыг ховунуң ортузунга
Чеден күстүк тамыны каскаш,
Орта хөмгөш,
Аксын Болчайты бора тей-биле базыргаш,
Аалга дедир келгеш:
— Алдын-Чаагайның Аваа-Чечен угбазы,
Аңгыр-Чечен дуңмазы-даа, эки-малы-даа
Мээнин болду.
Арыда ала-була чылгызы,
Өвүрдө өле-була чылгызы-даа
Мээнин болду!— дээш,

Хая көрнүп келирге,
Алдын-Чаагайның Аңгыр-Чечен дунмазы
Тайга-Сарыг аьдын мунгаш,
Эзериниң башкы бажындан
Айын, хүнүн ойбаннадыр хүннеткеш,
Соңгу бажындан улуг чудун дүжүргеш,
Улуг харын чагдыргаш,
Арыда ала-була чылгызын
Аайлап сүргеш,
Өвүрде өле-була чылгызын
Өөрлөп сүргеш,
Соондан истээр ис чок кылдыр,
Арзайтының хүн бадар чүгүнче
Арлы берген!
Каптазын-Кара тажы ам канчаар,
Чаңгыс Аваа-Чеченни ушкаргаш,
Чоруй барган.
Аал-чуртунга баргаш,
Аваа-Чечен-биле
Айы, чылы-биле турбас-даа,
Албаарап, саваарап
Удуп чыдып берген мындыг чүвөң иргин.
Каптазын-Кара тажының кадыны оргаш,
Шивишкининге чугаалаан:
— Каптазын-Кара тажы шак ол кадайны
Кайы орандан эккелген кижил?
Бис болза өскүс хөкпөк бажы билбес,
Өггө-даа чорза, черге кагдырган,
Черге-даа чорза, черге кагдырган-биле
Дөмей-ле бис.
Алдын-Чаагай өлүм чамдыы уйгу-биле удуй берген бе?
Чыргал улуу арага-биле ужуп берген бе?
Өлүр тыны чок,
Өзер назыны чок,
Экер-эрлик кижидижик?
Каптазын-Кара тажының
Казандык кара пажын²⁸
Оорлап шыдаар сен бе, шивишкин?— деп,
Айтырып орган кадын-даа чүвөң иргин.
— Каптазын-Караның казандыгын
Оорлаарда чүү боор!— дээш,
Шивишкини үне маңнааш,
Ак-мак²⁹ четпейн оорлап,
Эккеп турган чүвөң иргин.

Шыяан ам,
Шивишкин биле кадын
Аъжын-чемин, күжүн-хүнезинин дөгериңгеш,
Қазандық кара пажын шарып чүктээш,
Узун-Қара хемни өрү
Үш дүннүң ортузунда
Чүгүржүп-ле каан.
Узун-Қара хемниң бажынга келирге,
Алдын-Чаагайның
Кууарған куруғ чурту,
Алдын ала ээн өө,
Хая кырында арзайты октапкан,
Қадыг кара чазындан башка
Чүве чок болған чүвең иргин.
Чаа, кадын биле шивишкин ийи
Бедик черден бараан харап,
Бел черден ис кезип көөрге,
Қарак четпес сарыг човунуң ортузунче
Сөөртүп аппараташ,
Чеден күстүк тамыны каскаш,
Ынаар киір октааш,
Болчайтының бора тейи-биле
Базырып каан чытқан.
Қадын биле шивишкин дедир чүгүрүшкеш,
Алдын-Чаагайның
Қажаазының аксын сөдүртүп келгеш,
Болчайтылыг бора тейиниң
Қыдыын эвээш-бичелеп казып чыдарга,
Тамының аксы карарып көстүп кээп-тир.
— Өлүг сен бе, дириг сен бе, Алдын-Чаагай?
Өлүм чамды уйгу-биле
Удуй бердиң бе?— деп кыйгырарга,
Алага талыйт³⁰ болған.
Үш катап кыйгырарга-даа сураг.
Қадын биле шивишкин ийи ыглажырга,
Қарактарының чажы Алдын-Чаагайның
Чүректиг талақы тас колдуун
Түвештир дүжүп-даа турған чүвең иргин.
— Қандыг мындыг кадыг черде,
Қандыг мындыг қараңгы черде
Чыдар кижии боор мен,
Аваа-Чечен, эки үгбам?— деп,
Ам кыйгы салып келген чүвең иргин.

— Аваа-Чечен эки угбаң кайда боор,
Каптазын-Қара тажы сени
Чеден күстүк тамыже киир октааш,
Эки угбаңны олчалап алгаш барған-дыр!
— Мээң тамым аксын
Чүнүң-биле базырып каан-дыр?— деп,
Кыйгы салган.
— Болчатылыг бора тей-биле базырып каан-дыр!
— Барып-барып мээң тамым аксын
Бөрт дошказы ышкаш
Бора тей-биле базырар бе?
Изиг сактып³¹ келген улус болзуңарза,
Арыг черниң берттинге,
Ары черниң каскаанга чаштыныңар,
Қара сактып келген улус болзуңарза,
Бедик дагның бажыңга
Дөлемнеп туруңар!— деп кыйгы салган.
Кадын биле шивишкин
Арыг черниң берттинге,
Ары черниң каасканче чаштынып,
Сугуйтуп³² көрүп чораан чүвең иргин.
Ай, хүннүң кулаа кызып келген соонда,
Алдын-Чаагайның алдын тамызының аксындан
Болчатылыг бора тей
Дүштүктүг, хонуктуг черде
Эзим каскак черниң эзирик, бызаазын
Көшке хорум кылдыр кыра дүжүп турган.
Шыяан ам,
Кадын биле шивишкин ийи
Ак черге үне маңнажып келирге,
Туң³³ дег ак диштиг,
Чунгу³⁴ дег кызыл чаактыг,
Буура дег кара кежегелиг,
Хан-шылбай, кызыл-тыйба³⁵
Оол чүгүрүп чораан.
Ол орта мендилежип,
Чугаалажып келирге,
Бирээзи Бии-Қара хемниң бажы чурттуг,
Аваа-Чечен угбалыг,
Аңгыр-Чечен дуңмалыг Алдын-Чаагай,
Бирээзи Бии-Қара хемниң аксы чурттуг,
Каптазын-Қара тажының,
Алдын-Авыкай кадыны бооп турган чүвең иргин.

— Үңгүр иштинге чытса-даа,
Мал дени малым чок боордан башка,
Кижн дени кижини
Тып алган кижн ышкажым чүл!— дээш,
Кадын биле шивишкинни эдертнп алгаш,
Өөнгө чеде бээрге,
Бышкан чем бүрүзү
Үш чылда чнп төнмес чыткан.
Хая кырында арзайты октапкан чыткан
Кадыг кара чаны ап алгаш,
Арган аңны эрттирнп,
Семис аңны адып ап,
Кадын биле шивишкин үжелээ
Амыдырап чурттап турган улус чүвөң иргнн.
Алдын-Чаагай даады-ла хая көрнүп,
Кара баарын куспактап алган
Чыдар кижн болган.
— Мал дени малың чок боордан башка,
Кижн дени мен чыдырымда,
Чүгө хая көрнүп,
Кара баарың куспактап алган
Чыдар кижн сен?— деп,
Алдын-Авыкай кадыны айтырарга:
— Мал дени малды-даа канчаар боор,
Аваа-Чечен угбамны-даа канчаар боор,
Караамның шоо дег,
Кара баарымның өдү дег
Ангыр-Чечен дунмамны сагынгаш,
Хая көрнүп,
Кара баарым туттунуп алгаш,
Чыдар кижн-дир мен — деп-тир.
Кадын тура халааш,
Одун-көзүн оттулгаш,
Дең чырыткызын чырыткаш,
Чем ижер ширээ кырында
Колдук алдынга чоруур,
Хопчу кара судурун
Ажыдып көрүп олургаш чугаалаан:
— Сээң чаңгыс дунмаң эзе-менди чоруур-дур.
Арзайтының ары чарыында
Амыр-менди чоруур-дур — деп,
Ажып-төлгелеп орган чүвөң иргнн.
Шыяан ам,
Алдын-Чаагай аңнап чоруткаш,

Ары чарыын казып оѳттазың дээш,
Козага эзирик³⁶ арттырып,
Мээс чарыын кокпалап оѳттазын дээш,
Өскүс койгун оглу, арттырып,
Эьдин эьт оваа,
Сөөгүн сөөк оваа кылдыр аннап,
Өлүрүп турган.
Шыяан ам,
Алдын-Чаагай дээрзи
Кургаг аргазын куду сөп,
Кургагга оваа тудуп,
Өл аргазын өрү сөп,
Өл оваа тудуп,
Сөөк оваадан чаңгыс дүлүм,
Эьт оваадан чаңгыс дүлүм,
Кургаг оваадан чаңгыс оттулум,
Өл оваадан чаңгыс оттулум артып турда,
Чедип келир мен, кадын, шивишкин — дээш,
Тандызының дамырак кара суун
Дадаазынной теп,
Буду-биле бугалай эшкеш,
Кадын, шивишкин олура узуп ижер кылдыр
Өгнү кежилдир бугалап бергеш,
Чорупкан чүвөң иргин.
Торгун, чөмзөөн³⁷ азынгаш,
Арзайтының сынын кырладыр базып чоруурга,
Үш дугай кулактыг,
Үжен кулаш дурттуг,
Хүрөң-кызыл дилги кылаштап чоруп-тур.
— Чаңгыс эрнин аьдының бажы хоя бээрге,
Оон оран-чуртун эжээргевес³⁸
Чүвө-даа чок чүвези болду бе?— дээш,
Кылын көктүң адаа-биле,
Чымчак көктүң кыры-биле
Үнгээлеп бар чыдарга,
Дилги ону билип кааштың,
Ыңай-ла болган.
«Хүрөң-кызыл дилгини тутпас болзумза,
Кош кырым хоорулзун!
Хүрөң-кызыл дилгини четпес болзумза,
Хыл балдырым тос дооралзын!— дээш,
Хүрөң-кызыл дилгини
Хыл балдырын кыргый базып четкеш,

Кудурук дөзүндөн алгаш,
Чууй тыртып бадыра келгеш,
Ийн кулаан бедик хендирбе бөргүнгө³⁹
Кедире тыртып кээп:
— Ангыр-Чечен деп кижинин
Эъдинден чеже эът чидиң?
Кежинден чеже кеш кеттиң?
Бо оранда чүгө келген сен?
Хүн бүрүдө, дүн бүрүдө,
Чүнү чип чор сен?— деп айтырган.
— Эки эрниң Алдын-Чаагайның,
Ой сана, чик сана өлүргөн
Ак-мениниң сөк-сөвизинин чип,
Тодуг-догаа чор мен — дээн.
— Бо оранга чүгө келген сен?— дээрге:
— Ай санай төрүүр кызыл дилги мээң ажы-төлүмнү
Ак-Маңгыс деп чүвө ай санында чыып чиир-дир.
Ол ажы-төлдү Алдын-Чаагай
Хааялап өлүргештиң,
Уштук, моюндурук кылып,
Арткан калганының амы-тынын
Камгалап өршээри
Кандыг ирги деп келген мен — дээрге:
— Арзайтының арызынга-даа, өвүрүнгө-даа,
Тураң-биле аажылап,
Чемненип чор!— дээш, салып чорудупкан.
Шыяан ам,
Алдын-Чаагай чоруп орда,
Таңдының бора дүктүг аңы безин турбас
Төгөрик ногаан ойда
Дөңгүр көк инек оъттап чыдып-тыр.
— Чаңгыс эрниң аъдының бажы хоя бээрге,
Оон оран-чуртун
Эжээргевес чүвө-даа чок чүвези бе?— дээш,
Бедик көктүң адаа-биле,
Чымчак көктүң кыры-биле
Кедеп, үнгээлеп чоруп каан.
Дөңгүр көк инек ону билип кааш,
Халып ыңай бооп чорда,
Алдын-Чаагай:
«Дөңгүр көк инекти тутпаза,
Кош кырым сынзын,
— «Дөңгүр көк инекти четпезе,
Хыл балдырым тос дооралзын!»— дээш,

Дап бергеш,
Дөнгүр көк инекти чыпшыр четкеш,
Кудуруунун дөзүндөн туткаш,
Чуу тыртып эккелгеш:
— Ангыр-Чеченниң эьдинден
Чеже эьт чидиң,
Кежинден чеже кеш кеттин?— деп,
Ийи кулаан бедик хендирбе бөргүнгө
Деңней тыртып айтырып туруп-тур.
— Ангыр-Чеченниң эьди деп эьт чиведим,
Ооң кежи деп кеш кетпедим.
Хажылба ширээ⁴⁰ даштың кырында туруп алган,
Боду таакпы тыртымда удуур,
Аьды көрүп турар,
Аьды таакпы тыртымда удуур,
Боду көрүп, чиге бурунгаар хараалдап.
Ийи карааның чажы
Буура дег дозургайнып төктүп турган.
Мен ону кедеп бар чыдырымда,
Барган-келген изи чок кылдыр
Дарыгылаштыр аттыга берди — дээн.
— Бо оранда келгеш,
Чүнү чип амыдырап чор сен?— дээн.
— Экер-эрлик Алдын-Чаагайнын
Өлүргөн аң-менинин
Ой санай, чик санай сек-севизинин чигеш,
Ай санында, хүн санында тодуг-догаа чор мен.
Ай санында төрээн оолдарын чип чорааным
Хүрөң-кызыл дилгим бо оранда дезип келген,
Ону сүрүп келдим — дээрге:
— Мээн баскан черимге баспайн,
Мээн чораан черимге чорбайн чор!— дээш салыптарга,
Беш кулаш хүрең-кызыл дилги бооп алгаш,
Чана челип чоруп каан.
Шыяан ам, Алдын-Чаагай:
— Мээн мурнумда
Куйт дээр күскун,
Сайт дээр сааскан турар эвес — дээш,
Хажылба ширээ туругнун баарынга
Кедеп барып, дыгдынып чыдып алган.
Удуп-удуп оттуп кээрге,
Даң сырыны турган,
Хажылба ширээ туругнун кырында
Аңгыр-Чечен дуңмазы

Боду таакпы тыртым удуурга,
Аьды көрүп,
Аьды таакпы тыртым удуурга,
Боду көрүп,
Чиге бурунгаар хараалдап,
Ийи карааның чажы
Буура дег дозунайндыр төктүп турган.
Кылын көктүң алды-биле,
Чымчак көктүң кыры-биле
Үңгээлеп соястап бар чыдырда,
Уругнуң келген, барган изи чок кылдыр
Дарыгылаштыр аттыга берип-тир.
Хажылба ширээ туругнуң кырынга
Үне маннап келгеш,
Көрүп турарга,
Арзайтының хүн бадар чүгүндө
Кадыр өзен иштинде
Ала-була, өле-була чылгызын бөлүп турган.
Ала чылгының маңын-денин көөрге,
Ийи катап өскөн,
Өле чылгының маңын-денин көөрге,
Үш катап өскөн турган.
Шыяан, Алдын-Чаагай,
Шыргай көктүң адаа-биле,
Чымчак көктүң кыры-биле
Үңгөп бар чыдырда,
Тайга-Сарыг аьт-даа,
Ангыр-Чечен дуңмазы-даа
Билиң кааш ыңай болур орта,
Алдын-Чаагай хартыганың кашпагайы-биле,
Эзирниң шүүргези-биле баргаш,
Бир холу-биле
Тайга-Сарыгның чүген кастыындан,
Бир холу-биле
Ангыр-Чеченниң чарын аразындан
Ап турган чүвөң иргин.
— Өскүс чаңгыс амытан мен,
Өлүр тынга өлчөйдөн хайырланар!
Калыр тынга хайырадан хайырланар!— дээрге,
Кара баары караш кыннып,
Ханныг өзү шимирткейнип кээрге,
Дуңмазын кээргээш,
Салып турган чүвөң иргин.

Тайга-Сарыгның ажыргы талазындан
Дүже халааш, аъттыг соондан
Хартыганың кашпагайы-биле,
Эзирниң шүүргези-биле кээп,
Алдын-Чаагайны сегирип алгаш,
Чеден бир долгандыр киискип келген.
— Мээң чаңгыс дунмам эр бооп төрөөн болза,
Улуг мөгө болур турган кижини ышкажыл?— дээш,
Бедик эктинден даяндырып,
Улуг эргээнден ызыртып,
Эргеледип-даргаладып турган чүвөң иргин.
Аңгыр-Чечен дунмазының
Чагызын көргөш, айтырган:
— Мен бөрү дег көк,
Дилги дег кызыл
Чоруур шаамда⁴¹ безин дидинмейн чорааным
Үжен үш баштыг Өвүртү Кара-Маңгыстың кезин
Кайыын тып, чагы кылып алдын, дунмам?— деп,
Дунмазындан Алдын-Чаагай айтырган.
— Ары-чаага бастыргаш,
Өлгө-чаъска чагдыргаш,
Арзайтының кырын кырладып чорумда,
Өвүртү Кара-Маңгыс келгөш,
Ала чылгымны дооза чигөш,
Өлө чылгымга дээп чорда,
Сегирип алгаш, дашкаар тынарга,
Чамбы-дипче чаштай бер чазып,
Ишкээр тынарга,
Өк-таалайынче кире бер чазып тургаш,
Кара черниң арга-ыяжы,
Хая-дажынга кымчылап маңнап турумда,
Ийи холумда чүгле тулупталып,
Эттелип калган кежи чораан,
Ону чагы кылып алган мен — деп,
Хөөрөп олурган.
Аңгыр-Чечен дунмазы чүвөң иргин.
Ийи алышкы ам кээп таныжып, чугаалажып,
Ала-була чылгызын бөле
Сүрүп алгаштын, чанып орган чүвөң иргин.
— Акым, канчап-мынчап
Чадаг кылаштап чоруур сен?
Тайга-Сарыг аътты мунуп ал — дээрге:
— Бо ышкаш, хенче анай дег чүвөнни
Канчап мунар боор?— дээш,

Куспактап алгаш,
Эргеледип, магнап турган чүвөң иргин.
Оон аал-чуртунга чедип келгеш:
— Чеди чылын төрүвээн,
Эремик⁴² кыскыл бени
Боой төрөпчилеп⁴³ көрөм, дунмам — деп,
Алдын-Чаагай чугаалап турган.
Аңгыр-Чечен эремик кыскыл бени
Хенче анай дег кылдыр
Боой төрөпчилеп каарга,
Кадын биле шивишкин
Чангыс ээги сыны чигеш,
Чүрээвис-чүрээвис джип турда,
Алдын-Чаагай, Аңгыр-Чечен алышкылар
Бениң чартыын дөгере чип алган.
«Чээ, кыс ыт эдерткен аскыр ытты
Дайынчылап⁴⁴ базар дээрге,
Мунар аът чок,
Сонгу үеге удаа чурум,
Бо үеге тураскаал апаар,
Ону барып дайынчылап, баспас дээрге,
Амгы үеде атка багай,
Канчаар чүвөл?»— деп
Боданып орган.
Алдын-Чаагай чүвөң иргин.
Аңгыр-Чечен бир эртен
Ала чылгызын чылгылап,
Өле чылгызын чылгылап чоруурга,
Чылгызының аразында
Уялыг кудуруктуг,
Уялыг челдиг ала бе кулуннаап,
Дөрт макпалчыы
Дөрт Болчатылыг бора тей дег,
Боду тайга дег сарыг кулун
Иезин үш куржалы берген эеп,
Иезин үш арта халып
Дешкилеп турар болган.
Аңгыр-Чечен дүже халааш,
Кулуннуң ажыргы дискээнден айыс алгаш:
— Мээң акым, Алдын-Чаагай,
Үш ада үезинде,
Мунар аъды чок чораан чүвө болгай,
Ам сени үш хонгаш

Чаа-бораазынга-даа мунар болза мунзун,
Чарыш-мөөрейинге-даа салзын,
Иеңниң хелегей аазын⁴⁵ ээп ал,
Кегжир дуюуң кадыр дешкилеп ал!— дээш,
Алдан кулаш сыдымын
Мойнунга хос кылдыр доңнааш.
Салып турган-даа чүвөң иргин.
Аңгыр-Чечен чанып келгеш,
Акызынга сөглээр дээш,
Үш эртен чылгылап келгеш,
Үш улай уттуп-даа турган чүвөң иргин.
— Үш үеде чүвө уттуп көрбээн бодум,
Үш эртен улай уттур мен бе?— дээш,
Үстүкү, алдыкы эриннерин
Донгурак-биле кезе быжып каан турган.
Дунмазы уруг чанып келирге,
Алдын-Чаагай акызы олургаш:
— Аксыңдан аштадың бе?
Эктинден эледин бе?
Акың мээң сылдаам турда,
Алдыкы, үстүкү эрниңни
Чүгө үзе кезип, быжырып чидиң?— деп айтырган.
— Үш үеде чүвө утпаан бодум
Үш эртен силерге чүвө чугаалаар дээш,
Үш улай уттум.
Ары тандыдан ала чылгы өөрү
Уялыг кудуруктуг, уялыг челдиг ала бе
Солун кулун төрөөн турган,
Ону сеңээ чугаалаар дээш,
Үстүү, алды эрнимни
Кезе базып алдым!— деп турган чүвөң иргин.
Алдын-Чаагай үр үеде
Каттырбаан каткызын каттырарга,
Көк дээр хөккүнейнип,
Қара чер сиринейнип турган чүвөң иргин аан.
Эки дунмазын эдерткеш
Тайга-Сарыын мундургаш,
Ийи алышкы чылгызынче чорупкан.
— Чээ, дунмам, сая-түмө чылгыңны
Арзайтының хүн үнер талазында
Баалыкты тавартыр ажыр сывыр!— дээш,
Боду кес баалыктың кырынга
Кедеп чыдып ап турган чүвөң иргин аан.

Сая-түмө чылгызының бажында
База бир аныяк Тайга-Сарыг аът
Эрте маңнап кээп турган.
Алдын-Чаагай Тайга-Сарыг аът эрте дүжүп чыдырда,
Аргамчының ужундан сагындан алгаш,
Чан баштааш, тепкеш олуруптар орта,
Арызынга ап маңнаарга,
Озаң-чоткан⁴⁵ дүжүп,
Өвүрүнче ап маңнаарга,
Көшке-хорум дүжүп турган.
Тайга-Сарыг аъттың бажын ээп чадааш,
Арзайтының эң бажын
Чавыдактааш олуруптарга,
Аът дээрге кылчаш кыннып, хая көөргө,
Арзайтының сыны кованайнып шимчеп турган.
— Мээң моом дөмей чүве болду бе,
Мен чеже-даа мөге болзумза,
Чамбы-дипте бүгү чүведен
Мөге боорумга кайын боор!— дээш,
Тайга-Сарыг аът кастыын дөгээш тура дүшкөн.
Алдын-Чаагай кээп, хөмээштеп алган.
— Оң салаазын кыргый шелиптейн бе дээш.
Ээ чокта ээ болур чүве бе дээш,
Арайындан соксадым!— деп аъды сөглээн.
— Ай эче, аът-хөл чокта
Ыттан аргаланып мунар чүве бе дээш,
Хендирбе, мойнун үзе шелиптер дээш,
Арайындан соксадым — деп
Алдын-Чаагай сөглөп,
Аразында шенежип турган-даа чүвөн иргин.
— Чаа, бо аъттың тевиин шыдаар
Чүгөн чок канчаар чүвөл?
Бо аъттың тевиин шыдаар
Эзер чок канчаар чүвөл?— деп,
Алдын-Чаагай кайганып, чугааланып турган.
Аңгыр-Чечен дунмазы хап келгеш:
— Эмдик, чааштын чүрөөн туткан,
Мен мунуп шыдаар мен, акым — деп мынчанган.
— Бо аъттың тевиин шыдаар
Эзер чок, канчаарыл?
Бо аъттың тевиин шыдаар
Чүгөн чок, канчаарыл?— дээрге,
Аңгыр-Чечен дунмазының тозан хөндүргези,
Тозан-тозан бут кылдыр

Ховулдурлап өрээн
Алдан кудургалыг, алдан колуннуг,
Алдын хангай эзери⁴⁷ шыдаар,
Ооң хүмүш⁴⁸ чүгени шыдаар бооп-тур.
— Эмдик, чааштың чүрээн туткан
Мен эки боор мен — дээш,
Ангыр-Чечен дунмазы алдын-хангай эзерин салгаш,
Тайга-Сарыг аътты эзертөп алгаш, мунар дээрге,
Алдын-Чаагай акызы тургаш:
— Агар-чалаа сен хамаанчок,
Эр үртезинниг⁴⁹ мен безин
Коргуп тур мен — деп турган Алдын-Чаагай чүвөң иргин,
Болганчоктуң аразында аъттаныптарга,
Аъттаныр чарыын тептиргеш,
Ажыргы чарыын шала тептиргеш,
Көк дээрин хөлбеннедир,
Кара черин хаккыладыр
Силгип мөөп турган-даа чүвөң иргин.
Бир айның үжен хонукта
Хаттың хаагайндыр-хоогайндыр
Хадыырын санап,
Ийи айжың алдан хонукта
Сугнуң харыгайндыр-хоругайндыр
Агарын санап мөөп турган аът иргин.
Уругнуң ийи балдыры
Эзер хыртыңыңга ылбырап,
Ийи холу чүгөн тыныңга ылбырап келгиже,
Мөөп-мөөп ам харын,
Аажызы чымчап,
Аксы эдигип келген.
Ангыр-Чечен эки акының
Сыртык бажыңга сиртиледир челип келгеш:
— Эки акым, одуг чыдыр сен бе?
Ийи холум чүгөн тыныңга ылбырап калды.
Ийи балдырым эзер хыртыңыңга ылбырап калды!—
Деп кыйгырган.
Акызы тура халып кээп,
Дунмазын дүжүрүп алгаш,
Эм-шагаан, дом-шагаан оьду-биле
Үш шактың иштин болчап эмнеп-домнап,
Оьттуң сывы уругнуң адыжындан
Ийи илиг, бир илиг үнүп,
Балдырындан ийи илиг, бир илиг үнүп кээрге,

Донгурак-биле кезип октап олургаш,
Үш шактың иштинде
Сорбу-хава чок кылдыр
Экирти эмнеп орган эр чүвөң иргин.
— Чаа бораазыңга-даа мунар болзунза,
Наадым бораазыңга-даа мунар болзунза,
Эки аъдынны ам бодун мун, акым — деп турган
Ангыр-Чечен дуңмазы чүвөң иргин.
Шыяан ам, чүзү боор,
Кыс ыт эдерткен аскыр ытты
Ам-на барып дайычылап баскаш келийн, дуңмай —
Дээштиң Алдын-Чаагай
Чин шайың хайындыртып,
Чигир-боовазын салдырып,
Чаглыг эъдин дүлдүрүп чип турган чүвөң иргин.
Торгун чөмзөөн азынгаш,
Тайга-Сарыг аъдын мунгаш,
Бии-Қара хемни куду бадыптарга,
Тайга-Сарыг аът казыргы дег салып орап болган.
Ол халдып ораарга,
Каптазын-Қара тайжының
Аал-ораны көстүп келген.
— Ааче хувура, моон чаргаш тону
Қымга ыжык-чаглак болурул,
Моон чаваа аъды
Қымга аът-хөл болурул!— дээш,
Дошкун кара чазын
Кезени тырттынып келирге,
Алды сагындан алдан улу аанайнчып,
Алды оранче тарай маннажып,
Кирип турган ышкаш,
Үстүү сагында
Үжен үш тепкезинден үжен улу аанайнчып,
Үстүү оранче тарай маннажып
Турган ышкаш кыннып келген.
— Өштүгнүң өжү ханар,
Өнүктүң баары чымчаар,
Дайзынны холу-биле тудуп базарга,
Эки чүвө болбас бе?
Чоондун, канчалдың, Алдын-Чаагай?— деп,
Эки аъды хоруп сөглээн
Турган чүвө-дир эвеспе.
Бии-Қара хемни куду
Алдын-Чаагай дээрзи

Бустаан буга дег,
Бургураан төвө дег халдып баткан.
Ол-ла какпышаан келгеш,
Каптазын-Кара тайжының өөнүн эжини
Чазының сагы-биле⁵⁰ ажа октапкаш,
Бакылап көөрге,
Каптазын-Кара тайжы ширээзиниң алдында
Сидирткайндыр сидиктеп,
Аваа-Чечен угбазы
Пажының адаанда
Падырткайндыр мыяктап
Девидээн, сүрээдээн чыткан чүвөң иргин.
Дошкун кара чазының сагы-биле
Каптазын-Кара тайжыны
Үндүр чушкуп эккелгеш,
— Сээң-биле мендилежир мендим чок,
Таакпылажыр таакпым чок,
Мендиниң белээ бо-дур!— дээш,
Алдын допуржак кымчызы-биле
Мойнундан үш орааштыр каккаш, шелерге,
Бажы сарыг шеттин чочагайындан
Дора оорлуп, чаштап турган чүвөң иргин.
Аваа-Чечен угбазына
Кадыг-халанчы-даа көргүспейн,
Каптазын-Кара тайжынын
Хараган дег малын казырады сүрүп,
Хая дег эдин каңгырады
Чүдүрүп ап турган.
Хараган дег малын калбарты сүргеш,
Хая дег эдин каңгырады чүдүргеш,
Бии-Кара хемни өрү алзы
Үнүп-даа турган.
Бии-Кара хемниң ортузу чедип олургаш:
— Мээң оран-чуртумну көрбээн эвес силер,
Мээң изим-биле
Хонуп, дүжүп чедип келиңер!— дээш,
Боду мурнай хап чорупкан.
Алдын-Чаагай хап чанып келирге,
Аңгыр-Чечен дуңмазы:
— Аваа-Чечен эки угбавыс,
Каптазын-Кара тайжы эки честевис,
Кайда аалдап чоруп орлар?— деп айтырган.

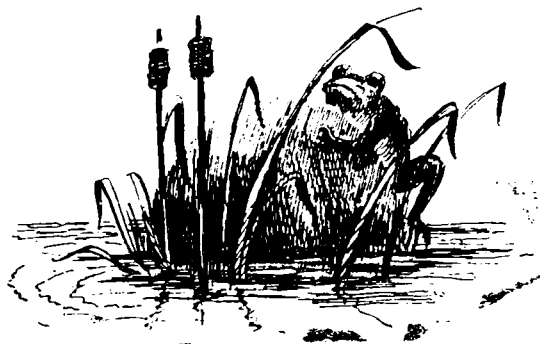
— Аваа-Чечен угбавыс орукта кел чор,
Ам удавас чедип келир — деп акызы сөглээн:
— Ээккен ыяшты карттаар болза,
Дөргүн арыгнын, богу болур,
Өскерилген кыс барган черинден дедир келир болза,
Арбан-кожууннун бугу болур ужурлуг чүве.
Улуг чурттуң күрүзүн
Бастырып болбас ужурлуг — дээш,
Акызынын эки аьдынга аьттангаш,
Хап турган Аңгыр-Чечен дунмазы чүвең иргин.
Шыяан ам, көжүп кел чоруур улустар
Бии-Қара хемни орту кирип чоктап келген.
Аңгыр-Чечен хап кээп,
Аваа-Чеченни андара тыртып эккелгеш:
— Алдын-Чаагай, Аңгыр-Чечен ийи дунмазынын
Чөптүг чүве болза,
Дүктүг даванныг мал амытан
Сүзүп кырлап эртсин,
Кижин амытан хап-соп эртсин,
Ийи дунмазынын буруу чүве болза,
Дүктүг даванныг мал амытан оя кылаштажып,
Кижин амытан кээргеп эртсин!— дээш,
Орук аксынга шарып кааш барган.
Шыяан ам, дүктүг даванныг мал сүзүп,
Кижин амытан алгырты-кышкырты
Кымчылап эртип турган.
Сөөлгү-сөөлгү мал,
Куруг черин сүзүп,
Сөөлгү-сөөлгү кижилер
Куруг черин кымчылап,
Аваа-Чеченниң биче-биче бирилбаазы⁵¹,
Чайнын ымыраа-сээгин бооп,
Улуг-улуг бирилбаазы
Чылан, пага бооп кылаштажып турда,
Кыра шапкылап турган Аңгыр-Чечен чүвең иргин.
Аңгыр-Чечен ара-албатыны
Оон көжүрүп чоруткаш,
Алдын-Чаагай акызынын
Улуг чуртунга көжүрүп кээп,
Өг хондурар черинге
Өг хондуруп,

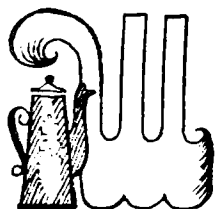
Бажың хондулар черинге
Бажың хондуруи,
Мал чалаар черинге малын чалап турган.
— Бо үеге тураскаал болзун,
Келир үеге удаа-чурум болзун!— дээш,
Өг-өг санынга
Бежен-бежен бени хонедип,
Он беш хонукта
Бежен көгээр арагадан чыңар,
Чээрби беш чүзүн малдан
Бүгү-бүрүзү-биле быжырыңар!— деп,
Алдын-Чаагай чарлык берип
Турган чүвең иргин.
Бежен-бежен хөгээр араганы
Бүрүткөп чыггаш,
Чээрби беш чүзүн малды
Бүгү-бүрүзү-биле быжырып чыггаш,
Беглиг кожуун бүрүзү-биле
Чыгып-хагып турган.
— Чаа, беглиг кожуун иштинден
Беш чүс бежен мөгеден шилиндектеп,
Беглиг кожуун иштинден
Беш чүс бежен аъттан шилиндектеп, шүүңер!— деп:
Турган эр-даа чүвең иргин.
Беш чүс бежен мөгени
Шилиндектеп олуртуп,
Беш чүс бежен аъттын чарыжын
Салып чорудуп турган.
Беш чүс бежен аъттын
Чарыжының мурнунга
Бан-Күрүзү деп ашактын
Үш кыстың өнчүзүңге мундуруп чораан,
Үш эзерниң шилинчигин чире тыртып чораан,
Сөөк дижи эптерээн⁵²
Кучун-Сагаан деп ак аъды
Беш чүс бежен аъттын мурнундан
Бир шак беш минут⁵³
Мурнай шөйүп эртип турган.
Беш чүс бежен мөгени беш хүн,
Беш дүштүктен хүрештирип турган.
Беш чүс бежен мөгени
Беш хүн, беш дүштүкте хүрештирип келирге,
Алдын-Чаагайның
Хаан күрүзүнүн⁵⁴ иштинде

Дорзуундан тоннуг, довуундан идиктиг
Күчүтү-Байыр деп оол
Шүглүп үнүп турган.
— Чаа, чай болурга,
Бо чоннуң божа-хойтпаан
Манап, дилеп ижип чораан,
Кыш болурга,
Бо чоннуң быдаа-хөдээзин
Манап, дилеп ижип чораан
Күчүтү-Байырның бак бодун
Эки кижиге кылыр,
Бак адын эки ат кылыр-дыр!— деп орган
Алдын-Чаагай чүвөң иргин.
Шыяан ам, Күчүтү-Байырга
Чылгы малдан аскыр өөрүн,
Инектен буга өөрүн,
Хойдан кошкар өөрүн,
Өшкүдөн хуна өөрүн үзүп бергеш,
Алдын-Чаагайның ара-албатызын
Бүрүнү-биле чагыртып-даа турган.
Шыяан ам,
Чээрби беш кожуун малды
Буза-чаза кезип, үлөп
Бежен-бежен хөгээр араганы ажыдып,
Беглиг кожуун чонунга кудуп,
Найыр эвес найырын кылып,
Найын неге⁵⁵ хонукта найырлап,
Чыргал эвес чыргалын чыргап,
Чырын неге⁵⁶ хонукта чыргап турган чүвөң иргин.
— Чаа, чангыс кижээ карак дег,
Чадаг кижээ аът дег,
Экер-эрлик эр чүвө-дир,
Күчүтү-Байырга чагыртыңар,
Ара-албаты!— деп, Алдын-Чаагай
Хөйүнчө кыйгы салып берип турган чүвөң иргин.
Шыяан ам, Алдын-Чаагай дээри:
— Бо ортаакы өртемчейде
Эмчижер-демчижер⁵⁷,
Элбижер-шелбижер⁵⁸
Чүвө бар бе?— деп кыйгырарга,
Улуг-биче кара албатызы тура:
— Сээң-биле эмчижер-демчижер,
Элбижер-шелбижер чүвө чок!— деп
Харыылап турган чүвөң иргин.

Шыяан ам, Алдын-Чаагай
Ажы-төлүн төрүдүп,
Улуг чуртун тудуп,
Уя малын азырап,
Оюн оя чурттап,
Чигин чире чурттап.
Чоруй барган чүвөң иргини.

БОКТУ-КИРИШ, БОРА-ШЭЭЛЕЙ

ыян ам,
Эрте шагның эгинде,
Бак шагның бажында чүвең иргинем.
Чингис чуруп,
Чингирти чуглуп турар шагда чүве-дир.
Ирттин мыйызы ирип дүжүп турар шагда,
Кошкар мыйызы хоорлуп дүжүп турар шагда-даа
Чүвең иргинем.
Ыттын думчуундан
Үс агар шагда чүвең иргин ам.

Шыяан ам,
Мал деп чүвези бажын ашкан,
Эт деп чүвези эктин ашкан
Ирей-кадай чурттап чоруп тур эвеспе аан.
Аалыңың кедээзинде
Эңгиргей, Қыңгыргай ийи тайгалыг.
Ол ийи тайгазының ээзи
Ийи Сайын Улааттыг,
Бир оол, бир қыс
Ийи уруглуг.
Оглу улуг, қызы биче,
Дунмазы чүве иргин.
Оглуңуң ады Бокту-Қириш,
Қызының ады Бора-Шээлей.
Ийи уруу эртен ойнааш,
Кежээ қызыл-хүнде келир,
Кежээ ойнааш,
Эртен қызыл-хүнде келир чүвең иргинем.
Алышқылар бир-ле
Ойнап-ойнап келирге, аал-чуртунда
Қуйт дээр кускун-даа чок,
Сайт дээр саасқан-даа чок,
Қумун куурарты,
Сайын шаарарты олча-чаа
Аппарган турган чүвең иргинем.
Өөнүң орнунга олуруп алғаш,
Мунгараваан боттары мунгарап,
Кедеревээн боттары кедереп,
Олуруп-турлар эвеспе.
Алғырып-қышқырып-даа олуруп,
Ыглажып-сыктажып-даа
Олурган чүвези эргинем.
Чеже-ле ынчап олулар боор.
Боттары-даа могап-шылап,
Хырны-даа аштап кээп-тир эвеспе аан.
Аалының коданын долгандыр
Қылаштажып, димзенип,
Сөөк хап, хемирип,
Амыдырап турган иргин.
Бокту-Қириш дээрзи
Өргелеп, күскелеп, тарбаганнап,
Хырнын тоттурар арга тыва берип-тир.
Бир-ле катап Эңгиргей тайгазының баарынга,
Өрге дузактап қыштап чоруурга,

Чел-кудуруу черде дөжелген
Кончуг кула бе
Боду дег кула кулунчак
Төрүп алган турган иргин.
Демги кулунчак дешкилеп-дешкилеп.
Иезин бир чартындан ээп-ээп,
Бир чартыынче иезин арта халып кээп.
Бир чартындан ээп-ээп,
Бир чартыынче арта халып ээп туруп-тур.
— Ие-биле ие дөмей болбас бе — дээш,
Бокту-Кириш бени барып эме берип-тир.
Бе тургаш чугаалаан чүвө иргин:
— Бурун олча-чаага алыскан,
Сээн эки адаң эр чаңгыс кижги чүвө.
Олчачылар сүрүп ап турда,
Хөй малдың аразындан
Кара чааскаан былдап, чаштынып,
Чуртувусту чааскаан ээлеп чыдып калган мен.
Силер ийи алышкынын
Мынчап элөп-түрөп турарыңарны
Мен биллип тур мен.
Сээн эки адаң
Кыңгыргай тайганың арга чарында
Дедир аастыг кара куйнуң иштинде
Эки эр кижиниң
Эдик-хевин¹, эт-херекселин
Суккан чадакас боор,
Барып көрбөс сен бе?— деп-тир.
— Шында ындыг турганы чүл!— дээш,
Кыңгыргай тайганың арга чарың
Барып дилеп чоруурга,
Шынап-ла, дедир аастыг кара куй бар болган.
Ол куйже кире бергеш көөрге,
Эки эр кижиниң эдик-хеви,
Эзер-чүгени, ок-чемзээ,
Үзүм-чигир, боова-боорзак
Бүрүн күүсет чыдып-тыр эвеспе.
Хамык чүвени безиниң чанынга
Дажыглап алгаш,
Кара саар эдиин,
Кара торгу тонун,
Кара киш кежи бөргүн кедип,
Үжөн допшулуг өөгүн өөктөп,

Кара дайызы курун² куржанып алгаш,
Эр боду боданып,
Көрдүнүп турарга,
Дээрниң кара булудунда
Сөленип турар эр бооп-тур,
— Кула кулунну тудуп мунуп ал!— деп, бе чугаалаан.
— Оорга, мойну сынып каар чүве ирги бе,
Моозунуң?— дээш,
Бир холу-биле челинден барып
Туда тыртып аарга,
Согунналдыр ужур тыртып каавыткаш,
Чызырадыр дешкилеп ыңай бооп-тур.
— Чоп дайын чоор!— дээш,
Арт болган эзеринин
Аътганыр чартыында дергилеп каан
Алдан кулаш сарыг сыдымын
Чеже тыртып алгаш:
— Бо кула кулуннуң мойнунче
Үш ораай кир.
Үш ораай кирбес болза,
Үстүү оранче үш дооралып
Чаштай бер!— деп шишпип,
Тарбыдааш, шалбадап-тыр.
Үш ораай барып кирген.
Ыңай бооп чыдырда,
Чан башка каккаш олура дүшкен,
Чаваа чарыжы хире черге
Чара-чире сөдүртүп барып
Тура дүжүп-түр.
Баргаш, чуларлай тыртып алгаш,
Эзер-чүгениниң чанынга
Чедип кылаштап келгеш,
Хүмүш болган чүгенин суккан,
Богба бооп-тур,
Шөл болган чонаан
Шөө тыртып салган,
Арт болган эзерин салган,
Хунан аът бооп-тур.
Үжен үш хөндүргезин хөндүргелеп,
Үжен үш коннун тыртып,
Үжен үш кудургазың кудургалап келген,
Ак, кара булутту
Кулаа-биле чара шыйып турар,
Эзерлиг аът турган ийин.

Кадыг кара чазын чүктээш,
Кайбыр³ кара хожуулазын азынгаш,
Мунар деп белеткени берип-тир.
— Ээ, Бокту-Кириш, иеден төрээ-ле
Колдуумга колун-даа тыртып көрбээн.
Хөрээмге хөндүрге-даа суп көрбээн,
Кудуруумга кудурга-даа сукпаан
Мал болгай мен.
Кижиргенип, дывыржып мөөрүм-даа чадавас,
Ок-чемзээн дүжүрүп кааш,
Мунуп көрдөн — деп аьды чугаалаан.
— Шында ындыг турганы чүл!— дээш,
Ок-чемзээн дүжүрүп кааш,
Дөрт эдээн дөмүрерти астып алгаш,
Муна-ла каапкан.

Аьды тура:

— Бектендиң бе?— дээн.

— Бектендимий!

— Туттундуң бе?— дээн.

— Туттундумуй!— дээн.

Бокту-Кириштин ийи карааның одун
Кызанайндыр мөөй-ле берип-тир.

Шөл черни даг кылдыр,

Даг черни шөл кылдыр,

Чернин довураан дээрге үндүр,

Дээрниң сылдызын черге тогландыр,

Кыш боор — хыраазындан көрүп,

Чай боор — шалыңындан билип

Турган чүвөң иргин.

Та кажанга, та чеженге

Мөөп келген чүвези.

Бокту-Кириш:

— Өлүрөр болзунза, дүрген өлүр,

Өлүрбес болзунза, доктаа!— деп

Кыйгы салып-тыр.

Аьт тургаш:

— Адаң саарын каккан эвес,

Мээң саарымны сөөк чайыңнандыр

Чара шаавыт,

Иең чырыын тырткан эвес.

Мээң чырымны кулак дөске чедир

Чара совут!— дээн иргин.

— Шында ындыг чүве турган чүл!— дээш,
Алдын допуржак кымчызын
Ай. хүннүн караан дуй көдүрүп келгеш,
Аьдының саарын чара какқаш,
Аксын кулак деске чедир чара соп ап-тыр.
Аът-даа тура дүшкеш:
— Меңээ сен ээ-даа бооп шыдадың,
Сенээ мен аът бооп шыдадым!—
Деп-тир эвеспе аан.
Бокту-Кириш аьдындан дүже халааш,
Олуруп алгаш,
Бодун шүгдүнүп боданып олуарга,
Өштүнүң эьди кырызында ораашкан,
Дөnmээниң эьди чодазында ораашкан бооп-тур.
Эргенге чедирбес эм шагаан оьду-биле
Дүшкө чедирбес чүзүн шагаан оьду-биле
Эмнени соп ап-тыр эвеспе.
Кадыг кара чазын,
Кайбыр кара хожуулазын чүктеп,
Астып алгаш, аьттанып алгаш,
Аал-чуртунче Бора-Шээлей дунмазынга
Хап чедип кээп-тир.
Бора-Шээлей дунмазы
Дааш эвес дааш дыннааш,
Багай чадырындан
Маңнап үне халып кээрге,
Бокту-Кириш акызы
Өзенниг кула аът мунган
Хап чедип келген туруп-тур.
Акызын уткуп чүгүрө бергеш,
Акызының холундан тудуп алгаш,
Багай чадырынче өөрүшкүлүг,
Байырлыг кирип кээп-тирлер.
Бора-Шээлей акызындан:
— Мындыг эдик-хепти, аът-хөлдү
Кайыын алдың, акым?— деп,
Айтырган чүвең иргинем.
— Энгиргей-Каңгыргай тайганың
Хүнгээр чартыынга оюмга
Өргелеп чоруурумга,
Кула бе кула кулун төрүп алган тур,
Кулунчаа бир чартыындан незин эмгеш,
Бир чартыынче ажа халып эеп,
Дешкилеп турарга,

«Ие-биле ие ылгал бар бе?»— дээш,
Бир чартындан барып
Эме бээримге кула бе тургаш:
— Чуртувусту ээлеп, чааскаан
Чаштынып чыдып калган мен.
Сээң эки адаң
Эл-чаа сактыр эр кара чангыс кижин болгай.
Эңиргей-Кангыргай тайганың арга чартында
Сонгаар көргөн куйда
Эки эр кижиниң эдик-хевин суккан боор — дээрге,
Дилеп чорааш куйну тып алырымга,
Эр кижиниң эдик-хеви, эт-херексели
Күүсет чытканын кедип алганым бо.
Даштын турган кула аът —
Бениң куйну ол-дур, дунмам!— деп
Көргөн чүүлүн бирден бирээ чокка
Дунмазынга төөгүп чугаалап берген чүвөн иргинем.
Дунмазы Бора-Шээлей оргаш:
— Акым, сээң адың Бокту-Кириш болгай.
А адыңның адын
Чүү деп адап аар деп бодап чор сен?— деп
Айтырып-тыр.
— Мен чүү деп-даа адап аарын бодаваан мен.
Харын чүү деп адап аар деп
Бодаар сен, дунмам,
Чүү дизе экил?— деп,
Бокту-Кириш дунмазындан
Удур айтырып орган иргинем.
— Мен-даа билбес мен, акым,
Адың иези кула беден
Айтырза кандыгыл?— деп,
Дунмазы чугаалаан иргин.
Бокту-Кириш акызы тургаш:
— Ол-ла болур-дур, дунмам — дээш,
Ийи алышкы безинче
Чоруп каап-тыр эвеспе.
Безинге чеде бергеш:
— Бо аъттың адын чүү дизе экил?— деп
Айтырып турган иргин.
Бе тургаш:
— Эът дылдыг силер билбээн чүвени,
Элезин дылдыг мен кайын билир деп мен.
Бндыг-даа болза адап-ла-дыр мен ийин,

Мең бодаарымга:
 «Аян-Кула диге ажырбас боор»— дээн.
 «Ол-ла болур, чогуур эки ат-тыр»— дигип,
 Алышкылар аалынче дедир чанып келгеш,
 Бокту-Кириш дээрзи Аян-Кула аьдын мунгаш.
 Энгиргей-Кангыргай тайгазынче
 Аннап чоруп берип-тир эвеспе.
 Күжүр Бокту-Кириш аар ийинден «айт» дээш,
 Алдан адыгыр кара сыынын диге хөмөлөп,
 Бээр ийинден «эйт» дээш,
 Бежен адыгыр кара сыынын диге хөмөлөп,
 Ан-меңни Аян-Кула аьттын
 Кулак-кудуруун көзүлбөс кылдыр
 Артынып алгаш, хап чанып кээп-тир эвеспе аан.
 Ол аң-меңнин сөөгү-биле
 Тос каьт сөөк бажынны дунмазынга тудуп берип,
 Боду база тос каьт сөөк бажын тудуп алган.
 Эьт дээрге эьт оваа,
 Чаг дээрге чаг оваа кылдыр оваалааш,
 Ийи алышкы чурттап туруп ап-тыр эвеспе.
 Бир-ле эртен Бокту-Кириш туруп келгеш,
 Аннаар деп олурда,
 Бора-Шээлей дуңмазы маңнап келгеш:
 — Мен бо дүне кончуг багай
 Дүш дүжедим, акый,
 Бо хүн черле өгден үнме!— деп
 Акызынга чагып олуруп-тур.
 — Чангыс дунмамнын чагыын
 Хүлээр-дир — дээш,
 Ол хүн өгден үнмейн,
 Бокту-Кириш аалга хүнзээн чүвези иргинем.
 Ооң эртенінде база-ла дуңмазы
 Эртен эрте маңнап келген:
 — Бо хүн база өгден үнмейн көр, акый,
 База багай дүш дүжедим!— дээн иргин.
 База өгден үнмейн олура хүнзээн.
 Ооң эртенінде маңнап келгеш,
 База-ла ынча деп-тир эвеспе.
 — Черден амыдырап ажылданыр улус
 Хүннүн-не олура хүнзеп турарга,
 Кайын боор!— деп акызы чугаалаан иргинем.
 — Мен черле кончуг багай дүш дүжедим,
 Черле аалдан үнмейн көр!— деп
 Ээрежип туруп берип-тир эвеспе.

— Кандыг дүш дүжедин ынчаш, дунмам?— деп
Акызы айтырарга:
— Акым сен аң сүрүп халдып чорааш,
Айттан молдурууну
Чара дүжүп өлү бээр кылдыр
Дүжедим, акым!
Кончуг-ла бак дүш!— деп
Дүкпүрүп олурган иргинем.
— Ындыг болза аалга хүнзээр-дир мен!— дээш,
Аян-Кула аъдын баглаажынга баглааш,
Эжин ажиткаш,
Бажыңыга олурган чүвең иргин,
Үш хонукта бажыңындан үнмейн,
Бууга берген, шала сырынналып,
Сыыгайндыр сыгырып каап,
Сырынналдыр ырлап, хөөмейлеп олурган.
Ынчап олурда аалының баары-биле
Үш мыйгак:
— Бокту-Кириш, адар-тудар шааң бар бе?— дижип,
Маннажып бар чыдып-тырлар эвеспе.
Дунмазының чугаазын көңгүс уткаш,
Ажынып-хорадап үне халааш,
Аян-Кулазын мунувуткаш:
«Аян-Кула силерге четпес болза,
Довуу чайлыр,
Бокту-Кириш силерни өлүрбезе,
Молдуруу кадырлыр!»— дээш,
Сывырып чорупта-ла берген иргин.
Аян-Кулазы чедер-четпестин аразы,
Бокту-Кириш тудар-тутпастың кайызы чорда,
Аян-Кула аъды өрге үнгүрүнче
Бир талакы холун киир баскаш,
Донгая дүжерге Бокту-Кириш
Аъдының ажыргы чартыындан андарылгаш,
Молдуруун чара дүжүп,
Өлүп калган чүвең иргинем.
Аян-Кула аът-даа
Аал-чуртунче маннап чорупкан-дыр эвеспе.
Алгырбышаан, киштевишаан чоруп олуруп-тур эвеспе.
Бора-Шээлей дыңнаарга,
Аян-Кула аъттың үнү ышкаш
Чүве дыңналган,
Чүрээ шимирт дээш,
Үне халып келген чүвең иргин.

Аян-Кула аътты көөрге,
Аалының кедээзинде дынын сөөртүп алган
Маннап бадып олурган иргин.
Бора-Шээлей аъттың бажын уткуй
Миннир-билинмес чүгүрүп чеде бергеш,
Аъттын ажыргы чарыкы дискээнден
Айыс алгаш⁴ айтырып-тыр:
— Кара чаңгыс акымдан,
Хайыраан ээнден канчап чарылдын?
Аъды тургаш:
— Мен ышкаш-даа довуу чайылган, -
Дорзуу дооралган,
Кулугур бар боор бе?
«Бокту-Кириш, адар-тудар шаан бар бе?»— деп,
Үш мыйгак кыйгыра каапкаш,
Маннажып бар чыдырда,
Үне халып келгеш, мени мунгаш;
«Аян-Кула силерни четпес болза,
Довуу чайлыр,
Бокту-Кириш силерни тутпас болза,
Молдуруу чарлыр»— дээш,
Ужудуп халдып чоруп берген.
Сыр соондан мен чедер-четпестин,
Бокту-Кириш тудар-тутпастың кайызы чорда,
Өрге мортунче киир баскаш,
Донгая дүжеримге,
Ажыргы чарыымдан аңдарлып барып дүшкеш,
Молдуруу чарылгаш өлүп калды!— деп
Алгырып-кышкырып турган чүвөң иргин.
Бора-Шээлей биле Аян-Кула иелээ
Ол орта ыглажып-сыктажып туруп-тур.
Чежеге ыглажып турар,
Аъды тургаш:
— Мени мунувут!— дээрге:
— Акымның кара чаңгыс ыдык-дүлүк аъдын
Канчап мунар боор мен?— дээш, чедип алгаш,
Кылаштап чоруптуп-тур эвеспе аан.
Аян-Кула аъды чыда дүшкеш,
Сиртинден ызыргаш,
Кырынче үндүр каап алгаш,
Ужудуп-халыдып чоруп-ла берип-тир.
Карак четпес сарыг ховунуң ортузунда
Бокту-Кириш өлүп калган,
Даг ышкаш дартая берген чыдып-тыр.

Чанынга дүжүп алгаштын,
Акызын тыртарга, сураг болган.
Акызының бажын хоюнга каап алгаш,
Та кажанга, та чеженге чедир
Ыглап-сыктап келген чүве.
Чеже ыглап олурар боор,
Аъдының кырынче салып алыр дээш,
Көдүрүп, ууп чадап каан.
Аъды чыда дүжүп бээрге,
Чууп тургаш белдире
Каап алган чүвең иргин.
Акызын үңгерип алгаш,
Энгиргей-Каңгыргай тайганың ортузунда
Улуг сарыг хаяның баарынга
Эккеп дүжүрүп ап-тыр.
Ол орта акызын эде-хере тудуп алгаш:
Мунгаш хаям, бусту берем,
Чангыс акым ажаап алайн.
Мунгаш хаям, бусту берем,
Өскүс акым шыгжап алайн!— деп
Ыглап-сыктап олуруп-тур эвеспе.
Чалым хая чалт дээштин
Чарлып чаштай берген.
Акызының хомду болган кезегезин чүлүп ап,
Кирбей кара салын туруп алгаш,
Ачымааның иштинге суп
Ажаап алган чүвең иргинем.
Акызын чалым хаяның иштинге суккаштын,
Бажын орта мөңге чулазын туткаш.
Будунуң адаанга мөңге саңын⁵ салгаш:
— Чалым хаям, бүде берем,
Чангыс акым ажаап алдым,
Мунгаш хаям, бүде берем,
Өскүзүмнү шыгжап алдым!— деп
Ыглап-сыктап олурарга,
Чалым-хая шак дээш,
Бүде берген чүвең иргин.
Аян-Кула аъдын мунгаш,
Аалынче ужудуп-халыдып чанып келген.
Аъдын баглаажынга баглааш,
Бажыңынга кээп чененнип олуруп-тур эвеспе.
Эртенинде даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар хиреде, дээрде
Үш куу кукугайнып бар чыдып-тыр.

Дыннап олуарга:
— Бокту-Кириш, бисти адар-тудар
Шаан бар бе!— дижип бар чыткылаан
— Кижиниң өлүп калган акызынын
Бажын кованнады адап
Алгырып чоруур
Чоп кончуг хоранныг кулугурлар боор!— дээш,
Акызының кадыг кара чазын,
Кайбыр кара хожуулазын туткаш.
Үне халып келген иргин.
«Чүскүк туткан холум сүрээдеве,
Ине туткан холум илдикпе»— деп
Шишпип-шишпип:
«Мен атпадым,
Бокту-Кириш акым атты!— дээш,
Ышкына чоруй салып үндүрген иргинем.
Эң бажында бар чыткан куунун
Кестик чалгынын үзе адыпкан иргин.
Чалгыны ынча-мынча ырак эвесте
Кээп дүжерже, алгаш,
Идииниң оьдунга каап ап-тыр эвеспе.
— Мээң акымның адын адап,
Кочулап шоодуп эртер,
Шак бо кулугурларның уун углап,
Оларның изин истеп
Чоруп өлүр-дүр — дээш, Аян-Куланы
Даш кылдыр баглап,
Дага кылдыр соодуп турган
Бора-Шээлей чүвең иргинем.
Акызының көрүнчүүнге көрдүнүп оргаш,
Қирбей кара салын чыпшырып,
Хомду болган кежегезин кадап алгаш,
Көрдүнүп олуарга,
Бокту-Кириш акызы-ла биеэрээ⁶ бооп-тур эвеспе.

* * *

Данның эртезинде,
Айның чаазында,
Хүннүң экизинде
Акызының эдик-хевин кедип алгаш,
Аьш-чемун ижип-чип алгаш,
Кадыг кара чазын чүктеп,
Кайбыр кара хожуулазын азынгаш,

Аян-Кула аътты мунгаш,
Күжүр Бора-Шээлей
Чиге сонгу чүгүн көрүп алгаш,
Ыңай боорга Аян-Кула
Хоюп-хоюп базарга,
Кодан дег чер хоорлуп,
Тайып-тайып базарга
Даг-дашты далганнандыр,
Бедик черниң белинге тепсип,
Чавыс черниң бажынга тепсип,
Чүс дилги кежи бөргүн
Хаваанга салыпкаш,
Сыыгайндыр сыгырып каап,
Сырынналдыр ырлап каап,
Ужудуп-халыдып орган чүвези иргин.
Кыш боор,
Хыраазындан көрүп хылырткайнып,
Чай боор,
Шалынындан көрүп шалырткайнып,
Ужудуп олуруп-тур.
Ол-та ынчап халыдып олурда,
Мал-маганның ис-дажы билдирип,
Кижилерниң ыт-даажы дыңналып-даа
Келип-тир эвеспе аан.
«Мен-даа бо хевээр чоруп болбас
Кижиге боор мен»— деп бодааш,
Сыра чалыг, сыйда октуг,
Сарыг-кидис хевенектиг,
Чалчай саадактыг, аскак кула чаваалыг
Багай оол боор хуулуп алгаш,
Дөвүнчүк черге мунуп,
Дөш черге чедип ап,
Шалырткайндыр тепсенип каап,
Эленейнип чоруп олуруп-тур.
Ак инек кадарган,
Ак салдыг ашакка
Ужуражып келген чүвөң иргин.
— Кайыын келген, кай бар чыдар,
Хаваанда көстүг, караанда оттуг,
Опан-чипен оглум боор сен?— деп,
Ак салдыг ашак айтырып-тыр.
— Арызындан аштаан-даа чүвө мен,
Өвүрүндөн суксаан-даа чүвө мен,
Богбалыг-чаваалыг,

Божалыг-хойтпактыг чер
Кайда ирги деп
Адап-сурап чоруур чүве ийик мен — деп
Чугаалап турган чүвөң иргинем.
Силер чүү деп хаанның сүрүкчүзү,
Кайы хаанның кадарчызы
Болур силер, ирем?— деп айтырып-тыр.
— Мен Шан-Хаан деп кижиниң
Сүрүкчүзү, кадарчызы кижин мен.
— Шан-Хаан деп кижин
Эки кижин бе, ирем?
— Силер ышкаш аныяк кижээ
Эки-ле ыйнаан, оглум.
Бис ышкаш назын дөгүй берген улуска
Чүү деп-даа чугаалаар боор:
Кыжын боорга, пажының чуундузун ижер,
Чайын боорга, таар сарыг суун ижер,
Мындыг улус-ла болгай бис, оглум.
— Шан-Хаан деп кижинин
Аалы кайда боор?
— Дөө чыткан ала тайганын
Артында ийин, оглум — деп-тир эвеспе аан.
— Шан-Хаан деп кижин
Чүнү кылып турарыл, ирем?
— Ам үш хонгаштын адаан-мөөрей,
Адыг-тудуг кылыр деп турар.
Он чүктүн он эки эр,
Беш чүктүн беш эки эр,
Чыылган турар чүве чорду.
— Чүнүн ужурунда адаан-мөөрей,
Адыг-тудуг кылыр деп
Турар чүве ирги, ирем?
— Шан-Хаанның алдын даңгыназын
Алыр дээш Ай оглу Алдын-Мөге баштаан
Чыгып турар чүве чорду, оглум.
— Ындыг-дыр, ирем — дээштин
Чалдыргайндыр тепсенгеш,
Чоруп-ла берип-тир оо!
Оон кезек халдып орда,
Кара инек кадарган,
Кара салдыг ашакка ужуражып келгеш,
Демги айтырыгларын айтырарга,
Шуптузун ол-ла хевээр
Чугаалаан чүвөң иргин.

Ала тайганың кырынга үнүп кээрге,
Хараган бе дээрге кижиде даа ышкаш,
Кижиде бе дээрге хараган-даа ышкаш,
Кода-хоорай хову сынмас
Чүве бооп тур эвеспе.
Ынча-мынча чедип келгеш көөрге,
Қымыскаяк ышкаш чыылган чон бооп-тур.
Хөй чоннуң аразынче
Чылдыр-шак, чылдыр-шак кылдыр
Тепсенип кирип кээп-тир,
Багай аскак кула чаваазын
Баглап кааш, улустан:
— Бо чүге чыгып турар чон боор?— деп
Айтырып кылаштап чораан.
— Ам үш хонгаш, адаан-мөөрей,
Адыг-тудуг кылыр деп турар чүве — деп харымылаарга:
— Чүү адаан-мөөрейил?— деп айтырган.
— Дилгиниң үттүг-чарнын чире адар,
Мөңгүн тебенениң үдүн чире адар,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын
Чуура аткан кижиде
Адаан-мөөрейни алыр деп турар чүве-дир — деп,
Улус чугаалап берген.
Үш хонганда, адаан-мөөрейни кылып-ла эгелээн.
Он чүктүн он эки эр,
Беш чүктүн беш эки эр
Адып-ла турган.
Чер ортузу чедери-даа бар,
Четпези-даа бар,
Ол улустуң аразындан
Ай оглу Алдын-Мөгө деп кижиде
Дилгиниң үттүг-чарнын чире аткаш,
Мөңгүн тебенениң үдүн чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээге сорбуландыр деггеш,
Огу чыдывыткан чүвези иргин.
Адактын сөөлүндө:
— Мен адып болур ирги мен бе?— деп,
Ай оглу Алдын-Мөгөден Бора-Шээлей айтырарга:
— Айтырар чүү боор,
Углааш адыпсыңза!— деп олуруп-тур.
— Чон аразында-даа берге чүве-дир.
Болчатылыг бора тейниң бажындан

Барып адып көөйүн, адырам — дээш,
Кылаштап чоруп-тур эвеспе.
— Ыянчыын-даа ол чүвениң,
Углааш, манаа тура адыпса-ла
Кандыг боор!— деп,
Ойта-даа дүжүп каттырган чүве бар,
Донгая-даа дүжүп каттырган чүве бар.
Күжүр уруг тей кырынга
Чааскаан олуруп алгаш,
Эртен тырттырган боду
Кежээге дээр тыртып,
Кежээ тырттырган боду
Эртенге дээр тыртып,
Огунун бажындан от чалбырааже,
Эргээниң бажындан хан дырылааже чедир тырттынып,
Үстүү сагындан
Үжен улу улужуп,
Алды сагындан
Алдан улу улужуп келирге:
«Чүскүк туткан холум сүрээдеге,
Ине туткан холум илдикпе»— деп
Шишпип-шишпип:
«Мен атпадым, Бокту-Кириш акым атты!»— дээш,
Ышкына салып үндүрүп-түр эвеспе.
Дилгиниң үттүг-чарнын чире,
Тевенениң үдүн чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир,
Демир көжээниң бажын чуура аткан.
— Адаан-мөөрей менде болду, аа?— деп,
Чоргаар айтырган:
— Сенде болурун-на болду,
Сен ышкаш чүвени
Дээрже-даа үндүр тептес бе,
Черже-даа киир тептес бе!— деп,
Ай оглу Алдын-Мөге ажыңып,
Хорадап чугаалап олурган чүвең иргин.
Бора-Шээлей биеэги боду бооп хуулгаш,
Аян-Кула аьдын мунуп алгаш:
— Ам даарта даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар чорда,
Карак четпес сарыг ховунуң ортузунга
Белен турар эвеспе — деп,
Ай оглу Алдын-Мөгеге чугаалааш,
Хап чоруй барып-тыр.

Чыылган чон ам кээп сөстип туруп-тур.
Бора-Шээлей черге баргаштын,
Аьдындан айтырган:
— Чаяан чазаан ийи эмиимни
Канчаар кижн боор мен?
Аьды тургаштын:
— Акынның ажыргы чарыкы ачымааның иштинде
Аржаң-коржаң эми⁷ бар,
Ооң-биле өгевит-дагывыт — дээн чүвең иргин.
Шында ындыг чүве ышкаш чүл!— дээш,
Ажыргы чарык ачымааның иштинден
Аржаң-коржаң эмин уштуп эккелгеш,
Ийи эмин өгеп-дагып туруп-тур эвеспе.
Эр кижиниң төжүгүлештир
Дарзайып-орзайып калган чүвең иргин.
Даартазында даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар турда,
Акызының чүс тениң кежи-биле
Селип-септеп даараан
Кара шодаан кедип алгаш,
Бөөлдөштөнип каавыткаштын,
Белеткенип олуруп-тур.
Ай оглу Алдын-Мөге девип чоруп олуруп-тур.
Бора-Шээлей тонун ушта соп октавыткаш,
Бугагылаштыр хыйыртап алгаш,
Удур маңнап чеде берген.
Тутчуп-ла үнген.
Ийи кижиниң доозун-довураанга
Кулунчактыг бе кулунчаандан азып,
Хураганныг хой хураганындан азып,
Маңнап турган-даа чүвең иргин.
Бора-Шээлей Ай оглу Алдын-Мөгени
Үш айның тозан хонукта,
Ийи айның алдан хонукта
Черге-чамга дээртпейн тырыкылап келгеш,
Кара черин сирт кылдыр,
Көк дээрин чыжырт кылдыр октап алган.
Аптара болган ак чаагай хөрөөн
Ажа тыртып алгаш,
Сандайланып олуруп алгаш,
Алдан кижн төтпес,
Час баштыг данказын

Дарый-дарый хап таакпылап
Олуруп-тур эвеспе аан.
Оон тура халааштын:
— Бо шагның Ай оглу Алдын-Мөгези
Мен деп ческинчивейн,
Сонгу ачы-үрениң алдын-улдун
Тогланчызы бол!— дээш,
Чүк сана чашканнапкан.
Бора-Шээлей:
— Менче ам кым келир-дир— деп
Алгырбаан алгызын алгырып,
Кышкырбаан кышкызын кышкырып турган чүвең иргин.
Ооң алгы-кышкызыңга
Он чүктен чыылган чону,
Беш чүктен чыылган чону
Оон корткаш, шоогайнып, чиигейнип,
Тарап чоруп туруп-тур эвеспе аан.
Шаң-Хаан үне маңнап кээп:
— Хүннүң экизинде,
Айның чаазында
Уруумну-даа бээр-дир мен — деп,
Эдиниң ортузундан эдин үзүп,
Малының ортузундан малын үзүп,
Тос аът долганып четпес
Докулчак ак өргээзин
Тип берип туруп-тур эвеспе аан.
Бора-Шээлей чугаалап-тыр:
— Мен ам-даа сонгу чүкче
Олча хайып чоруур кижин мен,
Дедир келгичемге эки белеткеп туруңар — дээш,
Аштанып-чемненип алгаштын,
Аян-Кула аъдын мунгаштын,
Хап-ла берген чүвең иргинем.
Шыяан ам, база-ла бедик черниң белинге тепсип,
Чавыс черниң бажыңга тепсип,
Ужудуп-халыдып чоруп-ла орган чүвең иргин.
Сырыннанып ырлап каап,
Сыыгайндыр сыгырып каап,
Кыш боорга, хыраазыңдан көрүп, хылырткайнып,
Чай боорга, шалыңыңдан көрүп, шалырткайнып,
Хап олурган.
«Кижин чуртунче чоруп олурган кижин
Ол хевэрээ чоруп болбас
Чүве турганы чүл»— деп боданып келгеш,

Сарыг-кидис хевенектиг,
Чалчай саадактыг,
Сыра чалыг, сыйда октуг,
Аскак кула чаваалыг,
Багай оол бооп хуулуп алгаш,
Ак черге мунуп,
Дөш дөвүнчүүнге чедип
Чүгүрүп чоруп олуруп-тур эвеспе аан.
Хоор-сарыг тебе кадарган
Чокпак салдыг ашакка
Ужуражып келген:
— Кайыын келген, кай бар чыдар
Хаваанда көстүг,
Караанда оттуг,
Опаң-чипең оглум болур сен?— деп.
Ашак айтырып-тыр.
— Арызындан аштаан,
Өвүрүнден суксаан-даа,
Богба-чаваалыг,
Божалыг-хойтпактыг чер
Кайда ирги деп
Суранып чоруур амытан мен.
Силер чүү хаанның сүрүкчүзү,
Кайы хаанның кадарчызы болур силер, ирем?
— Ай-Хаан деп кижиниң кадарчызы,
Сүрүкчүзү кижини боор мен.
— Ай-Хаан чүнү кылыр деп тур, ирем?
— Ам үш хонгаш адаан-мөөрей,
Адыг-тудуг кылыр деп турар чүве чорду.
— Чүнүн ужурунда адаан-мөөрей
Кылыр деп турар чүве ирги?
— Ай-Хаан деп кижиниң
Алдын даңгыназын алыр деп
Он чүктүн он эки эр,
Беш чүктүн беш эки эр,
Чыылган турар чүве чорду.
Ол улуста тергиин-не кижини
Хүн оглу Хүлер-Мөге дижир
Чүве чорду, оглум — деп,
Ашак харыылап турган.
Ай-Хаанның аалы
Ам кайда болур, ирем?— деп
Улам сиңип айтырып-тыр.
— Дөө чыткан ак тайганың артында ийин.

— Ындыг-дыр, ирем — дээш,
 Таагылыг аскак кула чаваазың
 Дарс кылдыр каккаш,
 Далдырткайндыр тепсенип,
 Чоруп берип-тир эвеспе аан.
 Ак тайганың бетинге бар чыда,
 Көк инек кадарган,
 Көк салдыг ашакка ужурашкаш,
 Демги-ле айтырыгларын салырга,
 База-ла дөмей харыылаан.
 Оон каккаш, ак тайганың эдээнде,
 Хураган кадарган сарыг салдыг ашакка душкаш,
 Улуг ак тайганың кырынга,
 Үндүр шошкуп кээп-тир.
 Сарыг ховунуң ортузунда
 Хараган бе дээрге,
 Мал-даа ышкаш,
 Мал бе дээрге,
 Хараган-даа ышкаш,
 Имитээн кыйбыңнаан чүве турган.
 Чоокшулап чеде бээрге,
 Ужу-кыды көзүлбес,
 Чыылган чон хайнып турган.
 Хөй чоннуң ортузунче
 Чылдырт-шак, чылдырт-шак кылдыр
 Тепсенип кире берип-тир эвеспе аан.
 Аскак кула чаваазын
 Бир черге ылдыртып кааш,
 Хөй улус аразынга
 Ынай-бээр кылаштап чоруп тура:
 — Бо хөй чон чүге
 Мынчап чыгып турар улузул?— деп,
 Бир ашактан айтырган:
 — Ай-Хаан деп кижиниң
 Алдын даңгыназын алыр дээш,
 Адаан-мөөрей, адыш-чарыш
 Кылыр деп турар улус ыйнаан!— деп
 Харыылап орган.
 — Кандыг янзы адаан кылыр
 Чүве ирги, ирем?
 — Баштай адыг-биле маргыжар
 Чүве дижир чорду.
 Дилгиниң үттүг-чарнын өттүр аткаш,
 Мөнгүн тевенениң үдүн чире аткаш,

Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын
Чуура аткан киж
Адаан-мөөрейни алыр чүве — деп,
Ашак чугаалап-тыр.
Эр хиндиктиг амытан бүгүдези
Даартазында адып туруп-ла берип-тир.
Хажызындан көрүп турарга,
Чер ортузу чедир адар-даа киж бар,
Дилгиниң үттүг-чарнынга безин
Чедир адып чадап каар киж-даа бар,
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Ол улустун соонда
Хүн оглу Хүлер-Мөге деп киж аткан.
Ол кижиниң огу дилгиниң үттүг-чарнын өттүр аткаш,
Мөңгүн тевенениң үдүн чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын орта
Огу барып деггеш,
Дедир чаштай берип-тир.
Адактың соонда Бора-Шээлей тургаш:
— Мен ышкаш киж мону
Адып болур бе?— деп
Хүлер-Мөгеден айтырган.
— Чаптанчыын-даа моон, адыплатсыңза,
Кижиден айтырар чүү боор?
Ынаар углааш адывыт!— деп
Көксеп каап-тыр.
— Хөй чон аразынга ыянчыг,
Берзенчиг-даа чүве-дир,
Карак ажыт Болчатылыг бора тейиниң
Кырындан адар-дыр дээш,
Тей кырынче қылаштап бар чыдып-тыр.
— Дөө багай сарыг-кидис хевенектиг
Чүвени көрүңерем!
Улус аразынга туруп алгаш, углааш,
Адыплатса!— джип ойда,
Донгая дүжүп кочулап-шоодуп,
Хамык улус шоогайнып турган иргин.
Бора-Шээлей тей бажынга олуруп алгаш,
Эртен тырттыңан боду
Кежээге дээр тырттынып,
Кежээ тырттыңан боду
Эртенге дээр тырттынып,

Шишпи тарбыдап-тарбыдап,
Ышкына чоруй салып үндүрөр орта,
Дилгинин үттүг-чарнын өттүр аткаш,
Мөнгүн тевененин үдүн чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын чуура адып үндүрген.
— Адаан-мөөрей менде болду аа?— деп
Айтырып турган.
— Сенде болурун-на болду,
Ындыг-даа болза,
Сен ышкаш чүве-биле хүрешсе,
Дээрже үндүр теппес бе,
Черже киир теппес бе — деп,
Хүн оглу Хүлер-Мөгө ажынып-хорадап,
Адыйып-хөлүйүп орган.
Үстүү эдээн силгий тудувуткаш,
Биеги боду бооп хуулуп алгаш,
Бора-Шээлей ыңай бооп чыдырда,
Хүн оглу Хүлер-Мөгө тургаш:
— Ам даарта сарыг ховунуң ортузунга,
Даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар турда,
Хүрежир эвес бис бе!— деп
Кыйгы салып алгырып турган.
Бора-Шээлей халдып чоруткаш,
Эртеннде даң бажы шара-хере,
Даш бажы кара-шокар турда,
Шодак-шуудаан кедип белеткенип алгаш,
Манап орган.
Хүлер-Мөгени көөрге,
Хүн айынче хүлүмзүрей берген
Девип чоруп олуруп-тур.
Удур маннап чеде бергеш,
Буурагылаштыр дизээлежип,
Бугалаштыр хыйыртажып туруп,
Сегиржип алган
Ийи кижиниң доозун-довураа
Дээрге шаштыга берген,
Кулунчактыг бе, хураганныг хой,
Анайлыг өшкү, бызаалыг инек
Оолдарындан азып маннап турар кылдыр
Доюлдуз тутчуп турган-даа чүвөң иргинем.

Хүн оглу Хүлер-Мөгениң ийи колдуундан
Ийи хунан инек дег
Ак көвүк уштувуп чаштап турган.
— Чүдээни аа, чүн болурул?— деп,
Бора-Шээлей айтырган.
— Эки эр кижиниң эъди изиирде
Мындыг боор чүве!— деп,
Туткан холу кыскаш бооп,
Баскан буду өргөн болу берген туруп-тур.
Бора-Шээлейни дээрже үндүр тептер дээрге,—
Дээлдигенден дескизи-биле алдырбайн,
Каптагайже киир тептер дээрге,
Хартыгадан кашпагайы-биле /
Алдырбайн турган.
Бора-Шээлейниң ийи колдуундан
Ийи хунан инек дег
Кара көвүк **уштувуп чаштап**,
Эъди изип ханы хайнып келгеш,
Хүн оглу Хүлер-Мөгени бөле-хаара туткаш,
Бир айның үжен хонукта тырыкылап,
Ийи айның алдан хонукта,
Үш айның тозан хонукта тырыкылап-тырыкылап,
Кара черни сирт кылдыр,
Көк дээрни чыжырт кылдыр дүжүрүп алгаш,
Аптара дег чагай ак хөрөөн,
Ажа тырткаш олуруп алгаш,
Алдан кижиге төтпес ак чаъс данказынга
Дыштанып, таакпылап олуруп-тур эвеспе.
Тура халааш, Хүлер-Мөгени:
— Бо шагның Хүлер-Мөгези мен деп ческинчивейн,
Сонгу ачы-үрениң хүлер-халар
Быжындызы бол!— дээш, хүлгүлештир ууштап,
Ыйбаландыр үрүп чорудупкан.
— Ам менээ кым кээрил?— деп
Кыйгы салып айтырып-тыр.
Ай-Хаан деп кижиге:
— Айның чаазында, хүннүн экизинде
Уруумну-даа бээр мен, оглум — деп,
Малының ортузундан мал үзүп,
Эдиниң ортузундан эдин үзүп,
Тос аът долганып четпес,
Докулчак ак өргээ белеткей берип-тир.
Бора-Шээлей-даа, чүзү боор,
Ажын-чегин ижип-чип алгаш,

Ам-даа аян-чорук кылыр кижн мен,
Чоруй таварып алыйн,
Бедеткеп турунар!— дээш,
Чиге сонгу чүкче хап чоруп каан.
Шыяан ам!
Тайып-тайып бастырарда,
Даг-дашты далганнай бастырып,
Хоюп-хоюп бастырарда,
Койгун дег черни хоора бастырып,
Чавыс черниң бажын тепсип,
Бедик черниң белин тепсип ужудуп,
Халыдып чоруп олуруп-тур эвеспе.
Бир-ле черге халыдып оарга,
Мал-маганның изи билдирип,
Кижн-хорааның ыды дыңналып кээп-тир.
Ол-ла ынчап халдып орда,
Аян-Кула аьды тура дүжүп-түр эвеспе.
Дүже халааш, аьттың
Ажыргы чарыкы дискээнден айыс алгаш:
— Акымнын арбас-турбас
Аян-Кула аьды чүге турдун?
— Мурнуку хааннарга бодаарга,
Ам баар чериң берге-даа,
Күштүг-даа черге таваржып келген-дир сен.
Кичээнгейлиг хорзунза эки боор!— деп,
Аьды чагып турган чүвөң иргин.
— Шында-даа, ындыг чүвө турганы чүл!— дээштиң.
Сарыг-кидис хевенектиг,
Сыра чалыг, сыйда октуг,
Чалчай саадактыг,
Аскак кула чаваалыг,
Багай оол бооп хуулуп алгаш,
Дөш черге мунуп,
Дөвүнчүк черге чүгүрүп оргаш,
Бел сыңмас ала-була чылгы кадарган,
Ак салдыг демир урук сөдүрээн⁸
Ашакка ужуражып келген.
Биеэги ашактан амыр-мендизин айтырып,
Мендилешкен соонда:
— Кайыын келген, кай бар чыдар,
Караанда оттуг,
Хаваанда көстүг,
Опаң-чипең оглум боор сен?— деп,
Ашак айтырган:

— Арызындан аштаан-даа чүве мен,
 Өвүрүнден суксаан-даа чүве ийик мен,
 Богбалыг-чаваалыг,
 Божалыг-хойтпактыг чер
 Сурап чоруур кижиге мен.
 Силер кайы хаанның кадарчызы,
 Чүү хаанның сүрүкчүзү
 Кижиге силер, ирем? — деп айтырган.

— Хүн-Хаан деп кижиниң сүрүкчүзү,
 Кадарчызы кижиге мен, оглум — деп,
 Биеэги ашак харыылаан.

— Хүн-Хаан деп кижиге
 Кайы хире кижил, ирем?

— Силер ышкаш назыны аныяк,
 Кижиниң чүвезин ууй-чаза кылып бериптер улуска
 Эки-ле ыйнаан, оглум.
 Бис ышкаш назын дөгүй берген улуска
 Чүү дээр боорлаан.
 Кезек мындыг кырган улус бар бис,
 Дан-на чүзүн-чүзүн малын кадарган,
 Кыжын боор —
 Пажынын чуундузун ижер.
 Чайын бдор —
 Таар алдында сарыг-суун ижер
 Улустар болгай бис аан, оглум — деп,
 Ашак чугаалап орган иргин.

— Хүн-Хааннын аалы кайдал?
 Ам моон ырак бе, ирем?

— Дөө турган Хүрөң-Сарыг тайганың артында,
 Оргу сарыг шөлдүн ортузунда,
 Хаанның кода-хүрээзи ында болур,
 — Хүн-Хаан деп кижиге,
 Чүнү кылыр деп турарыл?
 Чүве билдинер бе, ирем?

— Ам даарта адаан-мөөрей,
 Адыш-чарыш кылыр деп турар,
 Өннүг, чүстүг Өн-Шара мөге баштаан,
 Чыгып турар чүве чорду, оглум.

— Чаа, ындыг-дыр, ирем — дээш.
 Чалдыргайндыр тепсенип,
 Шошкуп чоруп берип-тир эвеспе.
 Ол-ла халдып оргаш,

Хову сынмас хоор-сарыг теве
Кадарган ашакка ужурашкаш,
Хап олурган.
Инек кадарган ашакка ужурашкаш,
Хап орган.
Эмге-санчок даң ак ааржы дег
Хой кадарган ашак чораан.
Оон кезек хап орда,
Өзен сынмас өле-өле сарлык
Кадарган ашак чораан.
Ол ашакка душкаш,
Улуг Хүрен-Сарыг тайганың кырынга
Чортуп үнүп кээрге,
Бурган ширээзи дег оргу
Улуг сарыг ховунуң ортузунда,
Хараган бе дээрге, шимчеп турар,
Кижиге бе дээрге, ужу-бажы билдинмес,
Чер шимчээр чүве хайнып турган.
Чоокшулап чеде бергеш көөрге,
Кызыл-кымыскайк ышкаш чыылган чон,
Кижиге бажы кизирт,
Аът бажы хорум бооп-тур.
Ол-ла хамык баглаан аъттарының аразында
Кончуг сылдыс-шокар аът туруп-тур.
Ол аъттарның кыйында аъттарны көөрге,
Сылдыс-шокар аъттын
Чүгле эзеңги таваа-биле
Деннежип турар бооп-тур.
Арыскан ышкаш ок-чемзектин
Аразында кончуг улуг ча көстүп турган.
«Шак бо шокар аъттын,
Дөө чаның ээзи берге кижиге
Ол-дур эвеспе»— деп бодап, дүжүп чыткан.
Аскак кула чаваазын
Аъттар аразынга ылдыртып кааш,
Багай кызытпа чазын
Ок-чемзек аразынга чөлеп кааш,
Хөй чоннуң аразынче
Кылаштап кирип олуруп-тур эвеспе.
Соок карактыг, кадыг шырайлыг,
Улусту хыйыртап эртип,
Менче чымчак көрнүр кижиге
Кым эрги⁹ деп кылаштап,
Дилегзинип бар чыткан.

Бир-ле ындыг багай идик-хептиг
Ашак апарган кижн-биле
Ужуражып кээп:
— Бо-ла хөй түмен чон
Чүге хайнып, чыглып турар чүвел, акым?— деп айтырган.
— Хүн-Хаан деп кижиниң
Алдын даңгыназын өңнүг-чүстүг
Өң-Шара мөге деп кижн
Алыр деп турар.
Ынчангаш ооң-биле адыш-чарыш,
Адаан-мөөрей кылыр джипп,
Он чүктүн он экер,
Беш чүктүн беш экер
Чыглып турар чүве-дир ийин, дунмам!— деп,
Ашак коңуг чымчак ээ көрүп
Харыылап турган чүвези иргин.
— Дөө турар сылдыс-шокар аът кымныыл,
Дөө турар улуг кара ча
Кымның чазы боор?
— Өңнүг-чүстүг Өң-Шара мөгенин аъды,
Чазы-дыр ийин.
— Шак дөө ол турар
Докулчак ак үш өргээлер
Кымнар деп улустун
Өргээлери боор, акым?
— Бирээзи хаанның өргээзи-дир,
Бирээзи Өң-Шара мөгениң өргээзи-дир,
Бирээзи алдын даңгыназын өргээзи-дир — деп
Чугаалап берип-тир.
— Ол хаанның алдын даңгыназын өө
Кайы-ла чүве ирги?— деп
Иштинде бодап, кылаштап бар чыткан.
Ак өргээже кирип чыдырда,
Бир хаа келгеш:
— Хаанның өргээзинче кирип чыдар
Чүү мындыг кончуг
Дора-өлчүк боор бо?— дээш,
Сиртинден туткаш,
Үш-дөрт аңдарылдыр
Октавыткан чүвең иргин.
Туруп келгеш, кактанып-кактанып,
Ортузунда өргээже кирип чыдырда,
База бир хаа кээп ойтур идивиткен.
Оон туруп келгеш,

Эң адаанда ак өргээже кирип чыдырда,
Шивишкин кадай эдирээ-биле
Бажын орта ток кылып-тыр эвеспе.
Эдирээзин ушта соккаш,
Шивишкинниң бодунуң бажынче
Шарт кылгаш,
Өргээже кире берип-тир.
Көөрге, дөжөк баарында
Ай, хүн херелдиг алдын даңгына олуруп-тур..
Даңгына-биле ёзулуг чаагай чолуккаш,
Магалыг чаагай бараалгааш,
Эжик кастыында күдүк базып¹⁰,
Хөкпейип олуруп алган чүвөң иргин.
Даңгынаны көрүп орарга,
Үстүү эрнинде үс-чем сиңниккен,
Алды эрнинде аъш-чем сиңниккен,
Бир чартыында үжен кижин хомустан,
Бир чартыында үжен кижин хөөмейлээн.
Бир чартыында беш кижин бажын дыраап,
Ай, хүн херелдиг хүлүмзүрөп орап
Алдын даңгына бооп тур оо!
— Дөө оолга чемден кудуп беринер!— деп,
Алдын даңгына бир шивишкинге чугаалаан.
Шивишкин тура халааш,
Таар¹¹ алдында сарыг-суг уза берген,
Ай, хүн херелдиг алдын даңгына оргаш:
— Сарыг-сугну кижин канчап ижер боор,
Мал-маган эвес!— дээш,
Боду хүлүмзүрүп каттырып туруп келгеш,
Чин шайын кудуп,
Чигир-боовазын салып берип турган чүвөң иргин.
Үзүм-чигирни тоттур чип-чип алгаш,
Үнүп чоруй барып-тыр.
Өгнүң чанында ара-албаты улустуң
Чугаазын кулак уунче дыңнап чоруурга:
— Ол бичин самдар оол,
Даңгынаның өөнчө кирип чыдарга,
Бажын кезип каар боор деп бодаан кижин мен,
Чоп харын тоттур чемгерип каар
Чиктиг чоор!— дижиң,
Чугаалажып турган.
Кылаштап орарга,
Өдек ортузунда дөрт буттуг
Дөрбелчин кара ширээниң кырында

Өннүг-чүстүг **Өң-Шара** мөге
Кадыг кара чазын чанында салып алган:
— Мээң бо чамны кыры бүүнге¹²
Чедир тыртыпкан кижги,
Адаан-мөөрейни алыр!— деп
Чугаалап орган.
Эр хиндиктиг кижилерде
Чаны чүгле **көдүрүп каар-даа** кижги бар,
Тейлээр-даа кижги бар.
Хөй улус шуужуп алган
Эртип чоруп-ла турган чүвең иргин.
Бора-Шээлей кара чааскаан чыдып калгаш:
— Мен ышкаш кижги бо чаны
Тудуп болур чүве ирги бе?— деп айтырарга:
— Бо хөй амытан канчап эртип турар-дыр,
Ынчаар тейлеп кааш,
Эрте берзинзе!— деп,
Өң-Шара мөге көксеп-хөрөктөп орган.
Бора-Шээлей чаны барып сегирип алгаш,
Бир дап бээрге,
Кыры **бүүнге четкен**.
Оон бир тырткан, төш чарты эгли берген.
Адак соонда ууй соп октапкаш;
— Адаан-мөөрей менде болду, аа?— деп айтырарга:
— Сенде болду-ла харын,
Ындыг-даа болза
Каш чүүлдүң мөөрейи-биле
Көржүр мен — деп,
Удургузун уу дайнап, дүкпүрүп,
Даг джигин чара дайнап, дүкпүрүп,
Өң-Шара мөге хорадап ажынып олурган.
Мурнуу эдээн силгий кааптарга,
Бокту-Кириш боду болу берген.
Аян-Кула аьдын мунувуткаш,
Хүрөң тайганың кырынче
Үне халды берип-тир эвеспе.
Хүрөң-Тайганың кырынга үне бергеш:
«Кончуг-даа берге черде
Таваржып келген кижги-дир мен»— деп бодап,
Муңгараваан боду муңгарап,
Кедеревээн боду кедереп келгеш,
Чер-чуртун сактып,
Дедир чуртунуң уунче көрүп алган
Ыглап-сыктап олурган.

Чуртунче көрүп орарга,
Келген изи-биле довук дег доозун,
Маас дег бараан
Карарып чоруп олуруп-тур эвеспе аан.
«Мээн соомдан сүрген
Өжээти-дайзын чүве ирги бе?
Азы менээ өмөк-дөмөк болур
Чүве ирги бе?»— деп бодап,
Көрүп олурган.
Ынча-мынча чоокшулап келзе-ле
Энгиргей, Кынгыргай ийи тайганың ээзи
Сайын-Улаады сыйда огун даянган,
Дөрт эдээн төмүрерти астыпкан
Чүгүржүп чоруп олурган чүвең иргин.
Бора-Шээлей өөрүп, байырлап,
Уткуй чүгүрө бергеш,
Эгин-моюндан алчып,
Экизин чугаалажып каттыржып,
Багын чугаалажып ыглап олурганнар.
Мурнунда эртип келгени
Хааннарының дугайын Бора-Шээлей
Бирден бирээ чокка төөгүлөп чугаалап берген.
— Ам Хүн-Хаан деп кижинин
Алдын даңгыназын алыр дээш,
Өнүг-чүстүг Өң-Шара мөге деп кижин-биле
Адаан кылыр деп белеткенип тур мен.
Ол кижин-даа элээн берге хире кижин чорду,
Маңаа муңгарап-деңгереп олурган кижин мен,
Силерниң келгенинер кончуг эки болду.
Силерниң эртем-шидинер чүү ийик?— деп
Ийи Сайын-Улааттан айтырган.
Бирээзи тургаш, харыылаан иргин:
— Беш чүүл эртем бар улус бис.
Бирээде, чамбы-диптин ужу-кыдынында
Борбак шаажанни чуура адар,
Ийиде, чамбы-диптин кыдыындан бээр
Көрүп болур бис;
Үште, карак чивеш дээр аразында
Чамбы-дипти үш долгандыр чүгүрүп болур бис,
Дөртте, үстүү оранда, алды оранда,
Чүвени дыңнап болур бис;

Беште, карак чивеш аразында
Үш хонуктуг бар чыткан чүвени
Барып туда соп ап болур бис — деп
Чугаалаан чүвези иргин.

— Ындыг болза ам чүнү чугаалажып турлар,
Дыннап көрөм, Дыңнаар-Мерген?— деп айбылаан.

— Ам даарта чадаг кижилер чарыштырар деп
Хей-саазын кижиге кылып турар улус-тур!— деп,
Бирээзи дыңнаалап-дыңнаалап
Чугаалап-тыр оо!

Чүгүрер-Мерген олургаш:

— Чадаг чарышка мен-не чаржыр мен ыйнаан,
Хей-саазын-биле канчап

Чаржыр ужурлуг чоор?— деп мынчанган.

— Шында хей-саазынны канчаар чоор?— деп,
Бора-Шээлей база аайын тыппайн чугаалаан.

Аян-Кула аъды тургаш:

— Ында чүү боор, мен билгей менде!— дээн.

Ынчап турда, бир хаа кижиге хап келгеш:

— Ам даарта чадаг кижилер чарыштырар,

Үш хонуктуг черге салыр деп турар,

«Ону барып чугаала»— дээш,

Өң-Шара мөге мени чорутту — деп медээлээн.

Сайын-Улаады оргаш:

— Үш хонуктуг черни чүве дээр бе,

Үш чылдык черге салыр дээр

Улус-тур деп барып сөглө!— дээш, чоруткан,

Өнүг-чүстүг Өң-Шара мөгеге баргаш:

— Үш хонуктуг черни чүве дээр бе,

Үш чылдык черге салыр дээр улус-тур —

Деп чугаалап орган.

— Ындыг болза, ындыг бооп-тур ийин,

Салгай-ла, харын!— деп,

Өң-Шара мөге дидимненип чугаалап орган.

Даартазында Өң-Шара мөгеден ийи шивнишкни

Сарыг ховунуң бажынче,

Караш кынны берип-тир эвеспе.

Сайын-Улаат дөрт эдээн

Төмүрерти астып алган,

Сарыг ховуну өрү салып-ла каап-тыр эвеспе.

— Ол чүве чаа бар чыдыр аа!— дижип

Улус кыжырып көрүп турганнар.

Аян-Кула аът

Чат былгызын былгырып,

Хан сидинн сидиктээш,
Чаржып чоруткан улустун
Кырын дуй шуурган дүжүрүп алгаш,
Туруп берип-тир эвеспе.
Өң-Шара мөгениң хей-саазын шивишкиннери
Эстип-хайлы берген чүвең иргин.
Кезек болганда, Сайын-Улаат
Сарыг ховунуң бажындан
Бодунуң улуг-эргээн тудуп алган
Аскаңгырлап бадып олуруп-тур эвеспе.
— Адаан-мөөрей бистии болду аа?— деп,
Бора-Шээлей чугаалап-тыр.
— Силерде болурун-на болду,
Ам даарта аът чарыштырар бис — деп,
Өң-Шара мөге мону сөглээн.
Бора-Шээлей суглар одаанга чеде бергештиң:
— Аян-Куланы кым мунарыл?— деп,
Бора-Шээлей айтырып-тыр.
Сайын-Улааттарның бирээзи,
Маңнаар-Мерген олургаш:
— Аян-Кула-даа турзун,
Мен маңнап көрзүмзе кандыгыл?
Чадаг кижини чөпшээрээр чүве ирги бе?
Ону айтыр база,
Чамбы-дипти үш долгандыр
Халыдар деп чугаала — дээш,
Маңнаар-Мерген Сайын-Улаатты
Өң-Шара мөгеже чорудупкан.
Сайын-Улаат чеде бергеш:
— Чеже хире черге аътты
Салыр деп тур силер?— деп айтырган.
— Үш чылдык черге салыр-дыр бис — деп,
Өң-Шара мөге харыылаан.
— Үш чылдык черни чүве дээр бе,
Чамбы-дипти үш долгандыр салыр херек!— деп,
Сайын-Улаады чугаалаан иргин.
— Ындыг чүве болза, ынчангай-ла харыш!— деп,
Өң-Шара мөге хорадаксап орган.
— Чангыс аъдывыс үш кижини аразында мунуп,
Ырак черден келгеш,
Арып-турупкан мал чүве,
Чадаг кижини аъдынар-биле
Чаржып болур бе?— деп айтырып-тыр.
Сайын-Улааттың арнынче көргеш, каттыржып,

— Бодуңар билинер даан!— деп каап-тыр эвеспе.
— Чаа, ындыг-дыр — дээш,
Сайын-Улаат чоруй барган.
Эртенинде даң бажында,
Сылдыс-шокар аътты бир шивишкин мунувуткаш,
Шимеш-ле деп-тир эвеспе.
Сайын-Улаат дөрт эдээн төмүрерти астып,
Сыйда огун даянып алган,
Кырлаң ашпаан дазаңайнып бар чыдып-тыр.
Ол ховунуң бажын ажып алгаш,
Чүгүрбес чүгүдүн чүгүрүп,
Маңнаvas маңын маңнапта-ла берип-тир оо!
Чылдык черни айлык кылдыр халып,
Айлыг черни хүннүк кылдыр халып орган.
Эртен аъттанган сылдыс-шокар аъттыг
Шивишкинин көөрге,
Чамбы-дипти бир-даа долганып чадап каан.
— Бөрү чээн, бо малды чивээн чүве чизин,
Ишпээн чүве ишсин!— деп,
Шокар аъдын чедип алган,
Идииниң улдуңун өрттедип чээн
Кылаштап чоруп олуруп-тур.
— Чадаг кижиги оңгаан,
Суксаан боор сен, оглум!— деп,
Шивишкин ак донга тудуп алган,
Сайын-Улаатты кыйгырган.
«Шында мооң моозун
Ижип алыр-дыр»— дээш,
Пактап олургаштын, ужуп каап-тыр.
Кулааның кырын орта
Донгазын салып кааш,
Кадай-даа илчип чоруп берип-тир.
Бора-Шээлей олура, чугаалаан чүвөн иргин:
«Чамбы-диптин ужуга кыдыындан бээр
Көөр мен» дээн болгай сен,
Сайын-Улаадывыс кайда бар чыдыр,
Көрүп көрөм, Көөр-Мерген — деп-тир эвеспе.
— Хувурай берзин ынаар,
Кулааның кырында
Ак донга салып алган
Удуп чыдыр!— деп-тир.
— Кулааның кырында ак донгазын
Шымдай-дектей чуура адывыт!— дээн.

Сыйда огун кезей соп алгаш,
Ак донганы шыгаап-шыгаап,
Ышкына салып-тыр.
Ак донганы дың кылдыр
Чуура адыпкан.
Сайын-Улаат атпаң-утпаң,
Тура халып келирге,
Биеэги иштин ижип орган
Донгазы чуурлуп калган.
Эжи Сайын-Улааттың огу
Кээп дүшкен чыдып-тыр.
Огун ала соп алгаштын.
Чүгүрбээн чүгүдүн чүгүрүп,
Халываан халыжын халып-ла каан.
Ол-ла ыдып олуурарга,
Демги шивишкини чамбы-дипти
Бир долганган Сылдыс-Шокар аътты
Чыттырып алган олуруп-тур.
— Чадаг маңнааш,
Суксаан кижини монун ижип ал,
Оглум!— деп база бир ак донга
Тудуп алган олуруп-тур.
— Катканын бажы ынаар!— дээш,
Сыйда огу-биле куйгазын чара шаавыткаш,
Ыңай-ла бооп-тур.
Эр-даа, чүзү боор,
Хат-салгын дег караңнадып-ла орган.
Арны-бажындан дамдылаан дери
Чаъс бооп дымырадып,
Тынган тыныжы изиннедир хадып
Келген чүвези иргин.
Өнүг-чүстүгү Өң-Шара мөге:
— Сылдыс-Шокар аъттың тыныжы
Чедип келди!— деп белеткенип турган.
Артып калган Сайын-Улаат:
— Эрнин тыныжы чедип келди!— деп,
Демир дегээзин тудуп алган,
Тей бажынче кылаштап бар чыдып-тыр эвеспе.
Чыылган чон чингейшип,
Шоогайнып каттырышкан:
— Эниргин чадаг кижини
Эртип келген-дир деп бодап.
Ыянчып турары ол-дур!— деп.
Ойта дүжүп каттыржып,

Донгая дүжүп-даа
Каттыржып турган чүвөң иргин.
Чарышкан Сайын-Улаатты көөрге,
Дөө-ле халып олуруп-тур.
Оруунуң аксынга таварышкан кижилерни
Кыра-кара базып каг чазып,
Халып эртип чыдырда,
Эжи ооң курундан
Демир дегээ-биле илбектей каккаш
Олура кааптарга,
Чаваа чарыжы хире черге
Чара-чире сөдүрүп барып
Тура дүшкен чүвези иргин!
— Адаан-мөөрей бисте болду аа!?— деп-тир.
— Силерде болурун-на болду,
Ам-даа адаан-мөөрей кылыр бис!— деп,
Өң-Шара мөге хорадап чугаалаан.
Одаанга баргаштын, Бора-Шээлей чугаалаан:
— Ам чүнү чугаалажып турлар,
Дыңнап көрөм, Дыңнаар-Мерген?— деп
Айтырып олурган чүвөң иргин.
Сайын-Улаат олургаш:
— Дилгиниң үттүг-чарнын чире адар,
Мөңгүн тевенениң үдүн чире адар,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир адар,
Демир көжээниң бажын чуура аткаш,
Дөө чыткан сарыг ховуну өрттендир аткаш,
Улуг сарыг баалыкче огу ажып чыдырда,
Туда соп алган кижини
Адаан-мөөрей алып дижиб чыдар
Улус-тур деп чугаалажып тур.
Ынчап орда бир хаа кижини хап кээп:
— Ам даарта адыг-биле мөөрей кылыр!— деп,
Сайын-Улааттың чугаалааны-биле бир дөмей,
Адар караларын чугаалап берген чүвези иргин.
— Чаа, ындыг-дыр!— дээш хааны чорудупкан.
Бора-Шээлей даартазында баарга,
Өң-Шара мөгези тырттыңган,
Кезенген белеткенип олуруп-тур.
Көрүп турарга, Өң-Шара мөге адып-ла үндүрген:
Дилгиниң үттүг-чарнын чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын чуура аткаш,
Сарыг ховуну өрттендир аткаш,

Улуг сарыг баалыкче
Огу өрттенип ажып чыдырда,
Огун соора тудуп чыдып каап-тыр.
Бора-Шээлей-даа белеткени-ле берген.
Бодуну Сайын-Улаадын:
«Окту туда соп аар эвес сен бе»— деп
Чагып кааштын, Болчатылыг бора тейниң кырынче
Уне кылаштай бергеш,
Эртен тырттырган боду
Кежээге дээр тырттынып,
Кежээ тырттырган боду
Эртенге дээр тырттынып,
Огунуң бажындан от чалбырааже,
Эргээниң бажындан хан дырылааже,
Үстүү сагындан үжен улу улужуп,
Алды сагындан алдан улу алгыржып кээрге,
«Чүскүк туткан холум сүрээдеве,
Ине туткан холум илдикпе»— деп
Шишип-шишип,
«Мен атпадым, Бокту-Кириш акым атты»— дээш,
Ышкына чоруй салып үндүрүп-түр.
Бора-Шээлейниң огу дилгиниң үттүг-чарнын чире аткаш,
Мөңгүн тевенениң үдүн чире аткаш,
Чүс шары чүьгү ыяшты өрттендир аткаш,
Демир көжээниң бажын чуура аткаш,
Сарыг ховуну өрттендир аткаш,
Улуг сарыг баалыкты
Өрттендир чип ажып бар чорда,
Сайын-Улаат окту барып сегирип ап-тыр.
— Адаан-мөөрей бистии болду аа?— деп,
Бора-Шээлей чоргаар чугаалаан иргин.
— Силерде-ле болду,
Ам мөге-биле көржүр бис — дээн.
Бора-Шээлей акызының алдан тениң кежи-биле
Селип-септеп даараан
Кара шодаан авый-шавый,
Ыгый-дыгый кедип,
Белеткенип ап-тыр эвеспе.
Оон даартазында сарыг ховунуң ортузунга:
— Капчандың, чоондун?— деп алгырып,
Кышкырып чеде берип-тир.
Улуг-улуг алгырарга,
Улуг-улуг ыяш, даш углуп турар,

Биче-биче алгырарга,
Биче-биче ыяш-даш сынып турар.
Чаактыгга чаргызын алыспас,
Чаргыраа-Кара мөге уткуй девип олуруп-тур.
Сегиржил алгаш көөргө,
Ийи будун черже хылышталдыр.
Киир базып алган
Хүрежил туруп-турар,
Кижип бооп-тур эвеспе.
Ол кижиниң ийи будун көөргө,
Каң демир бооп-тур.
Канчаар-даа аайын тыппайн,
Катай каккаш андарарга,
Казырт дээн соонда,
Ийи буду черде кадагы берген,
Сынып калган туруп-тур эвеспе.
— Бо шагның чаактыгга чаргызын алыспас,
Чаргыраа-Кара мөгези мен дивейн.
Соңгу ачы-үрениң чаргылдажып чоруур
Чаргычызы бол!— дээш,
Чара-чире тырткаш,
Чашканнап каавыткаш,
Көрүп туруп-тур эвеспе.
Өнүг чүстүг Өң-Шара мөге:
— Чүү кончуг хоранның кулугур боор,
Демир оглу Дээк-Мөгени
Эккөп салыңар!— дээн чүвөң иргин.
Чүү-даа хөлчөк, бир чарты от хып чоруур,
Бир чарты дош бооп,
Чарлы доңуп чоруур,
Шулу демир чүвө чуглуп чоруп олуруп-тур!
Бора-Шээлей коргуп, ийи эжиндиге сыңны берген.
Ийи эжи тургаш:
— Барып тут-тут!— дишкеш,
Иде каапкан чүвөң иргинем.
Халып баргаштын, бир чартыңдан тударга,
Холун чий бээрге,
— Бебе!— деп үрүп-чайып,
Бир чартыңдан тударга,
Холу доңа бээрге,
Аксынче суп турган чүвөң иргин.
Канчаар-даа аайын тыппайн,
Долгандыр чүгүрүп турда,
Аян-Кула аьды түргаштын,

Чат былгызын былгырыптарга,
Оттуг чартындан чаъс, шуурган дүжүп,
Доштуг чартындан кааң аяс хүн
Хүннеп туруп-тур эвеспе.
Бир чарты шайыгайнып-шуюгайнып өжүп бады барган.
Доштуг чарты шаагайнып эстип дүже берген.
Бора-Шээлей ам халып барып туткаштын,
Хүл далган кылдыр ууштааштын:
— Бо шагның Демир оглу
Дээк-Мөгези мен деп ческинчивейн,
Сонгу ачы-үрениң чүве согар
Демириниң эскиндизи бол!— дээш,
Үрүвүткеш барган.
Өңнүг-чүстүг Өң-Шара мөге:
— Чүү кончуг хоранныг кулугур боор!
Чер оглу Черзи-Мөгени эккеп салыңар!— деп-тир.
Көрүп турарга,
Бир чартындан арга-ыяш үнүп келген,
Бир чартындан хая-даш үнүп келген,
Кончуг улуг даг ышкаш,
Чүве шимчеп чоруп олуруп-тур.
Бора-Шээлей халып барып туткаш,
Ыяш-дажындан туттунарга турлуп кээр,
Хая дажындан туттунарга,
Хоорлуп кээр болган чүвең иргин.
Канчаар-даа аайын тыппайн, алаң-тендиң турда,
Аян-Кула аъды тургаш:
— Ооргазы хевирлиг черде
Кара куйдан тут!— деп чугаалаан.
Кара куйдан туткаштын,
Кара черге чанчарландыр,
Чара шаап дүжүрүп-түр.
— Бо шагның Чер оглу
Черзи-Мөгези мен деп ческинчивейн,
Сонгу ачы-үрениң даг-дажы бол!— дээш,
Ууштап-ууштап үрүвүткен.
Өң-Шара мөге:
— Чүү кончуг кулугур боор!
Дээр оглу Те-Мөге деп кижини
Эккеп салыңар!— дээн.
Бош даг дег боттуг,
Кончуг улуг мыйыстыг
Те хевирлиг чүве челип олуруп-тур.

Бора-Шээлей ийи мыйызындан барып туткаш,
Чүзүн-даа билбейн,
Уг-биле бажын чара тыртып ап-тыр эвеспе.
— Бо шагның Дээр оглу
Те-Мөгези мен деп ческинчивейн,
Сонгу ачы-үрениң адып чиир
Тежиктери бол!— дээш.
Ууштап-ууштап чажыпкан.
Өңнүг-чүстүг Өң-Шара мөге
Боду шодагланып каавыткан,
Бугалаштыр хыйыртап алган,
Бо-ла халып олуруп-тур.
Халып барып туткаштын,
Туткан-туткан черинден
Хой дегни хоора сокчуп,
Октажып турган чүвең иргин.
Ийи эр та кажанга, та чеженге,
Тутчуп келген чүвези,
Кыш боор — хыраазындан көрүп хылырткайнып,
Чай боор — шалыңындан көрүп,
Шалырткайндыр тутчуп турган.
Ийи кижиниң доозун-довураанга,
Хураганныг хой хураганындан азып, маңнап,
Кулунчактыг бе кулунчаандан азып маңнап,
Турган чүвең иргин.
Өңнүг-чүстүг Өң-Шара мөгениң
Колдуунуң алдындан
Хунан инек дег ак көвүк
Уштунуп чаштай берип-тир.
— Чүдээни але, бо чүң болур, эжим?— деп,
Бора-Шээлей айтырган.
— Бурунгулар чугаалажып чыдар чүве:
Эки эр кижиниң эъди изиирде,
Ындыг чүве деп, дыннаан мен,
Билбедим дээр сен,
Эки белеткенип тур!— деп-тир.
Аян-Кула аъды тургаш,
Бора-Шээлейниң чарын аразындан
Хой дег эъдин хоора соп аппарып-тыр.
Ооң ажыырынга, саргыырынга,
Эъди-даа изип, күжү-даа немежип,
Ийи колдуунуң алдындан
Ийи хунан дег кара көвүк
Уштунуп чаштап туруп-тур эвеспе.

— Чүдээни ала, эжим, бо чүн болур?
 — Эки эр кижинин эъди изиирде
 Ындыг чүве — деп ачам ыпча дээр чораан, —
 Билбедим дээр сен,
 Белеткенип тур хан!
 Бора-Шээлей көдүрө соккаш,
 Тырыкылай берип-тир!
 Бир айның үжен хонукта,
 Ийи айның алдан хонукта,
 Үш айның тозан хонукта
 Черге, чамга дээртпейн тырыкылааш,
 Кара черин сирт кылдыр,
 Көк дээрин чыжырт кылдыр октап алгаш,
 Аптара болган ак чаагай хөрээнин кырынга,
 Сандайтанып олуруп алгаш,
 Чаъс баштыг даңазынга таакпылап.
 Дыштанып олуруп-тур эвеспе.
 Туруп келгештин:
 — Бо шагның өңнүг-чүстүг
 Өң-Шара мөгези мен деп ческинчивейн,
 Соңгу ачы-үрениң он чүктүн күскези,
 Күжүгени бол! — дээш,
 Чашканнап каавыткан чүвең иргин.
 — Ам мендиве келир чүңер,
 Кандыңар барыл? — деп
 Алгы эвес алгызын алгырып,
 Кышкы эвес кышкызын кышкырып турган.
 Хүн-Хаан боду-биле чедип келгеш:
 — Хүннүң экизинде, айның чаазында
 Уруумну күзелдиим-биле
 Бээр-дир мен! — деп ээрежип,
 Чаннып турган чүвен-даа иргин.
 Бора-Шээлей:
 — Ындыг-дыр — дээштин,
 Ийи эжин эдертип алгаш,
 Одаанче чоруй барып-тыр.
 Бора-Шээлей:
 — Дыннаар-Мерген, дыңнап олур,
 Чүү дижип турлар? — деп айтырган.
 Хүн-Хаанның илбилиг Узун-Сарыг шивишкини:
 — Херээжен кижээ мөөрейин алзып турар
 Чүү улус дээр мону,
 Мегезин, шынын сугга,
 Эжиндирип көөр-дүр — дижип турар чүве-дир.

— Ам сугга эштир апаар
Кижидир сен — дээн.
Бора-Шээлей:
— Ам канчаар, чоонур кижидир ирги мен?— деп
Мунгарал, кедереп олуруп-тур.
Аян-Кула аъды тургаш:
— Ам чеде бээринге;
«Сугга эштип ал, оглум»— деп
Хаан боду албадай бээр эвеспе.
«Чер-чуртумга чорааш,
Кара чаңгыс катап сугга
Эжинген кижидир мен,
Кончуг оттуг-чаттыг
Кижидир чораан мен»— деп чугаалаар сен.
Ынча дээринге-даа,
«Ажырбас, оглум»— деп
Албадай-ла бээр эвеспе.
Мен шуурган дүжүрүптөр мен,
Ол шуурган аразында
Чанаштанып каапкаш,
Сугдува кире халыыр сен — деп
Чагып турган чүөң иргин.
Хаанның аалындан
Ийи хаа кижидир хап кээп:
— Силерни шайланар деп
Хаан чаладып тур!— дишкеннер.
— Чаа, харын баар-дыр — дээш,
Бора-Шээлей чорупкан.
Хаанның баглаажынгга хап кээрге,
Беш хаа аъдын ап баглап каап-тыр.
Ийи кижидир ийи чартыындан чөлөп алгаш,
Өггө чедип кээрге,
Бир кижидир эжинин ажып турган чүөң иргин.
Дөрде сес буттуг
Дөрбелчин кара ширээ салып каан,
Ооң кырынга эъттеп, шайлап олуруп-тур.
Хаан каты чугаалаан:
— Адыг-чарыш. адаан-мөөрейге
Киришкен кижидир болгай сен
Хириңни чуп, сугга эштип ал,
Оглум!— деп олурган чүөң иргин.
— Черимге чорааш кара чаңгыс катап
Сугга эжинген кижидир мен,

Кончуг оттуг-чаттыг кижн чораан мен,
Сугга эштиримге кайын боор, катым!
— Ажырбас, оглум, от-чат-даа болза хамаан бе!
— Ынчаарга эштир-ле апаар-дыр мен ийин, катым — дээштин,
Калчаа далайның кыдыынга
Идик-хевин уштуп белеткени берген-дир.
Аян-Кула аьды чат-былгызын
Былгырып-ла үндүрүп-түр.
Хат-шуурган-даа дуй тудуп-ла кээп-тир эвеспе.
Шуурган аразында Бора-Шээлей
Сугже кире халааш:
Эштип туруп-ла берген.
Хаанның бажын ашкан мал-маганы
Кезик киир кырылган турган.
— Хаан-катым, силерге мооң ужурун
Чугаалаан-на болгай мен!— деп,
Бора-Шээлей кеттине шаап алгаш,
Кээп чугаалаан.
— Канчаар ол, оглум!— деп,
Хаан чазамырлап чугаалап олурган.
Бора-Шээлей-даа одаанче
Хап чоруй барган.
Биеэги хаан, чүзү боор,
Узун-Сарыг шивишкинин
Кырлаң артынче аппараташ,
Ирт кежи тонун бурулады
Кымчылап туруп-тур эвеспе аан.
— Херээжен кижн-ле чорду, хааным — деп
Алгырбышаан чыткан.
Дыңнаар-Мерген дыңнап-дыңнап,
Бора-Шээлейге чугаалаан:
— Бир өгден тиккеш,
Бир чартыынга хөй оолдарга
Ок, ча чазадыр-дыр,
Бир чартыынга хөй уругларга
Тон-хеп быштырар-дыр.
Херээжен кижн болза,
Уругларже-ле көөр ыйнаан,
Эр кижн болза,
Оолдарже-ле көөр ыйнаан —
Деп турар улус-тур — деп чугаалаан.
Ынчап чугаалажып олурда,
Ийи хаа кижн чедип кээп:

«Анаа чалгаарап олурбайн,
Солун сонуурганчыг чүведен
Чоп кээп көрбес силер, оглум!— деп
Хаан-катыңар сөглөдип олур»— дишкеннер
— Чаа, ындыг-дыр, баар мен!— дээш,
Хаалар-биле кады
Хап чоруп каан.
Чедип кээрге, ийи хаа кижини
Аъдын алгаштын:
— Бо өгже моорлаңар!— деп чалааннар.
Кылаштап кире бээрге,
Өгнүң бир чартыңда
Ок чазаан оолдар,
Бир чартыңда —
Тон даараан кыстар олуруп-тур.
Дааранган уругларже кылчаш-даа дивейн,
Ок чазаан оолдарже көрүңгөш:
— Бо согунну чазаан кижини багай-дыр,
Ыяжы эки ыяш иргин ийин.
— Бо согунну чазаан кижини эки-дир,
Ыяжы эки эвес ыяш-тыр — деп,
Тыыгайндыр, харыгайндыр согуп,
Шыгаап туруп-туруп,
Үнө кылаштап чоруй барып-тыр эвеспе.
Хүн-Хаанңың хаалары:
— Уругларже-даа көрүнмес,
Оолдар-биле чугаалашкаш чоруй барды — деп
Хааныңга чугаалап барып-тырлар.
Узун-Сарыг шивишкинин
Кырлаң артыңга аппаргаш,
Ирт кежи тонун бурулады
Кымчылай-ла берип-тир.
— Черле херээжен кижини — деп алгырбышаан,
Сүлдөгө тейлеп, аашкынып,
Алгырып турган чүвези иргинем.
— Ам чүнү чугаалажып турлар,
Дыңнап көрөм, Дыңнаар-Мергенним — деп
Бора-Шээлей база-ла Сайын-Улааттан
Айтырып олуруп-тур.
— Даг дег эът, далай дег арага чыып,
Сени ужур арагалаткаш,
Көөр дижип-турлар.
Оон ыңай аржаң-коржаң
Хоран арага доңу белеткээш,

Ону ижиртирде —

«Өг-бажыңны, алыр даңгынаңны бээр бис — деп
Арга-эвин кылып тургаш ижиртир» — деп-даа
Сүмележип чыдар улус-тур — деп,
Сайын-Улаат чугаалаан чүвези иргин.

— Ам ону канчаар, коор кончуг чүвел.

Ол араганы ишлейн баар база аргажок — деп,
Бора-Шээлей кайгап-харап,
Айын тыппайн олуруп-тур эвеспе.

Аян-Кула тургаш:

— Хаан-катыңга чеде бергеш,

«Черимге бир чаңгыс катап

Арага ишкен кижиги мен,

Кончуг кижим бак,

Дүржок кижиги чораан мен,

Арага-дары-даа ижип чорбас кижиги мен,

Арагалаарымга болбас боор, катым» — деп

Чугаалаар сен.

Ынча дээринге-даа «ажырбас, оглум» — дээш,
Алдаап туруп бээр эвеспе.

— Ам канчаар, ижип-тир мен ийин — дээш,

Мени эжик аксынга баглааттыргаш,

Сээң-биле мээң аксымның аразынга,

Кызыл удазын шөйүп аар сен;

Оон сен ижеринге, мен ижип

Тургай мен аан — деп сүмелээн чүвези иргинем.

— Ындыг-дыр — дээш, Бора-Шээлей

Өөрүшкүлүг хүлээп алган.

База-ла хаандан ийин хаа келгеш:

— Силерни катыңар шайлаңар дидир! — деп-тир.

Хаанның аалыңга хаалар-биле кады келген.

Хаанның өөнүң дөрүндө

Сес буттуг дөрбелчин кара ширээнниң кырынга

Олуруп алгаш, эъттеп, шайлап олуруп-тур.

Хаан-каты олургаш:

— Улуг найыр кылып,

Уруумну-даа бээр-дир мен,

Арага-дарызындан иш, оглум — деп,

Үзүм-чигир холумактыг

Арагазын кээп тудуп-тур эвеспе аан.

— Черимге чаңгыс катап

Арага ишкен кижиги мен,

Эзирикте кижим багай,

Дуржок кижн чорааң мен,
Арага ишпес мен, катым — дээн.
— Ажырбас, оглум, черле ижип көр!— деп,
Хаан боду-биле албадап олурган.
— Ам канчаар, ижер-дир мен ийин.
Аян-Кула аъдымны
Эжик аксынга эккеп баглаңар!— деп-тир.
Аъдының аксы биле бодунуң аксының аразынга
Илби-шиди удазын шөйүп алгаш,
Он кижн төтпес оңгар шара¹³ ишти
Арага ишкеш:
— Ишкениниң кырынга ижейн,
Чигениниң кырынга чийин,
Эккелинер!— деп ижип олурган.
— Даштын аъдын көрүп олурарга,
Аажок эзирий берген,
Эленейнип турган.
Боду база эзирииченнеп олутруп-тур.
Хеп-хенертен тура-ла халаан
Ону тудар, анаа эңнежир,
Кижн-даа чок.
Катының улуг хүлер ожуу-биле
Пажын катай далганнааш:
— Хаан-катым, канчалдың?
Бээр урууң болза бер,
Бербес урууң болза чоруур дээш!— деп
Алгырып-ажынып турган.
Хүн-хаан оон корткаш,
Бакка девидеп үнген,
Ай-хүн херелдиг алдын даңгыназынга челе бергеш:
— Бокту-Кириш сенээ кээп турар-дыр бе,
Уруум?— деп айтырып-тыр.
Уруу ол-ла бүгүнү бүдүү билгеш:
— Ийе, кээп-ле турар-дыр!— деп чугаалаарга,
Хаан Узун-Сарыг шиввишкенини
Кырлаң артынга аппаргаш,
База-ла эттеп, соп турган чүвсө иргинем.
Бора-Шээлей чедип келгеш:
— Хаан-катымның хүлер пажын үрөп каан-дыр мен,
Ындыг кончуг аажым багай
Кижн болгай мен — деп,
Он чүктен он экер,
Беш чүктен беш экер эккелгеш,
Кылдырып берген.

Хүн-Хаан каты эдиниң ортузундан эдин үзүп,
 Малының ортузундан малың үзүп берип,
 Уруун дужаап берип турган чүвези иргин.
 Бора-Шээлей ийи Сайын-Улаатка чугаалаан:
 — Бо аал-башты көжүрүп алгаш,
 Орукта ийи даңгынаны база баштап,
 Чер-чуртувуска чедире беринер,
 Доора шыйган черимге хонуп,
 Дургаар шыйган черимге чоруп олурунар!— дээш,
 Аян-Кулазын мунгаш,
 Кош арганы хооруп сөөртүп алгаш,
 Мурнап халдып-ла каап-тыр эвеспе.
 Шыяан ам,
 База-ла бедик черниң белин тепсип,
 Чавыс черниң бажын тепсип,
 Хоюп-хоюп бастырарда,
 Койгун дег черни хоора тепсип,
 Тайып-тайып бастырарда,
 Даг-дашты далганнай бастырып,
 Ужудуп халыдып олуруп-тур эвеспе.
 Ай-Хаанның аал-коданы
 Көстүп кээп-тир.
 Коданыңче халыдып кире бээрге,
 Ай-Хаан уруун бээри-биле
 Эдиниң ортузундан эт,
 Малының ортузундан мал үзүп,
 Белеткенип алган турган.
 Ай-Хаанның өргээзинге халдып келгеш,
 Аъдындан безин дүшпейн чугаалап турган:
 — Соомда аал көжүп одар чүве,
 Мээң кадайымны болгаш,
 Эт-херекселимни аңаа кадып беринер!— дээн.
 Ол халыткаш, Шаң-Хаанның
 Кода-хүрээзинге чедип кээрге,
 База-ла уруун белеткеп алган,
 Эдиниң ортузундан эдин үзүп,
 Малының ортузундан малын үзүп,
 Күүсет дөгерип алган туруп-тур.
 База-ла:
 — Соомда аал көжүп орар чүве,
 Ол улуска мээң кадайымны,
 Мал-маганымны кадып бээр силер —
 Деп чугаалап каан.

Бора-Шээлей-даа аал-чуртунга хап чедип келгеш,
Үш өөнүң орнун эшкештин,
Акызын алыр дээш чоруп берип-тир.
Акызының сөөгүн шыгжаан
Чалым-хаязының баарыңга чедип келгеш:
— Чалым хаям, чарлы берем,
Чаңгыс акым уштуп алың,
Өндүр хаям, бусту берем,
Өскүс акым уштуп алың — деп,
Ыглап-сыктап олурда,
Чалым-хаязы чалт дээн соонда
Чарлы берген.
Акызын көөрге, канчанмаан-даа,
Биеэги хевээр, бажында
Мөңгө чулазы-даа өшпээн чыдып-тыр.
Акызын аьдының кырынче үндүрүп алгаш,
Эжип каан өглериниң орнунга эккеп,
Эң бажында өг орнунга чыттыргаш,
Кирбей салын чыпшыргаш,
Чоон кара кежегезин кадааш:
«Акым силер ынчап-мынчап
Өлүп каарыңарга чиге сонгу чүкчө
Аян кылып чоруткаштың,
Үш даңгынан тып эккеп кагдым» — деп,
Чораан чоруун төөгүлөп бижээш —
«Бодум бора-тоолай бооп хуулуп алгаш,
Аал артында кош аргаже
Маңнап кире бердим» — деп бижээш,
Акызының адыжыңга чыпшырып кааш,
Кош аргаже бора-тоолай бооп
Маңнап кире берип-тир оо!
Аал-ораны дөгerezи көжүп чедип келген.
Бокту-Кириш өөнүң орнун дөгerezин эшкештиң,
Аян-Кула аьдын баглаашта баглап каан,
Өөнүң орнунда өлүп калган чыдып-тыр.
Кадыннары чаныңга чедип келгеш:
«Бистиң черге херээжен кижини
Дижип турган чүвө болгай,
Эр-ле кижини дир» — дижип туруп-турлар.
Эр кижини шын болган.
Эң улуг кадайы тургаш:
— Эр кижиниң хөлегезин-даа баспайың
Деп бодаан кижини мен,
Мени деп сактыр болзунза,

Хая көргөш:
Удаан кижн ышқаш
Тынып чыт!— дээш,
Алдын допуржак кымчызы-биле
Хөрээн орта домнай каккаш,
Арта халый берген.
Шынап-ла тынып келген.
Ортуң кадайы тургаштың:
— Мени деп сактыр болзунза,
Бир аңдарлып барып дүш!— дээш,
Иштиң эдээ-биле челбий тырткаш,
Бел-кежининден арта халый берип-тир.
Бокту-Кириш бир аңдарлып барып дүшкен.
Эң бичин кадайы тургаштың:
— Мени деп сактыр болзунза,
Удаан ышқаш, тура халып кел!— дээш,
Иштиң эдээ-биле челбий тырткаш,
Будунуң кырындан арта халый берген.
Бокту-Кириш:
— Ох! Эрттир удуп калып-тыр мен!— дээш,
Тура халып-даа келген чүвөң иргин.
Тура халып кээрге,
Мал-маган, ара-албаты
Чингайнып-шоогайнып туруп-тур.
Чанында көөрге, ай-хүн херелдиг
Үш алдын дангыналар туруп-тур!
Бокту-Кириш чүнүң-даа аайын-бажын тыппайн.,
Ынаар ырады кылаштап чоруй баргаш,
Бодаңып олуруп-тур эвеспе.
Шагда-ла үш мыйгак сүрүп чоруткаш,
Аьдындан аңдарлып бадып
Чытқанын-на билир,
Оон ыңай билир чүвези көнгүс чок бооп-тур.
«Канчап барган кончуг кижн боор мен!»— дээш.,
Арын суйбаптарга,
Адыжында чүвө шылырт дээн.
Көөрге — бижик болган.
Биеэ бижикти кыйгырып көрүп олуарга,
Аьдындан аңдарылгаш,
Боду өлүп калган,
Үш дангынанан Бора-Шээлей дүнмазы
«Тып эккеп кагдым»— деп,
Төөгүлөп бижип каан бооп-тур.
Бокту-Кириш бижин көрүп ыглап,

— Өөнерни эки өглеңер, оолдар!— деп
Улузун чагып олуруп-тур эвеспе.
Шыяан ам, чурттап-ла турган.
Бир-ле хүн Бокту-Кириш ара-албатызынга:
— Дөө чыткан кош арганың
Адаандан өрү аглаңар
Дириг чүве чорза,
Какпаңар, сокпаңар!— деп чагааш,
Боду арганың бажынга
Үжен үш допшулуг өөгүн чешкеш,
Хоюн хозаткаш,
Барып олуруп ап-тыр эвеспе.
Аг-шерии:
— Дуу-ла баады, дөө-ле баады,
Кагыңар, согуңар!— деп
Алгырышкан, кышкырышкан,
Чоруп олуруп-тур.
Бора-Тоолай ийи кулаан кызып алган,
Маннавышаан келгеш,
Бокту-Кириштин хоюнче кээп кире халый берген.
— Делегейиниң ыдык аңын азыраар,
Ужурлуг улус бис — дээш,
Эң улуг кадайынга эккеп берген.
Шыяан ам,
Бокту-Кириш тоолайывыс-биле ойнавас,
Түретпес сен — деп чагааш, аңнап аъттаңган.
Кадайы ооң-биле дүн, хүн чок ойнап
Олурар бооп-тур.
Тоолайы үвүрере чудай берген.
Бокту-Кириш чедип келгештин:
— Чудадып кааптар кижидир сен — дээш,
Ортун кадайынга аппарып бергеш:
— Ойнавайн, азырап олур — дээштин,
База-ла аңнап-меннеп чоруй барган.
Хүннүң үнерин-даа билбес,
Даннын адарын-даа билбес,
Ойнап-ла олурган.
Бокту-Кириш чедип келирге:
Бора-тоолай биеэгизинден-даа
Чудай берген чыдып-тыр.
— Сен чудадып кааптар кижидир сен — дээш,
Эң биче кадайынга аппарып:
— Ойнавайн, эки азырап олур — дээш,
База аңнап чоруй барган.

Биче кадайы ооң дунмазын билгештиң,
Кончуг таптыг азырап олурган.
Бора-Шээлей ону база билип каапкаш,
Мунгарап, муңчулуп турган иргин.
Бокту-Кириш чедип кээрге,
Дунмазы биеэгизинден-даа
Чудай берген чыдып-тыр.

— Делегейниң ыдык анын
Мынчаар бакка азырап болбас,
Черинче аппарып салыптар
Кижин мен — дээш, алгаш,
Чоруй барган.

Ала тайганың артынга келгештиң,
Ийи алышкы ол орта
Экиндин чугаалажып, каттыржып,
Багын чугаалажып, ыглажып,
Олуруп-турлар.

Ол черинге дээринге деннешкен
Сөөк бажын туткаш,
Дунмазын ооң иштинге олуртуп кааш,
Аннап-меңнеп чоруткаш,
Дунмазынга эъдиниң кезинин
Дүжүрүп бергеш,
Кезинин аалынче эккеп туруп-тур.

Ийи улуг кадайы

Кайгап-каразып чугаалажып олурган:

— Аян-Кула аъттың ужу-бажы көзүлбес кылдыр
Артынып кээп турар кижин болгай,
Эъди-кежи ам чүге эвээжил?

Бокту-Кириш база катап аңнап чоруткаш,
Аңының кезинин база-ла дунмазынга бергеш,
Аалынга чедип кээп-тир.

Аалынга беш-алды хонук чурттап тургаш,

База аңнап чоруур апарган.

Бокту-Кириш улуг кадайынга келгеш:

— Мен аңнап чорумда,

Чүнү кылып каар сен, кадай?— деп

Айтырып-тыр.

— Кара киши кежи бөрт даарап каар мен — дээн.

Оон ортун кадайынга келгеш:

— Сен чүнү кылып каар сен?— деп айтырган.

— Кара торгу тон даарап каар мен — дээн.

Эң биче кадайыңга баргаш:
— Сен чүнү кылып каар сен?— деп айтырган.
— Алдын бөскектиг оол¹⁴ төрүп каар мен — дээн.
— Чаа, ындыг-дыр — дээш,
Бокту-Кириш-даа аңнап-меннеп чоруп каан.
Эң биче кадай улуг кадайга келирге,
Кара киш кежи каап алган,
Быжар аайын тып чадап каан олуруп-тур.
— Кайлаңарам, мен быжып берейн — дээштиң,
Быжа тырткаш, даарай соккаш,
Чүък кырынче октапкан.
Оон үнгештиң,
Ортун кадыныңга келген.
Кара торгу каап алган,
Кезер-даа аайын тыппайн орган.
— Каям, мен быжып берейн — дээштиң,
Быжа тырткаш, даарай соккаш,
Чүък кырынче октапкан.
Биче кадын өөнче чана бергештиң,
Алдын бөскектиг оол төрүп алган.
Улуг кадайы-биле ортун кадайы чугаалажы
Берип-тирлер:
— Мооң бо биче кадайы
Кара киш бөрттү
База даарап каар,
Кара торгу тонну
База бо даарап каар,
Алдын бөскектиг оолду
База бо төрүп алды.
Бис-даа анаа хейден
Үнер улус эвес бис бе?
Мооң бо алдын бөскектиг оглун ап алгаш,
Бир аргазын кылыр — джип сүмелешкен.
Улуг кадай биче кадайга баргаштың:
— Бо төрүп алган урууну
Биске берип көр,
Каш хонукта азырап көрээли,
Сонуурганчыг-даа чүве-дир, уруг —
Деп мынчанган.
— Ынчалыңардан, харын!— дээш,
Кавайда уруун ап берип-тир.
Кавайлыг уругну алгаштын,
Өөндүве маңнап чоруй барган.

Өөнгө келгеш, эштенчи шивишкинин айбылаан:
— Көп кара хойнуң аразынче
Киир октавыт — дээш,
Шивишкин уругну кавайындан чежип алгаш,
Көп кара хойнуң аразынче
Киир октаптып-тыр эвеспе.
Үзүп каар дээш,
Улуг кара кошкары маннап келип-тир.
— Бир шагда мээң ээм болур чүве-дир — дээш,
Чогдурунуң алдынга чылыглап хонуп-тур.
Көп кара хой эртенинде үнүп чоруй баарга,
Уруу алгырып чытпышаан бооп-тур.
— Чоп кончуг мөңгө тынныг чүвел,
Кажыр кара бууралыг тевениң аразынче
Аппарып киир октавыт!— деп-тир.
Кажыр кара бууразы
Дизээлеп каар дээш маңнап келгеш:
— Бир шагда мээң ээм
Болур чүве-дир — дээш,
Челиниң алдынга чылыглап
Хондуруп-тур эвеспе.
Эртенинде чылгы үнүп чоруй баарга,
Оол ыглавышаан чыдып-тыр эвеспе.
— Чүү кончуг хоранныг кулугурул,
Дөө чыткан калчаа далайже
Таваан карарты¹⁵ киир октавыт!
Шивишкин кадай алгаш маңнап чоруткаш,
Калчаа далайже аппарып киир октавыткан.
Бокту-Кириш-даа хап чанып
Келип-тир эвеспе.
Улуг кадайынга келгештин;
— Даарап каан бөргүн кайыл,
Кадай?— деп айтырган.
Тура халааш, аптыразының иштинден
Кара киш кежи бөргүн уштуп берген.
— Эки бөрт бооп-тур!— дээш,
Кедип алгаш, ортун кадайынга барып:
— Даарап каан тонун кайыл,
Кадай?— деп айтырып-тыр.
Кара торгу тонун уштуп берип-тир.
— Эки тон бооп-тур!— дээш,
Кедип алгаштын,
Эң биче кадайынга барып:

— Алдын бөскектиг оглуц кайыл,
Кадай?— деп айтырган.
Улуг кадайың энир-ле
«Бис азыраалы!»— дээштиң,
Алгаш барган!— дээн.
— Силерни эккелген чүве дидир,
Ол уруг кайдал?— деп айтырган.
Эки кадайыңның төрүп каан
Төлү бо ыйнаан!— дээштиң,
Ыт оглу ап берип-тир эвеспе.
Меңнээн шиинде эжик орта барып хап-тыр.
Ажынып-хорадап-даа,
Адыйып-хөлүйүп-даа орган чүвөң иргин.
Хорадаан шии-биле
Бокту-Кириш база-ла аңнап чоруур дей берген.
Улуг кадайы биле ортун кадайы:
— Мындаа база-ла чугаалашкан болгай бис,
Ам-на мону кедээр-дир,
Аян-Кула аъдының кудуруунга
Удазындан шөйүп чорудупкаш,
Ужундан туттунуп алгаш,
Соондан чоруп олураалы —
Дижип олуруп-тур.
Бокту-Кириш эртенинде
Аңнап чоруур деп турда,
Аян-Кула аъттың кудуруунга
Ийи кадын удазын баглап алгаш,
Бокту-Кириштиң соондан
Шөйүп салчып-ла органнар.
Бир черге барып доктаай берип-тир.
Соондан чоруй дүрүп,
Чүгүржүп келирге,
Ала-тайганың артында
Дээрде деннешкен сөөк бажынның чанында
Аян-Кула аъдын баглап каан туруп-тур.
— Ол болбазыкпе!— дижип иткележип,
Сыйтыгайнып-сымыранчып турганнар.
Ынчап тургаш, Бокту-Кириш
Аътганып алгаш чоруй барган.
Бажың чанынга кедеп кылаштажып келгеш,
Дыңнаалап-тырлар эвеспе.
— Даштын ийи улуг чаавайнын
Даажы-даа ышкаш чүү чүвөл?— дээш,
Бора-Шээлей үнө халып келген.

— Артында-ла «чаавай»— деп
Бо чүвени көрөм!— джип
Бажыңче кирип чытканнар.
— Ченгелерим чедип келген — деп,
Үзүм-чигир, боова-боорзаан,
Хоо-домбуда шайын-даа
Салып турган чүвези иргин.
Шайлап алгаштын,
Ийи чаавазы чугаалап-тыр:
— Черге чааскаан олулар киж
Бажың быдый берген боор, уруум,
Бажың быттап берээли!— дээн.
— Харын быттап бериңер, ченгелерим!— деп-тир.
Тура халышкаш,
Ийи чартыыңга олуруп алгаштың,
Бажын быттай-ла бергеннер.
Ийи кадай ынчап ора,
Ийи мөңгүн тебенени
Ийи чулчургайынче киир идиптип-тирлер.
Бора-Шээлей ыгайнып,
Аагайнып чоруй өлүп калган.
— Кулугурнуң барып турар чүвезин,
Өлүрүп кагдывыс!— джип,
Ийи кадын тыйтыгайнып-сыйтыгайнып,
Каттыржып чана берип-тир.
Бокту-Кириш чедип келгеш, дуңмазын:
— Аң эьдин дүжүрүп ал!— деп кыйгырган.
Сураг. Үш катап кыйгырарга,
Сураг болган чүвөң иргин.
«Дуңмам чоп читкен,
Канчап барган, чооп барган?»— дээштин,
Дүже халааш, кирип келирге,
Дуңмазы өлүп калган чыдып-тыр эвеспе.
Туда соп алгаштын,
Ыглап-сыктап олуруп берип-тир оо!
Чеже ыглап олулар боор,
Дуңмазыыңга мөңгүн деннеп алгаш,
Ак аданга чүдүрүп алган.
«Ышкынмайи кадарып турунар!»— дээш,
Оолдарга четсип кааш,
Аалыңга алгырып-кышкырып,
Хап чанып келген.

Улуг кадайыңа келгештиң:
— Мээң кара чаңгыс дунмамны
Кым өлүрдү!— деп-тир
— Мен канчап билир мен,
Сээң дунмаңны!— деп
Олурган чүвең иргин.
Ортун кадайыңа келгеш:
— Мээң кара чаңгыс дунмамны
Кым өлүрдү?— деп айтырган.
— Мен канчап билир мен,
Сээң дунмаңны!— деп олурган.
Эң биче кадайыңа келгештиң:
— Мээң кара чаңгыс дунмамны,
Кым өлүргөн чүвөл?— деп айтырган.
— Мен канчап билир боор мен.
«Бокту-Кириштиң барып турар кижизин
Өлүрүп кагдывыс!»— дижип,
Ийи улуг кадайың каттырышкан-итки-тешкен,
Чедип келген чүве болгай.
Өлүрзе, ол улузуң өлүрүп кагды ыйнаан — деп
Олуруп-тур эвеспе.
Бокту-Кириш бир холунга
Кургаг ыргай тудуп алгаш,
Бир холунга өл ыргай тудуп алгаш,
Улуг кадайы биле ортун кадайың
Савап туруп-ла берип-тир.
— Өлүргенивис шын!— деп
Алгыржып-кышкыржып турган.
Хорадаан дүлүү-биле улам
Соп-соп ойладыпкан чүвең иргин.
Ол дүне хат-шуурган дүшкеш,
Ак аданын оолдары ышкынып алган бооп-тур.
Бокту-Кириш-даа ак аданын дилеп,
Ыглап-сыктап чоруп-ла берген чүвези иргин.
Ийи улуг кадын
Бокту-Кириш чоруй баарга,
Дедир маңнажып келгеш,
Биче кадынның бир караан дешкеш,
Бир кырызын, бир чодазын сыккаш,
Биеэги кадыннарының аразыңга
Эштенчилеп чораан шивишкинин
Эш кылгаштың калчаа далайың кыдыыңга
Чадырлап кааш чоруй барганнар.

Чүүктүг ак адан-даа
Бора-Шээлейни чүктөп алгаш,
Тал бажы ууй дайнап
Чни чоруп берип-тир оо!
Тас-баштыг ашактың Тажанай деп уруу
Хой кадарып чоруурга,
Чүүктүг ак адан кылаштап чораан:
Соо-мурнунче көөрге,
Ооң ээзи болгу дег кижн-даа чок бооп-тур.
Аданнын буйлазындан чедип алгаш,
Тас-Баштыг адазынга чедип кээп-тир.
— Чүүктүг аданны кайыын чедип эккелдин?— деп,
Адазы айтырарга:
— Черге чааскаан кылаштап чор,
Ачай!— деп, уруу харыылап-тыр эвеспе.
Тас-Баштыг ирей, кадай
Үне халып келгеш,
Аданнын чүүгүн дүжүрүп алгаш,
Өөнгө аргажыл кирип кээп-тирлер эвеспе.
Шарып каан чүүгүнүн бир чартыын
Чазып орарга, алдың, мөңгүн,
Үзүм-чигир чок-ла чүве чок бооп-тур.
Ирей, кадай амырап, байырлап,
Бир чартыкы деңин көре бээрге,
Торгу, маңнык, хаа-хөвөң-биле ораап каан,
Ай, хүн херелдиг алдын даңгына бооп-тур эвеспе аан!
— Чүү деп-ле кижн ирги?— деп,
Кайы чернин уруу ирги?— деп
Ирей, кадай даңгынаны ошкап, чыттап,
Сыйбап-ла олурган,
Сыйбап-ла олурган.
Ол-ла сыйбап олургаш,
Бажының дүгүн магадап,
Сыйбай бергеннер.
Кадайның холу уругнун
Оң талакы чулчургайыңга дээптерге,
Чүве тыртылаш кынны берген,
Уруунун аксы азадылаш
Дээн чүвези иргин.
Тас-Баштыг ашак олургаш:
— Даңгынаның аксы азадаш диди!
Аас-кежни таваржып,
Диринг кижн болуп,

Уруувус боорун канчап билир.
Көрүп көрээли:
— Чулчургайында чүү бар эвес!— деп
Кадайынга чугаалааш,
Чулчургайын көөрге,
Тевене кадалы берген чораан.
Меннээн дүлүү-биле тевенени ушта соп алган.
Дангыназы тынып чыдар апарган чүвези иргин.
— Бир чартында бар бе, көрээли!— дншкеш,
Бир чартыкы чулчургайын көөргө,
База бир тевене чораан.
Ону ап кааптарга,
Уруг дирлип кээп-тир.
Ийи ирей, кадай өөрүп, байырлап,
Демги уругга айгы-байгы,
Аьш-чемин салып,
Хүндүлөп турган чүвези иргин.
Бора-Шээлей боданып ораарга,
Акызының кадайлары ийи улуг чаавазы,
Бажын быттаан, оон ынай көнгүс билбес,
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Ирей, кадай демги уругга:
— Чулчургайыңга ийи тевене чораан,
Ону ап кааптарывыска,
Дирлип келдин!— деп чугаалаарга,
Чаавалары өлүргөн-дир деп
Билип ап-тыр эвеспе.
Бора-Шээлей-даа Тас-Баштыг ирей, кадайыны
«Авай, ачай»— деп,
Уруу ышкаш уруу бооп
Туруп ап-тыр эвеспе.
• Олары-даа база уруувус — деп, эргелетип,
Сыйбап турган чүвези иргин.
Бир-ле хүн Караты-Хаанның
Кара-Бүдегей тажызы¹⁶
Ча, согун адып ойнап чорааш,
Тас-Баштыгның өөнүн дүндүүнче
Киир адыпкаш, даштын туруп алган:
— Эй, ашак, Тас-Баштыг,
Ол согунну бээр үндүр каавыт!—
Деп алгырган.
Тас-Баштыг ашак, сырбаш дээш,
• Өгдө чыткан согунну барып
Тудуп чыдырда, дангыназы олургаш:

— Алырын билинмес кижн,
Адарын чоп адыпкан деп,
Бодуң ап ал дедаан, ачай!— дээн,
Тас-Баштыг уруунуң аайынга киргеш:
— Чоп билинмейн адыпкан сен,
Бодуң ап алзынза?— деп
Тажыны хөректеп олуруп-тур эвеспе.
Караты-Хаанның оглу тургаш:
— Чүзүнге ооргаланып
Бажы эъттени берген
Тас-Баштыг боор!— дээш,
Кончуттунуп кире халып келгеш,
Бора-Шээлейни көрүп кааш,
Донгая дүжүп довурак пактап,
Күстүгө дүжүп¹⁷, хул пактап чыдып-тыр.
Бора-Шээлей ине-чүскүү-биле домнай туткаш,
Ожук адаанга олурту шанчып каап-тыр.
Хаанның тажызы от адаанга олуруп алгаш,
Даңгынанан кайгап-ла орган.
Кайгап-ла орган.
Арыг-сарыг хунну бадыр кайгап кээп-тир.
Бора-Шээлей олургаш:
— Чагган дээр аязыр,
Келген аалчы чанар,
Чүңер кайгап олур силер?— деп чугаалаарга,
Хаан оглу миннип келгеш,
Үнүп чоруй барып-тыр.
Адазынга келгеш:
— Тас-Баштыг ашактын уруун
Кудалап берип көр!— деп
Ээрежип, амыратпайн туруп берип-тир.
— Тас-Баштыгнын Тажанай деп уруунга туралаар
Салымы бак, кулугур!— деп
Хаан-даа оглун аттына берип-тир.
— Чок-чоок, ачай,
Кончуг чараш даңгына олур.
Ону ап бербес болзунза,
Чидиг бижектин бизинде,
Чинге багнын бажында мен!— деп,
Оглу улам ээрежип, чаннып турган.
Караты-Хаан чадап кааш,
«Барып көрүңер»— дээш,
Ийн хаа кижн ыдыпкан.

Ийи хаа Тас-Баштыгның аалынга
Кизиреди халдып келгеш,
Өгге кире халып келгеш,
Иелээ донгая дүжүп,
Довурак пактап,
Күстүгө дүжүп, хүл пактап чыдып-тырлар эвеспе.
— Хааларның чаңы ындыг чүве бе,
Карачалдар көргөш,
Довурак пактап чыдар!— дээштин,
Бора-Шээлей ине, чүскүү-биле
Домнай туткаш,
Ийи хааны ожук адаанга
Олурту шанчып кааш,
Дааранып олуруп алган чүвең иргин.
Ийи хаа-даа даңгынаже көрүп алган
Кайгап-ла органнар.
Кайгап-ла органнар.
Та кажанга, та чеженге
Кайгап келген хаалар чүве.
Ол-ла кайгап орда,
Бора-Шээлей олургаш:
— Келген кижиге чанар,
Чагган дээр аязыр,
Чүнер-кандыңар кылып олар
Улус боор силер?— деп-даа
Олурган чүвези иргин.
Ийи хаа-даа
«Шында ындыг чүве турган чүл»— дээш,
Үнүп чоргулай берип-тир.
Хаанынга чедип келгештин:
— Шын чүве-дир,
Ай, хүн херелдиге кончуг,
Алдын даңгына олур!—
Дижип кээп-тирлер.
«Чүнү мынчап турар улус боор»— дээштин,
Хаан боду аъттанып алгаш,
Чоруп каап-тыр эвеспе.
Тас-Баштыг ашактын
Багай чадырынга хап кирип келгеш,
Даңгынаның сүрүнүңгө сүрээдээш,
Чайынынга чылчырыктааш,
Күстүгө дүжүп, хүл пактап,
Донгая дүжүп довурак пактап
Чыдып-тыр.

— Хаан кижинин чаны ындыг чүве бе?
Карачал кижиге көргөш,
Күстүгө дүжүп хул пактап,
Донгая дүжүп довурак пактап чыдар!— дээш,
Ине, чүскүү-биле домнай тырткаш,
Олурту шанчып каап-тыр.
Хаан-даа кайгап-ла олурган,
Та кажанга, та чеженге чедир
Кайгап келген хаан чүве.
Бора-Шээлей олургаш:
— Чагган дээр аязыр,
Келген аалчы чанар ужурлуг.
Чүңерни, кандыңарны кылып олурар
Хаан боор силер?— деп
Олуруп-тур эвеспе.
— Шында ындыг чүве турган чүл — дээш,
Чаа миннип келгеш, үнгөш,
Аьтганып алгаш, хап чана берип-тир.
Аалынга чедип келгеш:
— Кончуг ай, хүн херелдиг
Алдын даңгына олур,
Улустуң мынчап турары шынныг-ла,
Мүннүг-ле чүве-дир!— деп
Кадайынга чугаалап олуруп-тур эвеспе аан.
Ол уругну кайыын тып алган
Улус боор ол, кыйгыртып эккелгеш,
Айтырып көөр-дүр — дээштин,
Биеэги хаан бир хаа чорудуп-тур.
— Тас-Баштыг ашак,
Силерни хаан кыйгырткан,
Келдим — деп, демги хаа
Чугаалап олурган иргин.
Тас-Баштыг ашак олургаш:
— Баар мен бе, уруум?— деп
Уруундан айтырып олурган.
— Хаан кижиге кыйгыртканда,
Карачал кижиге олурар боор бе, ачай?
Барбайн канчаар сен,
Баарыңга — уругну кайыын тып алдың деп
Айтырар эвеспе.
Кижини кайыын тып алыр боор,
Төрүп-ле алдывыс дээр сен шүве, ачай — дээн.

Тас-Баштыг:

— Чаа!— дээш, хаанга

Бараалгап чедип кээп-тир.

— Сен ындыг кончуг чараш уругну

Кайыын тып алган сен?— деп

Айтырып олуруп-тур эвеспе.

— Кижини кайыын тып аар боор,

Кадайым төрүп-ле бержик!— деп олуруп-тур.

— Ындыг болза арга чарыктын адыпын

Харын санап эккел,

Мээс чарыктын койгунунуң харын

Санап эккел!— деп дужаап олуруп-тур.

Ашак-даа мунгарап, кедереп,

Оогайнып ыглаан чанып кээп-тир.

Бора-Шээлей олургаш:

— Чоп ыглап чор сен, ачай?— деп айтырган.

— Арга чарыктын адының харын

Санап эккел,

Мээс чарыктын койгунунуң харын

Санап эккел дээр чүве-дир,

Та канчаар, чоонур кижн мен ыйнаан — деп

Ыглап олуруп-тур.

— Ында чүү боор, ачай,

Ховудан барып ийн куу кижн бажындаң

Тып эккел — деп мынчанган.

Ховудан ийн куу кижн бажын

Дилеп чоруп тыпкаш,

Эккеп берген-даа чүвези иргин.

Ийн эктиниң кырынга,

Үш баштыг кылдыр илгилеп бергеш:

— Адыгның ижээниниң чанынга манап чыт.

Адыг үнүп кээрге,

Бажынны ковайтып кээр сен,

Оон адыг бир чүве сөглээр боор — деп чагып каан.

Курунга үзүм-чигир, боова-боорзак бооп бергеш:

— Оонну койгуннуң кокпазын орта

Чажып алгаш, дыннап чыдар сен,

Бир чүве чугаалаар чадаvas боор — деп

Бора-Шээлей адазын-даа чагып олуруп-тур.

Ашак-даа:

— Ындыг-дыр — дээш, чоруп берип-тир эвеспе.

Арга чарыктан адыг ижээни

Тып алгаш, манап чыдып алган.

Адыг үнүп олурда,
Бажын ковайтып келген:
— Арга чарыкты чурттаан мен,
Алдан чашты чажаан мен,
Алды адыр баштыг чүве көрбээн мен!— деп
Аагайнып бар чыдып-тыр эвеспе.
— Адыгның хары алдан чүве-дир — деп билип ап-тыр.
Курунда чүвезин койгун кокпазынга
Чажып алгаш, манап чыткан.
Койгун маңнап келгеш,
Чий-ле берген:
— Мээс чарыкты чемнээн мен,
Бежен чашты чажаан мен,
Мындыг амданныг таптыг чүве
Чип көрбээн мен!— деп,
Чип чыдып-тыр.
Уруунга келгештин:
— Адыгның хары алдан.
Койгуннуң хары бежен
Дээр чүве-дир — деп олурган.
Уруу олургаш:
— Хаанга ол хевээрти барып чугаала — дээн.
Ашак хаанга келгеш:
— Адыгның хары алдан чүве-дир,
Койгуннуң хары бежен чүве-дир —
Деп мынчанган.
Хаан ара-албатызын эдерттип алгаш,
Черже чоруп-ла каан.
Аглап туруп арга чарыктын
Адын тудуп алгаш:
— Харың кажыл?— деп
Эридеп туруп-ла берип-тир эвеспе.
— Арга чарыкты чурттаан мен,
Алдан чашты чажаан мен,
Мындыг-даа кончуг,
Аарышкылыг чүве көрбээн мен!— деп
Аагайнып туруп-тур.
Мээс чарыктын койгунун база тудуп алгаш, эриидээн:
— Мээс чарыкты чемнээн мен,
Бежен чашты чажаан мен,
Мындыг-даа кончуг,
Аарышкылыг чүве көрбээн мен!— деп
Алгырып турган.

Хаан-даа аалынга чанып келген;
— Чүү кончуг илбилиг апарган ашак боор!
База барып кыйгыртып эккел,
Ол ашакты!— дээш,
Бир хаа чоруткан.
Хаа келгеш:
— Хаан силерни кел дидир, ашак!—
Деп мынчанган.
Бора-Шээлей-даа:
— Бар, ачай — деп олуруп-тур.
Ашак-даа хаанга бараалгап чеде бээрге,
Иштинде чин чок кылдыр,
Шарыдан бүдүнге быжырып каг —
Деп дужааган.
Шары тудуп берген.
Оозун мунуп алгаш,
Ыглап чанып кээп-тир.
Бора-Шээлей олура:
— Чүү дидир, ачай?
— Бо шарыны иштинде чин чок кылдыр
Бүдүнге быжырып каг — дээр чүве-дир.
— Ында чүү боор, ачай,
Бир паш сугдан дузааш,
Ижиртип-ижиртип алгаш,
Бо дагны долгандыр,
Шаап-ла түрарыңга,
Иштинден чин үнери соксааш,
Хан үне бээрге эkkээр сен, ачай — деп каан.
Биеэги Тас-Баштыг уруунуң аайы-биле
Бир паш дустуг суун ижирткеш,
Ол дагны долгандыр сывырып-ла турган.
Адак сөөлүндө, хан үнер апаарга, эkkелген.
— Соккаш, кумга хөмгөш,
Кырын орта отту ужудуп-ла
Тур, ачай — деп чагаан..
Ашак-даа шарызын соккаштын,
Кум орта хөөп алгаш,
Кырын орта одун
Ужудуп-ла туруп берип-тир.
Бора-Шээлей кылаштап келгештин:
— Шыяан ам, болган-дыр, ачай,
Уштуп каг — деп-тир.
Ашак уштуп каан.

Хаан кээрге:

— Беглер, хааннар чиир

Бедик хендирбезинде бични шыктыг боор,

Кадайлар картгаар каът саргыяанда

Бичии чинниг боор!»

Дээр сен шүве, ачай!— деп каан.

Хаан-даа чедип келген.

— Шарың быжырып кагдың бе, ашак?— дээн

— Быжырып кагдым ийин.

Беглер, хааннар чиир

Бедик хендирбезинде бични шыктыг боор,

Кадайлар картгаар,

Каът саргыяанда бичии чинниг боор— дээн.

Хаан-даа барып бустуруп,

Сойдуруп көөрге,

Ашактың аксы-биле кара чаңгыс

Бооп-тур эвеспе.

— Кандыг кончуг илбилг,

Шидилиг ашак боор бо!— деп,

Хаан кайгап бодап туруп-тур.

— Ам даарта чедип келир мен, ашак.

Эр инектин эрегей тараандаң

Тарактап каг!— деп дужаагаш,

Хап чоруй барган.

— Эр инектен канчап сүт үнер чүвөл?— деп

Ам база-ла муңгарап,

Кедереп олурган.

— Ам даарта сен өгден үнме, ачай.

Ында чүү боор,

Мен билгей менде — деп каан.

Даартазында хаан-даа

Хап чедип келген.

Бора-Шээлей уткуй үнүп келген.

Хаан аът кырынга турда-ла:

— Ачамның эъди аарый берген,

Өгге кижиге кирбес!— деп

Бора-Шээлей мынчанган.

— Эр кижиниң эъди

Аарып боор чүве бе?— деп айтырып-тыр.

— А эр инектен сүт үнер чүве бе, хаан?— деп,

Бора-Шээлей айтырган.

Хаан тура:

— Херээжен кижиге сөзүм туттурдум — дээш,

Чортуп чоруй барып-тыр.

«Эртем-шиди ашакта чүве деп бодап турган мен,
Ындыг эвес бо уругда чүве-дир»— деп
Бодап олурган.
Даартазында хаан ол аалче
База-ла чортуп кел чыдып-тыр.
Бора-Шээлей даштыгаа,
Эжик чаагынга олуруп алгаш,
Бажын дырап олурган чүвең иргин.
Хаан чортуп келгеш,
Аът кырындан айтырып-тыр:
— Бажыңнын дүгүн каш дырап
Олур сен, уруум?— дээн.
— Силер аалыңардан бээр хөлгенерни
Каш бастырып келдинер, хаан?— деп
Уруг удур айтырган.
— Херээжен кижиге сөзүм туттурдум — дээш,
Хаан чортуп чоруй барып-тыр.
Хамык ужур ол уругда
Чүве турганы чүл — деп билип алган.
Аът бажы дег алдын,
Бөрү бажы дег мөңгүн бергеш,
Ийи хаа кижичи чоргузупкан.
— Тас-Баштыг ашакка аппарып туткаш,
Хаан оглунга силерниң уруунарны кудалап,
Суй-белек сундурду, деп чугаалаңар — дээн.
Тас-Баштыг ашак уруундан
Улус дыннаваанда бүдүү:
— Чүү деп харыылаар мен, уруум?— деп айтырган.
— Болгай-ла, ачай, канчаар — деп чугаалаан.
— Болур-бүдөр-ле чүве-дир — деп
Барып чугаалаңар, — деп, ашак харыылаан.
Ам даартазында Бора-Шээлей,
Кулаш хире кызыл удазын каткаш;
— Малдан чээн мал өзөө болзун,
Чүү-даа малдың төлүн алыр кижичи мен,
Мону долдур кожуп беринер деп
Хаанга барып чугаала, ачай — деп-тир.
Кызыл удазынын алгаштын,
Ашак-даа чоруп-ла каан.
Хаанга баргаштын,
Уруунуң чугаазын ёзугаар чугаалаан:
— Кай, бо бичии удазынны
Долдур кожар чүве бе?

Қаш чүведен ынаар ылдыртып бериңер!— деп
Кадайыңга чугаалаан.
Тевезиниң бодаганын,
Чылгызының куннун,
Инээниң бызаазын,
Хоюнуң хураганын,
Өшкүзүнүң анайын кожуп кээрге,
Малының төлү артпайн барып-тыр эвеспе.
Кызыл удазын ам-даа долбаан.

— Мону чедиржип бериңер — деп,
Ара-албатызын айбылап алгаш,

Четкеш, чоруп-ла берип-тир.
Караты-Хаанның хамык мал-маганы
Ажы-төлүн эдерип алгаш,
Тас-Баштыг ашактың соондан
Шоогайнып чоруп олурган.
Хаанның аалында чүгле эр хиндиктиг
Чүве туруп каап-тыр эвеспе.

Тас-Баштыг аалыңга
Хамык малды шоолады эдертип
Алган чедип келген.
Ирей, кадай-даа малыңга ажаанзырай берген
Чурттап турган чүвези иргин.

Хааны: «Кенимни кажан алыр мен?»— деп
Арага-хымыс дергилеткеш,
Тас-Баштыгже ийи хаа чорудупкан.

— Кажан аппарып бээр дээр,
Қанчаар кижини мен, уруум?— деп
Уруундан айтырарга:

— Үш хонгаш чедирип бээр мен — дедаан,
Ачай — деп, Бора-Шээлей мынча дээн.

— Үш хонгаш чедирип бээр мен деп,
Хаан кудавыска чугаалап чединер — деп,
Тас-Баштыг ашак хааларга чугаалаан.
Ийи хаазы хааныңга чугаалап чеде берип-тир.
Қараты-Хаан каптагайны хаара,
Делегейни дескиндир,
Бүгү чүвени бижээш,
Қудазының келир оруунга,
Чагы бажыңга аскаш,
Ийи хаа кижини кыйыңга,
Дыңнааладып олуртуп каан.

Үш хонганда Тас-Баштыг ирей, кадай
Уруун чедирип бээр дээш,
Караты-Хаан кудазынче чорупкан.
Оруунун аксында хаанның
Бижип каан бижиинге
Бора-Шээлей чедип келгеш:
— Делегейни дескиндир бижээш,
Дээлдигенни чүге каапкан,
Тенек хаан боор бе?
Каптагайны хаара бижээш,
Хартыганы чүге каапкан
Калчаа хаан боор бе?— деп
Аьттанып чорупкан.
Ийи хаазы дыннап алгаш,
Хаанга сөглөп чеде берген иргин.
Хаан бодаарга, шынап-ла,
Хартыга биле дээлдигенни
Каапкан бооп-тур эвеспе.
— Мээң кенним кончуг угаанныг,
Эки кижиг мүн-дүр!— деп бодап орган.
Ынчап турда кудалары-даа чедип келген.
Найыр-курумун кылгаш,
Тос аьт долганып четпес
Торгу дег ак өргээзинге
Кеннин, оглун өглөп ап-тыр эвеспе.
Хонганының эртенинде хаан тургаш:
— Бо хүн хойну кадарып көр, уруум,
Ужуру ындыг чүве,
Ынчаарга, уруум, «хой» база дивес сен,
«Бөрү» база дивес сен,
«Суг» база дивес сен,
«Дыт» база дивес сен,
«Чалым-хая» база дивес сен,
«Кускун» база дивес сен
«Чип» база дивес сен,
«Соктап» база дивес сен,
«Карак» база дивес сен,
Ол чүве дөгерези —
Сээң бег, кунчуун боор улус чүве — деп,
Хаан Бора-Шээлейге чагып,
Хоюн кадарткаш, үндүрүпкен.
Караты-Хаан ийи бөрү тудуп алгаш:
— Мээң кеннимниң кадарып чоруур
Хоюнга баргаш, бир хойдан,

Дыттың доорзунга, сугнуң кыдынга,
Чалымның баарынга барып чинер!— деп
Чагып-чагып чоруткаш,
Ийи кускун тудуп алгаш:
— Барып ол хойнуң караан соктанар!— деп.
Чагааш, чорудупкан.
Бөрүлөр хаанның чагыын ёзугаар,
Дыт доорзу, суг кыды
Чалым баары черге хойну-даа
Бора-Шээлейден былаап чип алган,
Ийи кускун ужуп барып,
Ийи караан соктап каап-тыр эвеспе.
Хоюн кадарып-кадарып
Кежээ Бора-Шээлей чанып кээп-тир.
Караты-Хаан тургаш:
— Хоюнну эки, менди
Кадарып чордуң бе, уруум?— деп айтырган.
Бора-Шээлей кенни тургаш:
— Акканның кыдынга,
Унгенниң дөзүнге,
Ужарның баарынга
Ийи эдеримни ийи улуур
Былаап хемдип каапты.
Ийи кышкыраар эдеримниң,
Көөрүн база шаптылап каапты — деп
Ойзуп чугаалап олурган.
— Мээң кенним-даа
Кончуг угаанның, эртемниң
Уруг мүн-дүр — деп,
Хаан менээргенип хөөрөп орган
Чүвези иргин.

Бора-Шээлей оол уруг божуп ап-тыр эвеспе..
Ол оол чүгүрүп чоруур болу бээрге,
Ча, согун чазап берген.
Оозу-биле баг адып,
Аалдарның оолдары-биле,
Ойнап чоруп турда,
Бора-Шээлей оглунга:
— Бокту-Кириш даайлыг мен,
Бора-Шээлей иелиг мен,
Карбай адар согуннуг мен,
Кара-Бүдегей адалыг мен,

Менээ чедир адар-тудар
Белен-селен оолдар бар бе?— деп
Ырлап чоруур сен, оглум —
Деп айтып берген.
Оглу үргүлчү-ле ынчап ырлап чоруур апарган.
Бора-Шээлейниң оглу
Ынчап ырлап турда,
Бокту-Кириш таваржып келгеш,
Дыннап турарга, бир бичии оол:
— Бокту-Кириш даайлыг мен,
Бора-Шээлей иелиг мен,
Харбай адар согуннуг мен,
Кара-Бүдегей адалыг мен,
Менээ чедир адар-тудар,
Белен-селен оолдар бар бе?—
Деп ырлап турган иргин.
Ол-та ынчап ырлап турда,
Бокту-Кириш даайы таваржы бергеш:
— Кандыг че, оол?
Чоп кончуг чараш ырлаар оол боор сен,
Ам база ырлап көрөм, оглум!— деп-тир эвеспе.
Оол тургаш:
— Ийи кулааң дүлей ашак сен бе?
Бокту-Кириш даайлыг мен,
Бора-Шээлей иелиг мен,
Харбай адар согуннуг мен,
Кара-Бүдегей адалыг мен,—
Дидир мен деп.
Биеэги оол алгырып ырлап берген.
Бокту-Кириш улуг кара эгээзин ужулгаш:
— Мону аваңга аппарып бер — дээш,
Ол оолга эгээзин бээрге,
Каңгырады сөөртүп алгаш,
Халып чана берип-тир эвеспе.
Иезинге чедире бергеш:
— Дүгдө бир ашак аваңга
Аппарып бер дээш,
Мындыг эгээ берди, авай — деп чугаалаан.
— Кайда, оглум?— дээш,
Авазы оглун эдертип алгаш,
Чеде бээрге, Бокту-Кириш акызы
Аъдының дүгү бодундан үнгөн,
Бодунуу — аъдындан үнгөн,
Бо турган иргин.

Аалынга эккелгеш,
Үш чылын сувай барган бени соккаш,
Ооң чаа-биле чаап тургаш,
Акызын аъттан адырып
Алган чүвең иргин.

* * *

Бокту-Кириштин чодазын сыктырган.
Караан дештирген
Эң биче кадайының чанынга,
Күске маннап келгеш,
Балыын карттап,
Сынык чодазынын чилиин,
Чушкуп чий берген чүвең иргин.
— Чүү кончуг кижиге базынган,
Кулугур боор, мээң-биле
Дөмейлеп каайн адырам — дээш.
Күскениң бир чодазын,
Бир кырызын сыккаш,
Бир караан дешкеш, салыпкан.
Күске мыжырткайнып үңгеп чорааш,
Бир черден сиген доорзу
Казып чип чыдып, чыдып,
Оон кадык маннап чоруй барып-тыр эвеспе.
— Бертик-биле бертик дөмей-ле ыйнаан,
Сынык-биле сынык дөмей-ле ыйнаан — дээштин,
Союп баргаш ол сиденнин
Доорзун казып чигештин,
Кан-кадык бооп экирий берген.
Кадык караан баскаш,
Согур караа-биле көөрге,
Көстүп турар.
Сынык будун базарга, бастынып,
Сынык холун тударга, туттунуп
Туруп-тур эвеспе.
Шивишкин кадай
Чээрген эдектеп алгаш, көөрге,
Кадыны даянгыштанып алган,
Кылаштап, байырлаан хөлчөк туруп-тур.
— Согур караам көстү берди,
Сынык будум бастына берди,
Сынык холум туттуна берди!— деп
Чугаалап турган чүвең иргин.

— Канчангаштың ынчап баарды?— деп
Шивишкин айтырган.

— Күске маңнап келгеш,
Сыйык будумнуң чилиин чий бээрге,
Бодум-биле дөмейлээш салыптарымга,
Сиген доорзу казып чипкеш,
Каң-кадык маңнап чоруй барган.
Мен база ону барып казып чиптеримге,
Каң-кадык апардым!— деп чугаалаан.
Иелээ ажылдангаш,

Ажылынга-даа ажырбас апарган,
Күскелеп, күжүгеннеп чип чоруп-тур.
Шивишкин кадай бир эртен,
Туруп келгештин чугаалаан:
— Ындыг болза, уруум, силерге мен,
Шагда-ла мээң кылып чораан чүвемни
Чугаалап көрбээн кижини мен,
Силерге соот-ла болгай,
Чугаалап көрейин, уруум — деп мынчанган.

— Силер мурнунда үш кадын турган болгай силер.
Аранарга ажылдап чоруп тургаштын,
Силернин төрүп каан
Алдын бөскектинг огуңарны
Улуг кадын үш чүзүн малдың
Аразынче үш улай октаткан,
Эртен көөрүмге, дириг хевээр
Алгырып чыдар болган,
Адак соонда:

«Дөө чыткан калчаа далайже октавыт!»— дээрге,

Книр октапкан кижини мен,
Ам ажылдап, чээргеннеп
Кылаштап чораш көөрүмге,
Калчаа далайның кыдыында,
Калбак даштын кырынга,
Эртен хүн арнымда ойнап-ойнап,
Сугже дедир мойт кылдыр
Кире халый бээр-дир ийин — деп
Чугаалап олуруп-тур эвеспе.
Кидис салып алыр дээштин,
Кадын биле шивишкин
Хараган бажында дүк
Чыып-ла туруп берип-тир.
Хуннүң-не ажылы ол.

Кидис салып алганнар.
Кидистиң аксын бөле соптар
Кылдыр чыырып алган.
Чурттан куу кажык чыып алгаштың,
Калбак дажының кырынга
Кидизин чаткаш,
Кажыын кырынга төп алгаш,
Ийи чартыын бөле соп алыр кылдыр туткаш,
Манап чыдып ап-тырлар эвеспе.
Алдын бөскектиг оол
Эртенги хүн херелинде үнүп келгештиң,
Кидизиниң кырынга
Кажык-биле ойнап-ойнап удуп каап-тыр.
Бөле соп алгаш, ыңай-ла болганнар,
— Далай ээзи адам, ием,
Канчалдың, чоондуң?— деп,
Оолдуң алгы-кышкызы-даа хөлчок!
Далай чалгып келгештиң,
Ийи кижиниң ийи эдээн
Үзе шаап ап чорда,
Ийи кижини четтирбейн барып-тырлар.
Багай чадырынга чеде бергештиң:
— Мени ада-иемден
Чүге астырдыңар?— деп, оол айтырган.
— Сээң нең мен-дир мен — деп,
Кадын төөгүзүн төөгүлөп,
Коптарлап чугаалап олурган.
Алдын-Бөскек демги шивишкин-биле
Иезин эътти эът оваа,
Чагны чаг оваа кылдыр
Аннап азырап турган
Оол-даа чүвең иргин.
Урук ыяш тудуп алгаштың,
Делегейниң аңын соп өлүрөр
Мындыг кижини бооп-тур.

* * *

Биеэги Бокту-Қириш боду-даа кыраан,
Аъды-даа кыраан,
Чуртунга эленейнип дедир
Чортуп чедип келген.
Кадайы-биле шивишкинни көөрге,
Эътти эът оваа,

Чагны чаг оваа кылдыр
Оваалап алган олуруп-турлар.
Ужуражып олурган:
— Мен болза шаг шаанда
Манаа дуңмам өлүп каарга,
Хорадаан-ажынган шим-биле
Силерни хилинчектеп кааш,
Чорулкан кижиге болгай мен.
Ам дуңмамны тып,
Сеткил-сагыш амырааш,
Силерни дириг бар бе,
Чок бе деп бодап,
Чедип келген кижиге мен — деп
Чугаалап олурган чүвези иргин.
Кадайы олургаштын;
— Шагда сен алдын бөскектиг оол
Төрүп каг дээн болгай сен,
Ол оглумну оол кылып алган
Амырап олур мен — деп
Бажындан куду төөгүп,
Чугаалап олурган чүвези иргин.
— Ол оглун канчанган ынчаш?— деп айтырган.
Энгиргей-Кангыргай тайганың
Аар ийинче аннап чоруй барган — деп-тир.
Бокту-Кириш ол оолга барып
Ужуражыр чүве-дир дээштин,
Энгиргей-Кынгыргай тайганың
Аар ийинче чортуп чоруп каап-тыр.
Энгиргей тайганың аар ийинге баарга,
Ийи куу сыраны ужудуп алган,
Сын мыйгааның эьдин
Олуй-солуй шиштеп алган,
Дээрге деңнештир одун ужудуп алган,
Оргалап удаан чыдып-тыр.
Ынча-мынча чедип келгештин,
Аьдын чедип алгаш,
Аяар кедеп келгеш,
Шиште турган сын мыйгааның
Эьдин сыра каапкаш,
Улуг сөөгүн аксындан бүлгүрүпкеш,
Чинге сөөгүн думчуундан симгирипкеш,
Аьттаныпкаш ыңай-ла болган.
Аьттын даажындан эр-даа тура халып кээп,
Ийи шиште эьдин көөрге,

Чок кылдыр чипкеш,
Бир кижнн халыдып бар чыдып-тыр.
— Кижинин аксында белеткеп алган
Эьдин чип турар кулугур боор!— дээш,
Карак чивеш аразында
Чеде халып кээп,
Чарын аразындан туткаш,
Эзеринин башкы бажын орта,
Баарын чуура ыя-ла берип-тир эвеспе.
— Тын авыра¹⁸, тын авыра,
Сээң адаң-дыр мен, оглум!
Сен белен эът шиштеп каан боорунга,
Чипкеним шын!— деп алгырып чыдып-тыр.
Аксын-сөзүн чугаалажып тургаш,
Ийи адашкы таныжып ап-тыр.
Ийи адашкы чанып келген.
Чанып келгештин, өөнге кире бергеш,
Эъттеп, шайлап, ада-иези-биле
Эрткен-барган төөгүзүн чугаалажып,
Тоожуп олурган чүвези иргин.
Биезги ийн кадайынын
Кылып турган буруузун
Бокту-Кириш ам чаа билгеш:
— Далаш ботту човадыр,
Даг аътты човадыр дээн,
Чүвениң агын, каразын,
Чөвүн, буруузун ылгап билген болзумза,
Эки кадайым сенээ
Ындыг түрег кайын таваржыр — деп
Ужур-шынын сөглөп,
Эпке-чөпке кирип турган чүвөң иргин.

* * *

Орта чурттап-ла туруп берип-тир.
— Бо оолга таарыштыр мундурар аът чок,
Аътты кайыын тып берип көөр чоор?— деп,
Бокту-Кириш чугаалап олуруп-тур эвеспе.
Шиввишкин кадай олургаш:
— Дөө чыткан бош дагнын белинге,
Ол дагны тура тепкилеп,
Шилги бе төрүп чытканын көрдүм,
Ооң кулунчаа аът болур ирги бе?—
Деп чугаалап олурган.

Биеэги оолга:
— Ол кулунчакты барып көрбөс сен бе?— деп,
Адазы чугаалап-тыр эвеспе.
Биеэги оол баарга,
Шилги кулун дешкилеп турган.
«Кай, мени аът кылдыр мунзун дээш,
Айтып турар чүвези бо чоор бе?— дээш,
Челинден барып тудуп алырга,
Донгайты шелип каапкаш, ыңай бооп-тур.
«Мал эвес чүве эвес бе оң!»— дээш,
Аалынга кээрге адазы,
Алдан кулаш сыдымны уштуп берип-тир.
Кылаштап келгеш,
Шилги кулунну шалбалаптар орта,
Чаваа чарыжы хире черге
Чара-чире сөөртүп барып тура дүжүп-түр.
Чедип алгаштың аалынга келген.
Адазының арт болган эзерин эзертеп,
Шөл болган чонаан чонап туруп-тур.
— Иеден төрээ-ле колдуумга,
Колун-даа тыртып көрбээн чүве ийик мен,
Оорамга эзер-даа салдырып көрбээн чүве ийик мен.
Дывылап мөөрүм чадавас,
Белеткенип, боданып алгаш, мун!— деп,
Аъды чагып турган чүвези иргин.
Муна-ла каапкан.
— Бектендиң бе, туттундуң бе?— деп-тир.
— Бектендим, туттундум!— дээрге,
Мөөй-ле берип-тир эвеспе.
Та чеженге, та кажанга мөөп келген чүвези,
— Өлүрөр чүве болзунза дүрген өлүр,
Өлүрбөс чүве болзунза доктаа!— деп
Кыйгы салып-тыр.
— Адаң саарын каккан эвес,
Мээң саарымны хүн чайыннандыр чара шаавыт,
Иең чырыын тырткан эвес,
Мээң чырыымны кулак дажыңга чедир
Чара совут!— дээрге,
Алдын допуржак кымчызы-биле
Саарындан хүн чайыннандыр чара шаапкаш,
Аксын кулак дажыңга чедир чара сопкан.
— Сеңээ мен аът-даа бооп шыдадым,
Меңээ сен ээ-даа бооп шыдадың — дээш,
Аъды тура дүжүп-түр эвеспе.

Дүжүп келгештин көрдүнүп,
 Шүгдүнүп олуарга,
 Өштүнүң эъди кырызында ораашкан,
 Дөңмээниң эъди чодазында ораашкан
 Олуруп-тур эвеспе.
 Адазының эм-шагаан оъду-биле
 Эмнени тыртып алган.
 Оолдуң бодунуң адын адаар,
 Аъдының адын адаар дээштиң,
 Он чүктүң он мергенин,
 Беш чүктүң беш мергенин чыып турган.
 — Оолдуң бодунуң адын,
 Аъдының адын эки адаан кижинин
 Эктин ажыр шаңнаар деп турган чүвөң иргин.
 Ынча мергеннерден ону адаар кижичок,
 «Мен-не хоржок мен.
 Мен-не хоржок мен»— дижиң,
 Шуужуп эртип туруп-тур эвеспе.
 Адак сөөлүңде даянгыштыг
 Көк баштыг кадай кылаштап келген:
 — Мен-даа хүнүм манаан,
 Хүүрээм даянган кадай мен.
 Эки адааш эктим-даа ажыр
 Шаңнатсымза чүү боор,
 Бак адааш бажым-даа
 Кестирзимзе чүү боор,
 Адап көрейн — деп-тир.
 Ынчангаш кадай тура,
 Хүмүш чүгенин чүгеннеп,
 Үжен үш хөндүргезин хөндүргөтөп,
 Үжен үш кудургазын кудургалап алгаштың,
 Аъттаныр деп белеткени берип-тир.
 — Хан-Шилги аъттыг Хан-Ченгей дизе
 Кандыг ирги?— деп-тир.
 — Болур, тааржыр чүвө-дир!— деп,
 Хөйден чөпшээрөп турган.
 Ол кадайны дүнениң-не
 Ак энчек-биле шуглаар,
 Дүнениң-не калчан ак хойнуң
 Эъди-биле сүүзүнүңдөдип хондурар,
 Мындыг кончуг тамчыктыг
 Кижичок бооп-тур эвеспе аан.

Бичангаштын Хан-Ченгей бир эртен
Дан бажында дыцнап чыдарга:
— Бистиң бо оглувуска
Кудалап бээр дээрге кижиде даа чок,
Чиге сонгу чүкте
Улуг Сарыг-Хаан деп кижинин
Алдын дангыназын кудалап бээр дээрге,
Ооң шүүдели кончуг берге-дир ийин — деп,
Адазы мынчап чугаалап чыткан.
Иези чыткаштын:
— Херек чок чүве домактанма,
Дыцнап каапса,
Анаар¹⁹ улчуур, тениир — деп
Чыткан чүвези иргинем.
Оол-даа эртен туруп келгештиң:
«Авай, ачай бертен силернин
Чугаалашкан чүвөңөр чүү чүвөл?— деп
Айтырып туруп берип-тир эвеспе аан.
Ол-бо хөрлээш-даа чадал кааштын,
Бокту-Кириш шуут-ла чугаалап берип-тир.
— Сарыг-Хаан деп кижинин
Алдын дангыназы бар,
Ол болза берге, кадыг чер болгай.
Анаар баар болзунза,
Эр бодун эптерээр,
Чаш бодун чанчараар²⁰ болгай, оглум»— деп
Тур эвеспе аан.
«Чок, мен чорувушаан чоруур,
Барбышаан баар кижиде мен»— деп
Туруп берип-тир эвеспе аан.
Бокту-Кириш:
— Канчаар дээр, чоруп-ла тур сен, оглум — дээрге,
Аьдын даш кылдыр соодуп,
Дага кылдыр баглап,
Төнмес хүнезинин кылып берген
Чүве-дир эвеспе аан.
Адазының кадыг кара чазын чүктээш,
Кайбыр кара хожуулазын азынгаш,
Хан-Шилги аьдын мунгаш,
Чиге сонгу чүгүн көрүп,
Хап-ла берип-тир эвеспе аан.
Бедиктиң белинге тепсип,
Чавыстың бажынга тепсип,
Ужудуп, халдып,

Та кажанга, та чеженге
Чоруп турган чүвези иргин.
Карак четпес сарыг ховунуң ортузунда
Тос аът долганып четпес
Дордум шагаан ак өргээ
Турган чүвең иргиңем.
Хап чеде бээрге,
Эжииниң аксында
Үш демир терек баглааш туруп-тур.
Эң ортаакызынга аъдын
Баглай соп кааш,
Өгге кире халып кээп-тир эвеспе аан.
Бир шивишкин кадай,
Ооң кыйында ай, хүн херелдиг
Алдын даңгына олуруп-тур эвеспе аан.
Орта амыр-мендизин айтыргаш,
Дүү чарыкка олуруп ап-тыр эвеспе аан.
Шивишкинни:
— Ол оолга үжен кижиге төтпес
Үнгер шара²¹ ишти хойтпактан
Кудуп бер, кадай — деп-тир эвеспе аан.
Үжен кижиге төтпес,
Үнгер шара ишти хойтпакты
Кудуп берген чүвең иргин.
Хок кылдыр пактааш,
Чартыын чара хемиргеш,
Элгииргээ²² аппарып каан чүвең иргин.
— Бо өгнүң ээзи кай барган,
Кым деп кижил?— деп
Айтырып олуруп-тур эвеспе аан.
— Биче-Хаан деп кижиге, мээң адам болур.
Сарыг-Хаан деп кижиниң аалынче
Олча хайып чоруткан кижиге чүве,
Олчаан чиде берген — деп
Чугаалап олуруп-тур эвеспе аан.
Орта хонуп дүжүп,
Ай, хүн херелдиг алдын даңгышаның
Эртем-шидизин билип магадап,
Эп-сеткили тааржып,
Ишти-хөрөөн чугаалажып,
Хонган чүвең эргинем.
Ол хүн Биче-Хаанның соонче
Хан-Ченгей чоруур болу берип-тир эвеспе.

Ол даңгына олургаш,
Бир теве таваа курут ап берип-тир.
«Бир чартыын бодун чиир сен,
Бир чартыын мээң ачам
Дириг турза аңаа бээр сен»— деп-тир эвеспе аан.
Хан-Ченгей-даа Хан-Шилгизин мунуп алгаш.
Чиге соңгу чүгүн көрүп алгаш,
Чоруп-ла каан чүвең иргин.
Та кажанга, та чеженге
Чоруп олурган чүвези.
Карак четпес сарыг ховунуң ортузунда
Кижиге бе дээрге хараган-даа ышкаш,
Хараган бе дээрге кижиге-даа ышкаш,
Чүве шимчеп хайнып туруп-тур эвеспе аан.
Чедип келирге, түк-түмөн амытан
Шимчеп турар кончуг улуг
Кода-хоорай бооп-тур эвеспе аан.
Хап келгеш, аьдын баглап кааш,
Улустуң аразынче кылаштап
Кирип кээп-тир эвеспе аан.
Ортузунда ийи кижиге
Тутчуп турган чүвези эргинем.
Бир кижини көөрге,
Бир чартыында ужа берейн дээш,
Бир кырызынга ылдыртынып,
Туруп-тур эвеспе аан.
«Дөө эленейнип-тендиңейнип
Тудуп турар кым деп кижил,
Ындында октаар чеде берген
Кым деп кижил?»— деп
Айтырып-тыр эвеспе аан.
«Эленейнип турар Биче-Хаан деп кижиге-дир.
Октаар чеде берген кижиге
Дээр оглу Демир-Мөге деп кижиге-дир!— деп-тир эвеспе.
Сандайланып олуруп алгаш,
Ырзаңайнып, каттырып-каттырып,
Тонун уштуп олурган чүвең иргин.
Доора турган чон:
«Чүү чүвези иргин?»— деп
Коргумзурап, сестимзиреп туруп-тур эвеспе аан.
Хан-Ченгей тура халааш,
Халып барып ийи кижиниң
Ийи чарын аразындан туткаш,
Адыра соп ап-тыр эвеспе аан.

Биче-Хаанны доңгайты чедивиткеш,
Дээр оглу Демир-Мөгениң
Ийи буттан туткаш,
Чаваан чара соккаш,
Айлык, чылдык черже шывадавыткаш,
Биче-Хаанны колдуктап алгаш,
Қылаштап чоруй барып-тыр эвеспе аан.
Аппаргаш, уруунун берген
Теве таваа курудунун
Чартыын берип-тир эвеспе аан.
Чипкештиң Биче-Хаан тодуп, семирп,
Биеэги боду болу берип-тир эвеспе аан.
Хан-Ченгей бир чартыын боду база
Чип алгаш, биеэгизинден-даа
Шыырак болу берип-тир эвеспе аан.
— Кайыын келген, чүден келген
Мындыг ачылыг, буянның кижиги сен,
Мээң амы-тыным ап турар?— деп
Айтырып-тыр эвеспе аан.
— Бурунгу чүктен келген
Хан-Шилги аъттыг Хан-Ченгей деп кижиги мен.
Силерниң урууңарга ужурашкаш,
Силерни мында келген деп дыңнааш,
Силерге дузалажыыйн — дээш,
Чедип келген кижиги мен.
Мында алыксаан чүвенер
Чүү чүвөл?— деп
Айтырып олуруп-тур эвеспе аан.
— Сарыг-Хаан деп кижиниң
Ай, хүн херелдиг алдын даңгыназын
Алын дээштиң мынчап турган кижиги мен.
— Алыксаан ай, хүн херелдиг алдын даңгынаңны
Ам ап ал — деп, Хан-Ченгей
Биче-Хаанга чугаалап-тыр эвеспе аан.
Биче-Хаан Сарыг-Хаан деп кижиден:
— Урууну бээр сен бе?— деп
Айтырып олуруп-тур эвеспе аан.
— Адаан-мөөрей силерде болган сонгаар
Албайн канчаар, оглум — дээн чүвөл эргин.
Тос аът долганып четпес
Дордум шагаан ак өргээзин тип берип,
Эдиниң ортузундан эдин үзүп,
Малының ортузундан малын үскеш,

Хүннүн экизинде, айның чаазында
Уруун бериптип-тирлер эвеспе аан.
Биче-Хаан биле Хан-Чеңгей көжүрүп алгаштын,
Аал-чуртунче чанып чоруп берип-тир эвеспе аан.
Биче-Хаан аал-чуртунга чедип келгештиң:
— Мени бо хире кызыл тынымдан дузалаан оглум,
Чүнү алыр сен?— деп айтырып олурган чүвези эргин.
— Уруунарны алыр мен — деп,
Хан-Чеңгей чугаалап олурган чүвези иргин.
— Мен-даа күзелдиим-биле бээр-дир мен, оглум.
Курбусту-Хаанның эң биче оглу дээштиң
Аът бажы дег алдын,
Бөрү бажы дег мөнгүн
Суй-белек берген чүвейик²³.
Ол-ла сээ кончуг шириделдиг²⁵ болур боор
Деп бодавас болзуңза,
Ап-ла-тыр сен ийин, оглум — дээн чүвөң иргин.
Хан-Чеңгей: «Ол хамаан бе, албышаан алыр мен»— деп
Олурган чүвези эргинем.
«Андыг-дыр»— дээштин,
Хүннүн экизинде, айнын чаазында
Хан-Чеңгейге уруун дужаап берип-тир эвеспе аан.
Хан-Чеңгей биеэги уругну алгаштын,
Чуртунга чанып келгеш,
Аалынга келгештиң,
Улуг уйгузун удуп чыдып берип-тир эвеспе аан.
Эртенинде кончуг улуг хар
Хана ортузундан кылдыр чаап каан.
Өөн долгандыр кончуг улуг истиг аъттыг кижин
Долгандыр чортуп каан бооп-тур эвеспе аан.
Хан-Чеңгейни ара-албатызы оттуруп чадап кааш,
Кырын орта от окулуптарга²⁶,
Тура халып кээп-тир эвеспе аан.
Хан-Чеңгей:
— Чүү болду, кандыг болду?— деп
Айтырып туруп-тур эвеспе аан.
— Кончуг улуг хар чагган,
Кончуг улуг истиг аъттыг кижин
Өөннү долгандыр чортуп каан-дыр — деп,
Кадайы чугаалап-тыр эвеспе аан.
Хан-Чеңгей өөндөн үнө халып келгеш,
Коданын долгандыр карарты эжип каапкаш,
Өөнгө дедир кирип келгеш,
Шайлап олуруп-тур эвеспе аан.

— Үвүм чип үвүрере тоткан,

Авым чип авыраара тоткан²⁷

Кулугур бээр үн,

Кара баарын кадай, бодай адыптайн!— деп

Алгы эвес алгы-кышкы

Дыңналган чүве иргинем.

Хан-Ченгей кадыг кара чазын,

Кайбыр кара хожуулазын туткаш,

Үне халып кээп-тир эвеспе аан.

Болчатылыг бора тейниң бажында көөрге,

Кончуг алдын кижиге олуруп-тур эвеспе аан.

Хан-Ченгей:

— Удур келген сеннен болур бе,

Уткуй келген меннен болур бе?— деп

Айтырып туруп-тур эвеспе.

Алдын кижиге:

— Кара баарың чат, кадай адыптайн!— деп

Алгырып олуруп-тур эвеспе аан.

Хан-Ченгей үжен допшулуг өөгүн чешкеш,

Аптара болган ак чаагай хөрөөн

Ажа соккаш олуруп берип-тир эвеспе аан.

Алдын кижиге Хан-Ченгейни адарга,

Огу ооң баарынче карыш хире кадалып

Кире берген-дир эвеспе аан.

Өөнчө хан сыкырып кире халып кээрге,

Кадайы сарыг-кидис-биле

Бөөшкүннеп берген чүвең иргин.

Хан-Ченгей:

— Кара баарым кадай аткан кулугур.

Кара баарың чат,

Кадай-бодай адыптайн!— деп алгырып,

Кадыг кара чазын,

Кайбыр кара хожуулазын кезей соккаш,

Тырттынып, кезенип-ле келген-дир эвеспе.

Кадайы тургаш,

— Чүзүнчө адар деп бодап тур сен?— деп

Айтырып-тыр эвеспе аан.

— Кара баарымче аткан кулугурнун

Кара баарынче адыплаткай мен — деп-тир эвеспе аан.

— Чеже-даа баарынче атсыңза хоржок,

Айда тудушкан алдын удазынын үзе адывыт — деп-тир эвеспе.

Хөрөөнчө адычаннап чыткаш,

Айда тудушкан удазынын

Үзе адып бадырыптарга,

Кара черин сиртиледир,
Көк дээрин чыжырадыр
Өлүп андарлып бады барып-тыр эвеспе аан.
Хан-Ченгей:
— Ам меңээ дыңныр чүве чок болду эвеспе — дээш,
Ийи айның алдан хонукта
Удуур уйгузун удуп чыдып ап-тыр эвеспе аан.
Бир-ле эртен ары-хораазы²⁸ туруп кээрге,
Биеэгиден-даа артык улуг хар чагган,
Биеэгиден-даа артык улуг истиг
Аъттыг кижиги өөн долгандыр чортуп каан
Чыдып-тыр эвеспе аан.
Оттуруп, канчап-даа чадап кааш,
Бажының кырынга от салып тургаш,
Оттуруп ап-тыр эвеспе.
Хан-Ченгей тура халып келгеш:
— Чүү болду, кандыг болду?— деп
Айтырып-тыр эвеспе аан.
Кадайы тургаш:
— Кандыг кончуг уйгулуг,
Канчап барган кончуг кижиги боор сен?
Биеэгизинден-даа артык улуг хар чагган,
Биеэгизинден-даа артык улуг нетиг аъттыг кижиги
Өөнү долгандыр чортуп каан
Чыдыр — деп-тир эвеспе аан.
Үне халааш коданын долгандыр
Карартыр эжип каапкаш,
Өөнгө кирип келгеш,
Бир аяк шай ижип олурда:
— Кара чаңгыс дунмам өлүрген, кулугур, бээр үн!
Кара баарың чат,
Кадай-бодай адыптайн!— деп
Алгы эвес алгы,
Кышкы эвес кышкы
Дыңналып-тыр эвеспе аан.
Хан-Ченгей үне халып келгеш, көөрге,
Болчатылыг бора тейниң кырында кончуг хүлер кижиги
Олуруп-тур эвеспе аан.
— Удур келген сеннен болур бе,
Уткуп келген меннен болур бе?— деп,
Алгырып туруп-тур эвеспе.
Хүлер кижиги тургаш:
— Кара баарың чат,
Кадай адыптайн!— деп-тир эвеспе аан.

Хан-Ченгей үжен допшулуг өөгүн чешкеш,
Аптара болган ак чаагай хөрээң ажа соккаш,
Олуруп берип-тир эвеспе аан.
Хүлер кижиге адарга,
Кара баарын өттүр деггеш,
Ооргазындан огунун бажы
Уштунуп кээп-тир эвеспе.
Хан-Ченгей хан сыкырып. донгая дүжүп,
Өөнгө кире халып кээрге,
Кадайы сарыг-кидис-биле бөөшкүнней
Тыртып берген чүве иргин.
Хан-Ченгей кадыг кара чазын,
Кайбыр кара хожуулазын ап алгаш,
Үне халып келгеш:
— Кара баарым кадай аткан кулугур,
Кадай-бодай адыптайн!— дээш.
Тырттынып, кезенип туруп-тур эвеспе аан.
Кадайы тургаш:
— Чүзүнче адайн деп бодап тур сен?— деп,
Айтырып-тыр эвеспе.
— Кара баарымче аткан кулугурнун
Кара баарынче адыплаткай мен — деп-тир эвеспе аан.
— Чеже-даа кара баарынче адар болзунза хоржок,
Хүнде тудушкан хүлер удазынын
Үзе адывыт!— деп-тир эвеспе аан.
Кара баарынче арныычаннап чыткаштын,
Хүнде тудушкан хүлер удазынын
Үзе адып бадырыптып-тыр эвеспе аан.
Хүлер-Мөгө кара черин сиртиледир,
Көк дээрин чыжырадыр,
Тепкиленип өлүп дүже берип-тир эвеспе аан.
«Ол боор ийин кулугурну,
Ам менээ дыңныр чүве чок болду эвеспе аан»— дээштин,
Өөнгө келгеш, шайлап олурда,
Чер-дээр кызаалажып-кыстынчып кээп-тир эвеспе аан.
Үне халып келгеш:
«Ордузунга ордуланар, черинерге сааданар!»— дээш,
Бир холу-биле өрү иткеш,
Бир холу-биле куду иткеш,
Килдирт кылдыр кирип идиптип-тир эвеспе аан.
«Биче-Хаан катым
Курбусту-Хаанның ийи оглу
Кончуг деп меңээ чугаалаан чүве болгай.
Ийи оглун өлүрүп алганым бо-ла-дыр.

Курбусту-Хаан килеңнеп,
Ажынып турары ол-ла-дыр.
Бодунга барып бараалгавааже
Хоржок-тур»— дээштиң,
Хан-Шилги аьдын мунувуткаш,
Кадыг кара чазын чүктээш,
Кайбыр кара хожуулазын азынгаш,
Үстүү оранче ужудуп-халыдып,
Үнүп-ле берген чүвең иргин.
Чыжырт, дазырт-ла дээн.
Бир чаңнык дүжүп-түр.
Кайбыр кара хожуулазының бизинге
Дүжүрүп ап-тыр эвеспе аан.
База бир чыжырт дарс дээш,
Чаңнык дүжүрген.
Эзеңгизиниң таваанга дүжүрүп алган.
База бир чыжырт дарс дээш, чаңнык дүшкен.
Алдын довурзак кымчызынга дүжүрүп алгаш,
Ужудуп, халдып үнүп олуруп-тур эвеспе аан.
Кончуг-ла улуг кырлаң
Кара оорганы кырладып халдып
Олуруп-тур эвеспе аан.
Аьды тура дүжүп-түр эвеспе аан.
— Арбас-турбас аьдым,
Чүге турдун?— дээш, дүже халааш,
Аьдының ажыргы чарыкы дискээнден
Айыс ап, айтырып туруп-тур эвеспе аан.
Аьды тургаш:
— Бо кырладып орар чүвеңни
Чүү деп бодай-тыр сен?— деп-тир эвеспе.
— Делегейниң сарыг ооргазы-ла деп
Бодай-дыр мен — деп-тир эвеспе аан.
— Эр бодун эки-даа болзунза,
Эр угааның андыг багай ийик.
Делегейниң сарыг ооргазы эвес,
Курбусту-Хаанның ооргазын
Кырладып олурар кижидир сен —
Деп-тир эвеспе аан.
— Андыг чүве турганы чүл — дээштиң,
Ооргадан дүжүп алгаш,
Хажызын өрү халдып олурган чүвези иргинем.
Бажынга чеде бээрге,
Кончуг улуг салдыг ашак чыткан чүвези иргинем.

Эзулуг чаагай чолукшуп,
Магалыг чаагай бараалгап турган чүвези иргинем.
Курбусту-Хаан:

— Кайыын келген,
Кай бар чыдар оол боор сен?— деп
Айтырып чыткан чүвези иргинем.

— Алды оран чурттуг кижиге мен,
Чер-дээр кызаалажып,
Кончуг килең өжээн болган.
Ынчангаш силерге бараалгап
Келген кижиге мен.

Бо чорук-биле чоруп олурумда,
Үш катап чаңнык дүшкен,
Үш огу бо ийин — деп
Көргүзүп олуруп-тур эвеспе аан.

— Эң баштай барган оолду
Чүгө өлүрүп кагдын?— деп
Айтырып-тыр эвеспе аан.

— Кара баарың чат,
Кадай адыптайн!— дээш,
Кара баарым кадай адыпкан.
Ынчангаш кара баарыңче
Кадай адыплаткан мен

Өлүп-ле калчык — деп олуруп-тур эвеспе аан.

— Ол-даа ол-ла бооп-тур,
Оон соонда барган оолду
Чүгө өлүрүп кагдын?— деп олуруп-тур эвеспе.

— Кара баарыңче кадай аткаш,
Ооргамче өтүр аткан сорбузу бо-дур — деп,
Арты-иштин көргүзүп олуруп-тур эвеспе аан.

— Чаа, ол-даа ол-ла бооп-тур,
Канчаар дээр боор!
Чер-дээрни мен

Кызаалаштырып турган кижиге мен,
Чаңныкты болза мен
Дүжүрүп турган мен.

Чылдың-на ыдыктап чоруур
Хураган-Сарыг, Хой-Бора деп ийн аътты
Ийи оглум чылдың-на тудуп эккеп бээр чүве.
Ийи оол чок, бо чылын ам ыдыктаар дээш,
Алды ораннан эрестиге эр
Келир ирги бе?— дээштин,

Мындыг чүве кылып турган
Кижиге мен, оглум, мээң ол ийи аьдымны
Тудуп эккеп берип көр — деп
Олуруп-тур эвеспе аан.
— Кайда туруп турар
Аьттар болур ол? — деп
Айтырып тур эвеспе.
— Чиге сонгу чүкте
Улуг сарыг ховунун ортузунда
Алдын, мөнгүн кудуктан
Суг ижип турар аьттар чүве — дээн чүвези иргинем.
Хан-Чеңгей-даа:
— Хаан кижиге чарыгдаарга,
Карачал кижиге олурар эвес — дээш,
Эр-даа үнүп чоруптуп-тур эвеспе аан.
Хан-Шилги аьдын мунуп алгаш,
Хан-Ченгей-даа чиге сонгу чүгүн көрүп алгаш,
Хап чоруп-ла берип-тир эвеспе аан.
Улуг сарыг ховаа чедип келгештин,
Ортузунга дилеп чоруурга,
Бир алдын, бир мөнгүн ийи кудук
Чыдып-тыр эвеспе аан.
Кыйыын орта дүшкештин,
Аьдын аьт мыяа кылдыр хуулдургаш,
Боду хой мыяа бооп хуулуп алгаш,
Кудуктун чанын орта
Чыдып ап-тыр эвеспе аан.
Даартазында ийи аьт маңнажып келгеш,
Хонук черден колдуксуг,
Дүштүк черден дүдүксүг чыдын ап каавыткаш,
Долгаңдыр дээриглеп маңнажып туруп-тур эвеспе аан.
Хан-Чеңгей чыткаштын,
Кудуктун ээзи бооп,
«Арта чыдыыргап маңнажып турар,
Бо кулугурлар, катканнай када берейн адырам,
Соолганнай соглу берейн адырам» — деп
Алгырып чыдып-тыр эвеспе аан.
Ийи аьт кудуктун ээзи
Килеңнеп турар чүве турганы чүл — дээштин,
Маңнажып келгеш, ийи кулаан кызып алгаш,
Ийи кудукче бажын суп алгаш,
Пактай-ла берип-тирлер эвеспе аан.

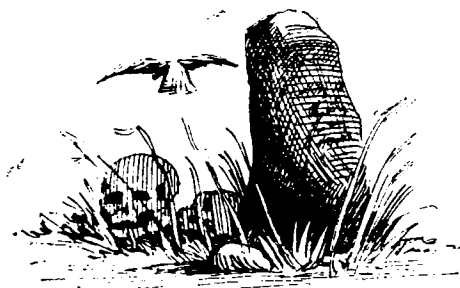

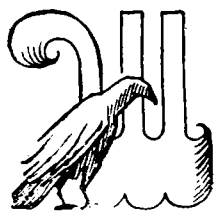
Хан-Ченгей тура халааш,
Ийи холу-биле ийи аъттың
Ийи кулаандан туткаш,
Олуртуп-тур эвеспе.
Ийи аът-даа тепкилеп алгаш,
Ынай-ла бооп-тур эвеспе аан.
Каң хылыш буду-биле теверде,
Хан-Ченгейниң бели кежиң үзе теп кааптып-тыр.
Бир черге шөйүндүзү уштунуп чаштай берген.
Бир черге хөрөөн үзе теп кааптып-тыр.
Бир черге ийи холун үзе теп кааптып-тыр.
Борбак бажы-биле ызырып алгаш,
Каңгырткайнып чоруп-ла олуруп-тур.
Ийи аъттың сес даванынын
Кылыжы-даа төнүп, улчугуп келгештин,
Сиригайнып туруп берип-тур эвеспе аан.
Хан-Ченгей дедир аъттарының изин истеп,
Борбак бажы-биле үдеп,
Чоруп олуруп-тур эвеспе аан.
Бир черге көөрге,
Ийи холу чыдып-тыр.
«Чуртка калган улустуң аскызы-даа ышкаш,
Бо ийи холду»— дээштиң,
Эптей тырткаш, эмненип алгаш,
Чоруп-ла олуруп-тур.
Бир черге кээрге, хөрээ көңдөө берген
Чыдып-тыр эвеспе.
«Улустуң чуртка калган
Шурууну-даа ышкаш,
Хувурай бер бо хөректи»— дээштин,
Эптей соккаш, эмнени тыртып алгаш,
База-ла чоруп олуруп-тур эвеспе аан.
Бир черге кээрге, шөйүндүзү чыткан.
«Улустуң чуртта калган,
Чеви-даа ышкаш, бо-даа шөйүндүнү»— дээштиң.
Эптей соккаш, эмнени соккаш,
Чоруп-ла олуруп-тур.
Бир черде бел кежи чыткан.
«Бо-даа багай белимни,
Чуртта калган далгыг-ла»— дээштиң,
Эптей соккаш, эмненгештин,
Биеэги боду бооп алгаш,
Ийи аъдын чуларлааш,
Хан-Шилги аъдынга чедип келгеш, мунувуткаш,

Курбусту-Хаанның чанынга тутсуп келгеш,
Улуг демир баглаашка
Аъттарын баглап кааш,
Хаанга барып:
«Аъттарыңарны бо эккеп баглап кагдым, хаан,
Ыдыктап аар силер бе»— деп
Бараалгап турган иргинем.
Хаан ковайып келгеш, көөрге,
Шынап-ла, ийи дайзын ышкаш,
Малдарын баглаашта баглап каан турган.
Хаан чыда корга бергеш:
«Че, оглум, ам ыдыктап алдым.
Дүрген салывыт»— деп
Алгырып чыткан чүвези иргинем.
«Кайы чай кадында ыдыктап аар чүвезил
Мындыг дайзыннарнын?»— дээштиң,
Ийи аьдын салып чорудупкаш,
«Чаа, ам чанар кижини мен, хаан»— деп
Хаанынга чугаалаан чүвези иргинем.
Хаан чыда:
— Ам чоруум бар, оглум.
Ала тайганың артында
Алдын ала сыын бар, ону өлүрүп,
Оон кежи-биле мыйызын
Эккеп берип көр, оглум.
Оон соонда-ла күзелим ханар,
Сен-даа чана бээр сен — деп
Чугаалап чыдып-тыр эвеспе аан.
«Хаан кижини чарыгдаанда,
Карачал кижини олурар арга бар эвес»— дээш,
Хан-Шилгин аьдын мунгаш,
Хан-Ченгей-даа хап чоруп-ла берип-тир эвеспе аан.
Хал-ла орган, хал-ла орган.
Ол хап орарга, улуг ала тайга туруп-тур.
Ол тайганың кырынга үжудуп
Халдып үнүп кээрге,
Ол тайга-биле дең,
Сыын хевирлиг алдынаайып турар
Тайга көстүп турган.
Биеэги тайганы толтап көрүп турарга.
Алдын көстээзинде
Алдан кижини кадып калган.
Үстүү көстээзинде
Үжен кижини кадып калган.

Кончуг алдын сыын
Шелгиленип чоруп турган иргинем.
Боду хой мыяа бооп,
Аъдын аът мыяа кылдыр хуулдургаш,
Хараганның бажы-биле халаңгайнып,
Терезинниң бажы-биле тендингейнип,
Үңгээлеп чедип кээп-тир.
Чоогундан шинчип чыдарга,
Бичии-даа аң дүгү хевирлиг дүк чок,
Хыймазының аксында бичии дүк хевирлиг чүве бар,
Чүрек аксында бичии дүк бар,
Оондаазы²⁹ шупту хүлер, алдын
Мындыг бооп-тур эвеспе аан.
Кадыг кара чазын тырттынып алгаш,
Чүрек аксында дүгүн шыгаап алгаш,
Мону чассымза, өлүр-ле,
Часпазымза, өлүрер-ле-дир мен ийин — дээш,
Адып-ла үндүрген, огу баргаш,
Чүрек аксында дүгүн өрттендир киргеш,
Хыймазында дүгүнден
Уштуна берген чүвези иргинем.
Кара черни сиригайндыр,
Көк дээрин чыжырткайндыр
Тепкиленип, өлүп каап-тыр эвеспе аан.
Хан-Чеңгей халып чеде бергеш,
Кежин сойгаш артыныпкаш,
Мыйызын тургаш астып алгаш,
Хан-Шилгизин мунувуткаш,
Хаанче хап чоруп каан чүвези иргинем.
Хаанга чедип келгеш,
Аъдын артынчаа-биле баглаашка баглааш,
«Хереглээн чүвечерни эккелдим, хаан»— деп-тир эвеспе.
Хан-Чеңгей хаанның ийи оглунун
Назыда чагдап чадаан
Ийи кончуг дайызынын тудуп эккээрге
Курбусту-Хаан Хан-Чеңгейни
«Өлүрге тыны чок,
Өзерге назыны чок амытан-дыр»— деп бодап,
Сестип, коргуп орган чүвези иргинем.
Хаан чыда:
— Мээң-даа күзелим ханды,
Ам чер, чуртүңче чана бер, оглум.
Алдын-ала сыыныңның
Ийи мыйызын багана кылып аар сен.

Кежи-биле бажының дээвиірлеп аар сен.
Ооң соонда алдыыртан аза-даа,
Доорадан доктар-моондак,
Үстүүрден чанлык-даа,
Хажызындан хай четкер-даа,
Сенээ дыынмас болур эвеспе, оглум»— деп
Курбусту-Хаан чагып,
Чугаалап чыткан чүвези иргинем.
Күжүр Хан-Чеңгей-даа
«Ындыг-дыр» деп чөпшээрээш,
Аалы алдыы оранче хап бады келгеш,
Алдын ала сыынның мыйызын
Багана кылгаш, кежин дээвиір кылгаш,
Бокту-Кириш адазын Өлчей чаяаты³⁰ кылгаш,
Ха-дунмазы, ада-иези-биле кады аал-коданынга
Үстүннен чаңлык дыңмас,
Алдыыртан аза дыынмас,
Дооразындан доктар-моондак чок,
Хажызындан хай-четкер дыынмас,
Шенектигге шелдирбес,
Майыктыгга бастырбас,
Чарын-төштүң алдынга чытпас,
Чаактыгга чаргызын алыспас эр,
Оюн оя чурттап,
Чигин чире чурттап
Туруп ап-тыр оо!
Ол ында баарды,
Мен мында келдим!

АЛДЫН-КУРГУЛДАЙ

Шыяан ам,
Эртегинин эртезинде,
Бурунгунун мурнунда,
Бо төрө бүдөр шагда,
Бурган башкы номнаар шагда,
Эрнин эрези, оолдун омаа
Алдын-Кургулдай сайын эр!
Чурттап чоруп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай дээрзи
Ай, хүн херелдиг аныяк чараш кадынныг.

Өктерээн² арбын сүрүүн көөр,
Аксагалдай Бакка кыдат малчылыг,
Артыштыгның арызында
Ала бараан чылгылыг,
Өвүрнүң арызында
Өң бараан чылгылыг,
Ховугайның ховузунга деннеп каларар
Хой, өшкүлүг,
Дескейтиге деннеп хавырап
Ден хоор тевелиг мындыг эр чораан иргин.
Артыштыгның арызында
Ала бараан чылгызы турза-даа,
Алдын-Кургулдайны уур мал чок,
Өвүрнүң арызында
Өң бараан чылгызы турза-даа
Алдын-Кургулдайны уур
Мал чок мындыг чүве-дир эвеспе.
Бир-ле хүн Аксагалдай Бакка кыдат
Өктерээн сүрүүн хавырып, ончалап чоруурга,
Артыштыгның арызында
Ала бараан чылгызының аразынга
Чеди чылын сувай ашкан
Ширимелдиг кара бези
Ширээ дег эр кара кулун
Төрүп алган туруп-тур эвеспе.
Биеэги кулун иезин эмгеш, дешкилеп-дешкилеп,
Иезин арта халып ойнап турар мындыг бооп-тур.
Аксагалдай ону көргеш,
Алдын-Кургулдайга ярыыр³ дээш,
Хап чоруткаш, Алдын-Кургулдайга барып;
— Артыштыгның арызында
Ала бараан чылгывыстың аразында
Чеди чылын сувай барган
Ширимелдиг кара бе
Ширээ кара кулун төрүп алган тур.
Ук кулун иезин арта халып,
Дешкилеп ойнап турар кулун чорду — деп
Мону ярып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай ону дыннааш:
«Меңээ хөл болур ойлуктуг мал
Төрүттүнген эвеспе» — кылдыр бодааш,
Алдан кулаш сарыг сыдымын тудуп алгаш,
Аксагалдай хавырчызын эдерттип алгаш,

Ширимелдиг кара бениң төрээн черинче
Чоруп-ла каап-тыр эвеспе.
Артыштыгның арызынга
Чеде бээрге,
Алдын-Кургулдай биеэги кулуну
Ала бараан чылгызынга чеде бээрге, шынап-ла,
Ширимелдиг кара бениң чанында
Ширээ кара кулун дешкилеп турган.
Көрүп шинчип турарга,
Сыын ышкаш сынныг,
Сырый салбак чел, күдуруктуг,
Кара кулун бооп-тур.
Алдын-Кургулдай:
— Меңээ аът болур ойлуктуг мал болза,
Мээн сыдымым ооң мойнунче
Үш ораай кирзин,
Меңээ аът бооп шыдавас
Ойлук чок кулун болза,
Бо сыдымның дүрүү чазылбайн
Черге дүшсүн!— деп шишпээш,
Шалбадаарга, сыдымы ширээ кара кулуннун
Мойнунче үш ораай кирер орта,
Демги кулун оранны одурту,
Делегейни дескиндир тепкиленип,
Дывылап сөөрткеш, доктааган иргин.
Алдын-Кургулдай алдан кулаш
Сарыг сыдымды-биле чуларлай соккаш,
Аалынга чедиң кээп, оозун
Арзылаң баштыг алдын очур баглаажынга⁴ баглааш,
Мөңгүннеп хээлеп кылган,
Чулар, чүгенин сугарга,
Шүдүлөн⁵ дай⁶ апарып-тыр.
Шөл болган чонаан
Шөе тыртып ооргазынга салырга,
Кыжаалаң⁷ кара аът апарган.
Баалык, арт болган кызыл чуңгу эзерин салырга,
Сояалаң аът⁸ апарган.
Үжен кудургазын кудургалап,
Үжен хөндүргезин хөндүргелеп,
Алдан коннун тыртып херексеп келирге,
Чедишкен чалыы ширээ аът бооп-тур эвеспе.
Шак ол алдан кулаш
Сарыг сыдымын допчулааш⁹,
Кадыг каяа чазын хоюндуруктааш¹⁰,

Онгун сагаан одун¹¹ азынгаш,
Айттанырының кайызы чорда,
Аьды тургаш:
— Мени аът кылып эдилеп шыдаар
Ойлуктуг эр¹² болзуңза,
Мээн мөөрүмнү шыдап-ла үнер сен ыйнаан,
Мени аът кылып эдилеп шыдавас хире
Ойлук чок чүве болзуңза,
Молдуруун оора,
Бажынны чара октадып
Өлү-ле бээр сен, ыйнаан — деп
Мону ярып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Меңээ эки аът
Эргелиг хөлгем¹³ бооп шыдаар кулун болзуңза,
Мээн эът-мага бодумну
Ууп маңнай-ла бээр сен ыйнаан,
Бир эвес меңээ аът бооп шыдавас хире,
Ойлук чок чүве болзуңза,
Меңээ өкпе, баарың кулурлай¹⁴
Кыстырып өлү-ле бээр сен ыйнаан — деп
Мону ярааш,
Ширээ кара аътты мунуптуп-тур эвеспе.
Мунуптары билек-ле, ширээ кара аьды
Чангыс-даа баспайн чыда,
Мөөп-дывылап үнгеш,
Даглыг черге баарга,
Тулаа-шынаа бооп,
Суг үнүп,
Шөл-хову черге баарга,
Даг-дашталып дөннелип,
Дээрниң сылдызы¹⁵ черге тоглап,
Черниң довураа дээрже үнүп
Турган чүвең иргин ийин.
Үш айның тозан хонуунда
Амыр-соксаал чок
Мөөп-дывылап кээрге,
Ширээ кара аьттың эьди изип,
Мөөрү дам барып,
Алдын-Кургулдай сайын эрнин
Эът-шыңганы кадырап,
Арын-шырайы аянчып,
Серге-даа чок,
Турар мындыг бооп-тур эвеспе.

Шак оон ынчап тургаш;
Ширээ кара аът тура дүжүп:
— Сен менээ ээ бооп шыдаар эр-дир сен — деп ярыырга,
Алдын-Кургулдай сайын эр
Аьдындан дүже халып,
Ажыргы чарыкы ыдык челинден айыс ап:
— Сен мээң эки эргелиг аьдым бооп
Шыдаар кулун-дур сен — деп
Мону ярып аьдынга хандыкщып, ынакшып,
Аьдын көрүп турарга,
Карыш-Кулаш кулактыг,
Кашпал шанчыг хаайлыг,
Дөп-дөрбелчин тайга дег,
Ширээ кара аът бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол-ла черинге аьдын көрүп тургаш,
«Ширимелдиг кара беден үпгөн
Ширээ-Кара аьттыг,
Чаактыгга чаргызын алзып көрбээн,
Чарын-төштүн алдынга чыдып көрбээн,
Алдын-Кургулдай сайын эр
Болур мен» — деп бодап, амырап,
Ширээ-Кара аьдын салып, дыштандырып,
Ал боду ыш чок одун салдырып,
Бус чок шайын хайындыртып ижип,
Ноюрзап,¹⁶ дыштанып туруп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эрниң малчызы
Аксагалдай бир-ле хүн малын карактап,
Ончалап чоруурга,
Артыштыгның арызында
Ала бараан чылгызы
Шупту онча, менди,
Өвүрүнүң арызында
Өң бараан чылгызы-даа
Онча, менди,
Ховугайның ховузунда
Хой, өшкүзү-даа онча, менди,
Дескейтиге деңнеп хавырап
Дең хоор тевезин ончалаарга,
Бир баш чок бооп-тур эвеспе.
Аксагалдай Бакка кыдат ончалап
Шүүп көрүп тургаш,
Кандыг чүзүннүг теве чогуң
Билип чадап каап-тыр эвеспе.

Аксагалдай Бакка кыдат чок тевени
Билип чадааш,
Алдын-Кургулдайның кызыл көдүргелиг,
Ак өргээзинге халдып кээп:
— Мал сүрүүнер шупту онча-менди туруп-тур,
Дескейтиге деңнеп хавырап
Дең хоор тевелерден бир баш чок ышкаш-тыр,
Чүзүннеп-түүлеп-даа көргөш,
Ончалап-аралааш-даа чок тевени
Билип чададым — деп мону ярыырга,
Алдын-Кургулдай сайын эр
Болчатылыг бора тейниң кырынче
Үне кылаштай бергөш,
Тос чүстүг чечен дуранын
Ушта соп эккелгөш,
Дескейтини долуп турар түме-сая,
Дең хоор тевелерни ончалап,
Дураннап олуларга,
Ак чалаалыг кажыр кара буура
Чок мындыг бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол-ла дораан аалынга чедип келгөш,
Ширимелдиг кара беден төрөөн,
Ширээ-Кара аьдын тудуп эзертээш,
Алдан кулаш сарыг сыдымын допчулааш,¹⁷
Кадыг кара чазын хоюндуруктааш,
Онгун сагаан одун азынгат,
Аалындан аьттанып,
Белдир черден ис кезерге,
Кажыр кара бууразын
Кончуг улуг истиг аьттыг
Кижичиге барыын чүкче
Сүре берген бооп-тур эвеспе.
Шак оон кээп бедик черден бараан хараарга,
Үш айлык черде шокар аьт мунган кижичи
Кажыр кара буураны,
Сүрүп бар чыткан иргин.
Күжүр Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол-ла дораан Ширээ-Каразын мунупкаш,
Кажыр кара бууразын сүрүп бар чыткан
Кижиниң сыр соонче хаккаш,
Үш айлык черни үш шакка допчулааш,
Халдып чорааш чеде бээрге,

Кадыг кара чалыг,
 Онгун сагаан согуннуг,
 Өг дег шокар аъттыг эр бооп-тур.
 Алдын-Кургулдай халытпышаан баргаш,
 Кажыр кара бууразынын
 Бажын дозуп доктаатпышаан:
 — Одарда чораан актыг, дүктүг
 Азыраан малымны кайнаар сүрерин ол,
 Адың-шолаң кымыл,
 Аал-чуртуң кайда кижн сен?— деп
 Мону айтырарга,
 Шокар аъттыг кижн тургаш:
 — Чиге барыын чүктү эжелей төрөөн.
 Арбас-турбас шокар аъттыг
 Дээр оглу Дээк Сарыг-Мөге деп кижн мен.
 Бо черде чурттап турар
 Алдын-Кургулдай сайын эрнин
 Арын-шырайын көрүп,
 Адаан-мөөрей, адыг-чарыш кылыксап,
 Оң азыраан малын, ара-албатызын
 Пажынын ыштыг кара туткуужун,
 Үстүг кара чүлгүүжүн-даа
 Арттырбайн олчалап алыксааш,
 Өнчүк-чөнгээ дилеп,
 Кажыр кара бууразын сүрүп
 Бар чор мен — деп мындыг харыылап-тыр.
 Шак ол орта Алдын-Кургулдай сайын эр тура:
 — Чаактыгга чаргызын алыспаан
 Чарын-төштүң адаанга чыдып көрбөөн
 Алдын-Кургулдайже семеп чоруп олуар
 Магалыг-ла урен¹⁸-дир сен.
 Сээн сагынганың дег олчаладып,
 Чааладыптар Алдын-Кургулдай
 Боор ийин он, харын.
 Адавыстың иевистин төрөөн
 Күш-шыдалы-биле көржүр бис бе,
 Азы эжен-эрлик кылган
 Эт-чепсек-биле көржүр бис бе,
 Туралааныңны шилип ал,
 Бодунну бодуң бил,
 Мойнуңну база кичээн — деп
 Мындыг ярып олуруп-тур эвеспе.
 Шак ол орта Дээр оглу Дээк-Мөге тургаш:

— Чангыс аай шүүт чок дүргени-биле
Адавыстың, невестин төрөөн күш-шыдалы-биле
Көржүүлү — деп мону ярыбрга,
Ширимелдиг кара бедең төрөөн,
Ширээ-Кара аъттыг
Алдын-Кургулдай сайын эр-биле
Дээрлернин оглу Дээк-Мөге иелээ
Ам эртен даң бажы шара-хере,
Даш бажы сарыг-шокар турда,
Маанайлыг сарыг ховунуң¹⁹ ортузунга,
Ужуражыр, көржүр бооп дугуржуп алгаш,
Ийи тарай чоруптуп-турлар эвеспе.
Хонганынын эртенинде
Даң бажы шара-хере,
Даш бажы сарыг-шокар турда,
Маанайлыг сарыг ховунуң
Ийи бажындан ийи эр
Девип-самнап, ужуражып,
Буура дег өшкектежи²⁰
Бугалар дег хыйыртажып туруп-туруп,
Карак чивеш аразында,
Хак-шак кылдыр сегиржип ап-тырлар.
Ийи эр бир айның үжен хонуунда үзүктел чок,
Ийи айның алдан хонуунда соксаал чок,
Үш айның тозан хонуунда үргүлчүлөп хүрежип кээрге,
Алдын-Кургулдай Дээк-Мөгени
Карак чивеш аразында қатай каккаш,
Көк дээрни хөлбеш кылдыр,
Кара черни сирт кылдыр,
Час ойтур дүжүргөш,
Бир буду-биле базып,
Бир холу-биле тудуп тургаш,
Алдан кулаш тамы каскаш,
Дээк-Мөгени олче киир дажапкаш,
Кара буганың кежи-биле көктеп ширилээш,
Алдан кулаш тамыже киир дажапкаш,
Ай кара дашты көдүрүп эккеп,
Аксын дуй базырып кааш,
Чиге барыын чүкче Дээр оглу Дээк-Мөгенин
Пажының ыштыг кара туткуужун,
Үстүг кара чүлгүүжүн-даа
Арттырбайн олчалап алыр дээш,
Бедиинге ужудуп,
Белинге дүжүрүп,

Хой дег дашты хоора бастырып,
Кодан дег дашты чуура бастырып,
Үш чылдык черни үш айлык черге допчулап,
Үш айлык черни үш хүннүк кылдыр допчулап,
Ужудуп-халыдып чоруп олуруп-тур эвеспе.
Ол-ла хап олуарга,
Хову сынмас хоор сарыг теве көстүп кээп-тир.
Алдын-Кургулдай Ширээ-Кара аьдын
Кодур кара чаваа кылдыр хуулдуруп,
Боду терезин согуннуг,
Хараган чалыг,
Сарыг-кидис хевенектиг,
Самдар оол бооп хуулуп алгаш,
Орбаландыр тепсенип,
Опаңнадыр шошкудуп чорааш,
Биеэги хөй тевениң кадарчызынга
Ужуражып кээп-тир эвеспе.
Кадарчы ашак тургаш:
— Кайыын үнген, каяа чедер, бодалдыг чоруур,
Мындыг кижиге танывас оолак сен?— деп
Айтырарга, оол тургаш:
— Аал-чурттан үнген
Хонуумну-даа уткан мен,
Үе-дүпте-ле бистиге хаанның
Ак торуму читкен, ону дилээш,
Оранны одуртуп,
Делегейни дескиндим,
Тып чадап-ла кагдым — деп,
Мону ярып-тыр эвеспе.
Теве кадарчызы ашак тургаш:
— Сен ышкаш мындыг көстүп турган амытан:
Чидирген тевези бо-даа турза,
Канчап таныыр чүвөл,
Ам арта торум теве дээр-дир сен,
Ол малың өзүп өскерли-ле берди ыйнаан,
Ак теве, ак торум муннуг тур бе?— деп
Мындыг ярып-тыр эвеспе.
Биеэги оол тургаш:
— Читкен малды тып шыдаптар,
Танып билиптер болгаш-ла
Дилеп чор ыйнаан,
Сээң аңаа чөгенип, сагыш човаарың,
Туткууш-даа дег дузазы чок,
Аржыыл-даа дег ажыы чок чүве-дир ийин.

Сээн бо кадарып чоруурун
Чүү деп кижиниң малы боор, ирем?— деп
Айтырарга, ашактан:
— Бо болза чиге барыын чүктү
Эжелей төрээн Дээр оглу Дээк-Мөгө деп
Кижиниң сүрүү боор чүве — деп ярыырга,
Оол тургаш:
— Ол хаан боду аалында бар бе,
Оон кода-сүмези моон ырак бе?— деп
Айтырарга, ашак тургаш:
— Боду чиге сонгаар
Олча-ажык хайдынып үнге-ле бир чыл эртти,
Та эки-менди, олча-омактыг чоруур чүве,
Та түрөңгей, ядамык чоруур чүве.
Аал-чурту ээнзирээн,
Алган куруяа чааскаанзыраан,
Мындыг кижиле-дир.
Оон кода-сүмези бо турган
Сарыг баалыкты ажа бээрге,
Ында турар чүве — деп,
Ашак мону ярып-тыр эвеспе.
— Ол аалга чедир мен ышкаш
Багай кижиге доктар-моондук
Болу берги дег чүве бар бе, ирей?— деп,
Оол айтырарга, ашак тургаш:
— Моондук-доктар болу бээр хире чүве-даа чок,
Аалдын бетинде калчаа далай агып чыдар,
Ол далайда ийи көвүрүг турар,
Бирээни хыл, олап эрес-эрлик кижилер эртер,
Бирээни чөвүрээ, олап бис ышкаш багай улус эртер,
Мындыг чурумнуг, ёзулуг чүве — деп мону ярып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол бүгүнү дыңнап, билип алгаш,
Сарыг баалыкче орбаландыр тепсенип,
Опаннады тавыргадып²¹ чоруп каап-тыр.
Шак ол сарыг баалыктын кырынга үнө бээрге,
Чырыткыланчак чаагай кода-сүмө
Көстүп кээп-тир эвеспе.
Биеэги аалдын чанынга чеде бээрге,
Шынап-ла, калчаа далай агып чыткан.
Ук далайда хыл, чөвүрээ көвүрүглер туруп-тур.
Аскак кара чаваазы-биле
Эрес-эрлик кижилер кежер
Хыл көвүрүгнү ыйлыш кылбайн,

Чүзүн-бүрүн чыраа-саяк чорук-биле
Кеже бастыра бергеш,
Кода сүмениң иштинге кире бээрге,
Арзылаң баштыг очур сагаан баглааштыг,
Кызыл көдүргелиг орду сагаан баглааштыг
Ак өргээ²² туруп-тур.
Биеэги оол кодур кара чаваазын
Арзылаң баштыг очур сагаан баглаашка,
Шорбажылап баглап кааш,
Багай ак чазын дүжүргеш,
Орду сагаан өргээге чөлээрге,
Өг наптыгылзап,²³ чыжыртыра берген.
Терезин согунун черже киир иткеш,
Ооң кезинге хараган чазын
Чиннештир салып кааш,
Орду сагаан өргээнин
Алдын чыжыр аар эжиин
Чаңгыс холдап ажа тырткаш кире бээрге,
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгениң кадыны
Ай, хүн херелдиг аныяк чараш уруг
Шай хайындырып олуруп-тур эвеспе.
Биеэги кадынга элгүүр-дүүлгүр²⁴ бараалгап,
Мендилежирге, карааның ужубиле
Кылчаш кылдыр хыйыртай көргөш,
Сөс-яраа-даа чок,
Аыш-чем-даа бербес олурар
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай олургаш:
— Чайынналчак чаагай кода-сүмениң хааны
Шак бо орду сагаан өргээнин ээзи
Кайнаар моорлай бержик ирги?— деп
Айтырарга, кадын кыс олургаш:
— Сен ышкаш дора өлчүк кижиге
Хамаарышпас чүве-дир.
Амдыызында дириг, менди олургаш,
Дүрген үне бер — деп мындыг ярып-тыр.
Алдын-Кургулдай ону дыңнааш:
Дарыжы²⁵ хайнып, омаа көдүрлүп келгеш,
Чаңгыс-даа сөс ярывайн,
Өргээнин эжиин чара чоруй тавары үнгөш,
Алдын-Кургулдай боду бооп хуулуп,
Кадыг кара чазын,
Онгун сагаан огун сегирип ап,
Ширээ-Кара аьдын биеэги боду хевээр хуулдуруп;

— Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге деп кижиниц
Албатызы кым-даа болза,
Ам дораан дөгернип белеткениңер,
Паштың хөөлүг туткуужун-даа арттырбайн,
Үстүг кара чүлгүүжүн-даа арттырбайн,
Суп коштап иштеңер — деп
Кыпсынчыг кышкызын салырга,
Ол кода-сүмеде турган
Бүгү кижиге Алдын-Кургулдайга тейлеп,
Аайындан эртпейн чагыртып,
Эмгеленип белеткени берип-тир эвеспе.
Күжүр Алдын-Кургулдай сайын,
Дээр оглу Дээк-Сарыг Мөгениң
Аал коданы-биле, арбын сүрүү-биле кады
Пажының хөөлүг кара туткуужун,
Үстүг кара чүлгүүжүн-даа
Арттырбайн олчалап, чаалап алгаш,
Аал-оран, чер-чуртунче чоруп каап-тыр эвеспе.
Чер-чуртунга чедип кээрге,
Күскү чуртун күжүгөн сизген долган,
Часкы чуртун чашпан сизген долган,
Куму куурара берген,
Сайы шаарара берген чыдып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Аалының эң чуртунга канчаар-даа аайын тыппайн
Агылза-хөренгизинден²⁶ чаңгыс борбак-даа
Чүве астынып чыдып калбаан,
Арбын малындан чаңгыс анай-даа
Астыгып калбаан мындыг эң чурт арткан бооп-тур эвеспе.
«Мээң эки кадайым, эргелиг эжим
Менээ демдек **кылдыр**
Черле чүве кагбааны ол чоор бе?— деп
Бодап келгеш, өөнүң дөрүңге чыткан
Дөрбелчин кызыл дашты ап октаптарга,
Ында хоолуг²⁷ шайны,
Булалыг²⁸ эътти салып белеткээн туруп-тур эвеспе.
Ол чүвелер-биле кады бижик суп каан
Мындыг бооп-тур.
Бижинин номнап кыйгырып көөрге:
«Албаты чонунну, азыраан малыңны,
Алган эжиң мени, аал-ораныңны
Чиге чөөн чүктү эжелей төрөөн
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Олчалап, чаалап алгаш чоруй барды.

Бистин соовустан сүрүп,
Изивис истээн херээн чок.
Чер-дээр-биле сүлчээ-сүлбээлиг,
Эртем-шидилиг, арга-мегелиг амытан чүве-дир.
Мээн бо салып каан хоода шайым,
Булада эъдим изиг-чылыг турза,
Бисти амыр-менди сайгын²⁹,
Диринг менди турарлар-дыр — деп билир сен,
Бир эвес хоода шай, булада эът
Сооп баксырай берген турар болза,
Бисти багай түрег,
Онча-четче эвес чоруурлар-дыр —
Деп билир аар сен» — деп
Мындыг бижик бижээн бооп-тур эвеспе аан.
Ол орта Алдын-Кургулдай сайын эр,
Ажынып, хорадап аал-чуртун сактып чоктап,
Алган эжин хомудап хараадап боданып тура,
»Иемден төрээ-ле эр кара чаңгыс
Бодум-на болгай мен, хамаан эвес,
Оларымнын соон шиглеп,
Изин истеп чорааш өлүр-дүр — деп бодап алгаш,
Олчалап эккелген улузун хондуруп,
Одарлыг ховузунга малын чалап,
Аайлап башкарып кааш,
Ширимелдиг беден төрээн
Ширээ-Каразын так кылдыр баглап,
Даш кылдыр соодуп алгаш,
Чнге чөөн чүкче көргөш,
Бединге дүжүрүп,
Белинге ужудуп,
Хой дег дашты далганнай бастырып,
Кодан дег дашты хоора бастырып,
Ужудуп-халыдып чоруп берип-тир эвеспе.
Ол-ла халдып оарга,
Аал аяны билдирип кээрге,
Кодур кара чаваалыг,
Самдар кидис хевенектиг,
Хараган чалыг,
Терезин согуннуг багай оол
Бооп хуулуп алгаш,
Шошкудуп олуруп-тур эвеспе.
Ол-ла шошкангырлап олура,
Бир сарыг баалыкты ажып кээрге,

Хову сыңмас хой, өшкү
Чатты берген оъттап чоруп-тур эвеспе.
Биеэги хой, өшкүгө чортуп чедө бээрге,
Шаандагы Алдын-Кургулдайның малчызы
Аксагалдай Бакка кыдат кыйбык кудуруктуг,³⁰
Шыдың кыр кызырак³¹ мунуп алган
Ужуражып кээп-тир.
Аксагалдай Бакка кыдат тургаш:
— Кайыын үнген, кайы чедип чоруур,
Мындыг оглум боор сен?— деп айтырарга,
Алдын-Кургулдай тургаш:
— Адаарга адым чок,
Аралажыр чүвөм чок,
Кыдыг чер чурттуг,
Сак ыяш³² оттулууштуг,
Самдар түрөңги оол мен ийин — деп
Мындыг ярып-тыр эвеспе.
— Кайнаар чедериң ол ынчаш?— деп
Аксагалдай Бакка кыдат айтырарга,
Оол тургаш:
— Бажым уунче божалыг, тарактыг чер дилеп,
Чоруур мындыг кижини мен,
— Бо чүү деп кижиниң
Хой сүрүү боор?— деп айтырарга,
Демгизи тургаш:
— Чиге чөөн чүктү эжелей төрөөн,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстын
Малы боор чүвө — деп мону яраан чүвөң иргин.
Алдын-Кургулдай тургаш:
— Ол маңгыска мен ышкаш
Яды-түрөңги, самдар, быттыг кижини
Албаты, эштенчи, малчы-кулчу,
Бооп болур чүвө бе, ирем?
База ол маңгыс албатыларыңга
Ээлдек эки бе,
Эрбен каржы бе,³³ ирем?— деп айтырарга,
Аксагалдай Бакка кыдады тургаш:
— Багайын канчаар, оглум,
Чалча-хөлөчик болурун күзөөн кижини
Алыр-ла ыйнаан,
Албатыларыңга каржы-халазын
Яраа-даа амытан чүвө-дир.

Бо чоруур түп-түмөн хой, өшкү
Шаанда Алдын-Кургулдай сайын эрний
Сүрүү чүве болгай.
Алдын-Кургулдай боду
Чиге бурунгаар чүкче
Кажыр кара бууразын сүрүп чоруй баарда,
Бо маңгыс ээн оран-чуртка баргаш,
Алдын-Кургулдайның пажының
Ыштыг кара чүлгүүжүн,
Хөөлүг кара туткуужун-даа
Арттырбайн олчалап, чаалап алгаш,
Келген шак мындыг чүве.
Шаанда Алдын-Кургулдайның аалынга чорумда,
Мунар аътты-даа бодум билир,
Ижер-чиирим-даа хырным билир чораан кижиге.
Ам бо маңгыска келген,
Мунар адым айтылгы,
Ижер-чиирим хемчээлдиге апарган,
Черим-чуртумну,
Эрес эрлик Алдын-Кургулдайны
Сактып чоруур мындыг
Ашак-тыр мен ийин — деп мону ярып,
Сөглөп олуруп-тур!
Ашактың яраазын дыңнааш,
Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Ынчаарга чеди баштыг
Адыгыр-Кара маңгыс деп
Чүвениң эртем-шидизи,
Эрлик-эрези кайы хире-дир,
Билдинер бе, ирем?— деп айтырарга,
Аксагалдай Бакка қыдат тургаш:
— Эртем-билиг, илби-шиди-даа бар
Хевирлиг амытан чорду,
Ай-айның чаазында анын аңнап,
Авы кылып чоруур,³⁴
Ол чорааш өөрүшкү-маңнайлыг келир болза,
Аязып, хүннеп, дээр чаагай турар,
Ажынып-дарынып³⁵ келир болза,
Чаап бүргөп, кудай-дээр чүдереп хадып турар.
Ара-албаты, айбычы, эштенчилеринге,
Ажынып-дарынганда,
Каш-кажы-биле бүдүнге ажырып,
Сырыптар амытан чүве-дир деп —
Мындыг-даа ярып туруп-тур эвеспе.

Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Ол маңгыстың аал-оран кода-сүмези
Ам моон ырак бе, ирем?— деп айтырарга,
Аксагалдай Бакка кыдады тургаш:
— Шак бо чыткан сарыг ховуну жеже бээринге,
Ийи хемниң белдирлешкен ортузунда
Кода-сүме көстүп келир.
Чеди баштыг Адыгыр-Қара маңгыстың
Чурттап олурар аал-ораны
Ол болур чүве, оглум!— деп
Мону ярып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай Аксагалдай Бакка кыдат малчызының
Айтып берген оруун углап,
Үгбеңнеди тавыргадып,
Үзеңнеди шошкудуп чоруп каап-тыр эвеспе.
Ол сарыг ховуну эртип кээрге,
Ийи хемниң белдиринде
Кончуг улуг кода-сүме көстүп кээп-тир.
Биеэги кода-сүмениң чанынга чеде бергеш,
Қодур кара чаваазындан дүжүп, чедип алгаш,
Ук коданның иштин эргип
Қылаштап чоруурга,
Ону тооп-херексеп ужуражыр кижиде-даа чок,
Ээрип келир ыт-даа чок мындыг бооп-тур эвеспе.
Ынчап чорааш, чеди баштыг Адыгыр-Қара маңгыстың
Боду-биле саадап олурар
Алдын чыжыр эжиктиг,
Қызыл көдүргелиг,
Сарыг шокар хаяапчалыг,³⁶
Сагаан чаагай өргээзин тып алгаш,
Оң чанынга багай кодур, кара чаваазын
Шорбажылап дужап кааш,
Адыгыр-Қара маңгыстың
Алдын чыжыр эжиин
Солагай холдап ажа тырткаш,
Кире бергеш көөрге,
Өгнүң дөрүнде тос каыт олбук дүжүлгеде
Чеди баштыг Адыгыр-Қара маңгыс
Олурупкан булада чаглыг эътти,
Хоода сарыг шайын
Баарында салыпкан олурган.
Дөжек баарында Алдын-Кургулдайның кадайы
Күдүк базып, дискек кырында
Олуруп алган олуруп-тур эвеспе.

Адыгыр-Кара маңгыс
Алдын-Кургулдайны көрүп кааш:
— Кайы черден тыптып,
Тояап келген мындыг,
Быдын төгүлген,
Дүгүн быдараан бужар оол сен?— деп айтырарга,
Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Мён болза кыдыг чер чурттуг
Сак ыяш оттулууштуг,
Силерниң албатыңар болур кижин мен,
Адаарга адым-даа чок,
Аралажыр чүвем-даа чок,
Эр кара чангыс амытан мен ийин — деп
Мону ярып-тыр эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс олургаш:
— Бо оолга таар алдындан
Быштак сарыг-суундан
Кудуп бериңер — дээрге,
Алдын-Кургулдайның кадайы тура халааш,
Таар адаандан сарыг-сугже үгүс бергеш.³⁷
Дедир Адыгыр-Кара маңгысче
Хүлүмзүрөп чымчады көргөш:
— Арын бажы аянчаан,
Аътка-хөлге човагазан
Хевирлиг оол-дур.
Хойтпактан берзе кандыгыл?
Сонгу назынга буян,
Чорук кижизинге суксун-на болур ыйнаан — деп,
Мону ярырга,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгызы
Чөпшээрөп хүлээрге,
Чеди кижин чөмгөрөп
Улуг кызыл хуваны³⁸ долдур
Хойтпакты куткаш,
Биеэги оолга сунарга,
Езулуу-биле ийин холдап туткаш,
Доозазын ток кылдыр пактааш,
Хувазын чылгап, шыгжап кааш үнө бээрге:
«Ээта шаанда эрлиг эр
Алдын-Кургулдай шак ынчаар
Аштанып-чөмненир чүвө ийин»— деп бодап,
Эрги чуртун, эргелиг эжин
Алдын-Кургулдайның кадайы сактып,
Олуруп каап-тыр эвеспе.

Алдын-Кургулдайның соондаң
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Үнүп келгеш, көрүп олуарга,
Биеэги самдар оол
Кодур кара чаваазын чедип чоруткаш,
Саң салыр борбак тейнин
Аар, ийи кадыр ийге өртеп каарга,
«Бо-даа нучу толагайны»³⁹ аар,
Багай кодур чүвезин
Анаа чууп өлүрүп,
Анаа курт-кымыскаяк,
Кускун-сааскан чыыры ол-дур, аа мон»—
Деп бодап, көрүп олурда,
Биеэги оол кодур чаваазын өртеп кааш,
Дедир кылаштап бадып олурда,
Кыры-биле дээлдиген дескинип ужуп кээрге.
Хараган чазы, терезин огу-биле
Эдерти шыгаап тургаш,
Биеэги дээлдигенни аңдара адыптарга,
«Чоп буктуг шору адыгжы чоор бо ой»— деп
Бодап көрүп олурган
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс чүвөң иргин.
Ол орта хонганының эртенинде
Алдын-Кургулдай чеди баштыг
Адыгыр-Кара маңгыстың өөнгө
База-ла барып кире берип-тир эвеспе.
Ынчаар орта ол-ла чеди киж
Чемгерер улуг кызыл хувага
Хойтпак кудуп бээрге,
База-ла доозазын донгайты тудуп,
Ток кылдыр пактапкаш,
Кылаштап үне берип-тир эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Биеэги оолдуң соондан база-ла
Үнүп келгеш, көрүп олуарга,
Хараган чазын, терезин огун кезенип,
Белеткенип алгаш кушкаш сүрүп
Кылаштап чоруп-тур эвеспе.
Биеэги оол ынчап чорда,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Адып, боолап чадап кааны
Үш ус деп кушкаш оолдуң
Ынча-мынча чаны-биле ужуп эрткеш,
Хонуп аарга, биеэги оол,

Күдүйүпкөн үнгелеп бар чыдырда,
Адыгыр-Кара мангыс көрүп олургаш:
— Бо самдарнын чаптанчыг деп чүвезин-даа,
Барып-барып үш ус кушче,
Семеп бар чыдар»— деп
Бодап көрүп олурда,
Биеэги оол хараган чазынга үнгелеп чеде бергеш,
Терезин огун кезээш,
Тыртып-тыртып салырга,
Үш ус куштун бир бажын одурулдур,
Чоруй үзе дегеш, огу эрте бээрге,
Демги маңгыс «менден безин артык
Кандыг мындыг буктуг
Адар чолук боор»⁴⁰— деп,
Бодап олуруп-тур.
Күжүр Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол хүн хүнзээш,
Кежээ мал кадарчыларының өглерин
Кезип кылаштап чорааш,
Эрги малчызы, эргелиг ада туттунган,
Эргим кырганы Аксагалдай Бакка кыдат-биле
Ужуражы бергеш, ярыжып-тыр эвеспе.
Аксагалдай Бакка кыдат тургаш:
— Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыска душтуң бе?
Малчы-кулчу кылдыр хүлээп алды бе?— деп айтырарга,
Оол тургаш:
— Дужарын душтум-на,
Хөлечик болур дугайында
Чүнү-даа ярышпадым — деп
Мону сөглээш:
— Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Куду-чуму кайда чүве эрги,
Ону дыннаан сен бе,
Ооң кадарчы, холбаазы кайда турар чүве эрги,
Ону билир сен бе?— деп айтырарга,
Аксагалдай Бакка кыдат тургаш:
— Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Куду-чумун кайдаазын-даа билбес мен,
Кадарчы холбаазындан маңгыстың
Дүне боорга коданын кадарар
Сарыг кетчик ыды бар,⁴¹
Оозу кончуг чүве»— деп дыннаан мен.
Чангыс шактың иштинде
Өртемчейни дескиндир көрүп турар

Эр кара кускун бар,
Ол бир берге чүве — деп дыңнаан мен — деп
Мону ярып-тыр эвеспе.
Кужүр Алдын-Кургулдай сайын эр
Кода-сүмеден үнүп,
Оыттуг черге аьдын өртеп,
Дыштанып хонуп алгаш,
Даартазында чеди баштыг
Адыгыр-Кара маңгыстың
Кода-сүмезинге чедип келирге,
Адыгыр-Кара маңгыс
Аннап-меңнеп, авы кылып чоруур деп
Белеткенип турар мындыг бооп-тур эвеспе.
Адыгыр-Кара маңгыс аьттанып чоруурда кадайынга:
— Мен болза ам даарта
Кежээликтей чедип кээр мен.
Чаңгыс дүне-даа болза,
Оваарымча-кичээнгейлиг олулар сен,
Чангыс шакта өртемчейни дескиндир көрүп турар
Эр кара кускунум-даа
Кукугайнып алгырып,
Амыр-соксаал чок кыннып турар апарды.
Дүне боорга, коданымны кадарар,
Сарыг кетчик ыдым-даа
Туругладып тура хонар апарды,
Чүвениң хөлү өске хире апарган-дыр — деп
Чагып, ярып туруп-тур эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс,
Авы кылып аьттанып чоруй баарга,
Алдын-Кургулдай сайын эр,
Кодур кара чаваазын мунуп алгаш,
Аалдың хүн үнер чүгүнче,
Чортуп чоруткаш,
Боду Алдын-Кургулдай сайын эр бооп хуулуп алгаш,
Кодур чаваазын,
Ширимелдиг кара беден төрөөн
Ширээ-Кара аьт кылдыр хуулдургаш,
Кадыг кара чазын туткаш,
Онгун сагаан одун кезенгеш,
Чаңгыс шактын иштинде
Өртемчейни дескиндир көрүп турар
Эр кара кускунунуң келирин
Манап чыдып ап-тыр эвеспе.

Ынчап чыдырда кежээниң кызыл-хүн турда,
Хүн үнер чүктен
Улуг эр кара кускун ужуп келгеш,
Кыры-биле ужуп эртип чыдырда,
Аргактыг мойнун адыра,
Суглуг караан ушта адып өлүргеш,
Дүн дүжүп, сылдыс үнүп келири билек,
Дедир кода-сүмеже халдып кирип олурда,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Дүне боорга, аал-коданын кадарар
Сарыг кетчик ыды туругладып келген.
Ону алдын допуржак кымчызы-биле
Ол-ла черинге хая көрүндүрө тыртып кааш,
Ол-ла дораан быды төктүп чоруур,
Хараган чалыг, терезин согуннуг,
Кодур кара чаваалыг,
Багай оол бооп хуула тыртып алгаш,
Биеэги Аксагалдай Бакқа кыдат малчызынын
Өөнге чедип кээп-тир эвеспе.
Ук өгге кирип келирге,
Аксагалдай Бакка кыдат
Улуг одун окулуп алган,
Дөгеленип олуруп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай тургаш:
— Баштай таныжып көрүшкеним,
Баары чылыг, аксы чымчак ирем,
Доңуп-дожап өлүр деп чор мен,
Чанынга кыстынып,
Дүн эрттирип ап көрейн — деп дилээрге,
Аксагалдай Бакка кыдады тургаш:
— Удуп хон даан,
Кандыг боор оол,
Кирер эжиктиг, киж и ээлиг,
Өгге чорук чораан киж хонмайн,
Ыт хонар чүве эвес — деп мону ярып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай биеэги өгге
Кирип келген олчаан,
Самдар-түрег, идик-хевин ужулгаш,
Улуг отка ооргалап,
Удуп чыдып алгаш,
Дораа-ла хаарыктай берип-тир эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эрниң ооргазында
Ийи чарнының аразында

Улуг кара меңниг
Мындыг кижидир эвеспе.
Алдын-Кургулдай самдар оол бооп
Хуулуп алгаш, отка ооргалап,
Чанагаш удуп чыдырда,
Аксагалдай Бакка кыдат
Көрүп олурарга, биеэги оолдун
Ооргазында улуг кара мең
Бар бооп-тур эвеспе.
«Шаанда мээң ээм эки Алдын-Кургулдай сайын эрниң
Ооргазында шак ындыг
Кара мең бар чүве ийин,
Кандыг кончуг дөмей
Меңниг оол боор» — кылдыр бодап,
Көрүп олургаш, үңе халааш,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Өңгө чүгүрүп чеде бергеш, кадынынга:
— Мээң хонуп турар өөмде
Багай самдар оол кирип кээп,
Отта ооргалап чыдып алды.
Ооргазында шаанда эрниң эрези
Алдын-Кургулдай-биле кара чаңгыс
Кара меңниг кижидир — деп моңу ярып-тыр эвеспе.
Шак оон кадын биле Аксагалдай Бакка кыдат
Үңе чүгүрүшкеш, чедип келирге,
Шынап-ла, Алдын-Кургулдай-биле
Кара чаңгыс, ооргазында
Улуг кара меңниг багай оолак
Удуп чыдар мындыг бооп-тур эвеспе.
Шак ол орта биезги оолдун
Кара меңинче магадап көрүп,
Эрес-эрлик Алдын-Кургулдай сайын эрни сактып,
Аразында сымыражыл,
Ярыжып олуруп-олуруп,
Кадын үнүп чоруптарга,
Аксагалдай Бакка кыдат удуп чыдып ап-тыр эвеспе.
Эрниң эрези Алдын-Кургулдай сайын эр
Шак ол орта удуп хонуп алгаш,
Эргенинде тура халып келгеш,
Чеди Баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Кода-сүмезиниң чанында
Болчатылыг бора тейниң кырынче
Кылаштап үңе бергеш,
Көрүп олурарга, дээр бүргөп,

Сонгу чүктен кара булут диргелип келгеш,
Дымырады чаъстап,
Сыылады сырыннап,
Хадып турар апарган дег болза-даа,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Чедип кээп турар мындыг бооп-тур эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Аалынга чедип келирге,
Дүне када коданын кадарар
Кетчик сарыг ыды-даа чок,
Чаңгыс шактың иштинде
Өртемчейни көрүп турар
Эр кара кускуну-даа чок,
Коданы ээнзирээн туруп-тур эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс тургаш кадайындан:
— Кетчик сарыг ыдывыс канчалган?— деп айтырарга,
Кадайы олургаш:
— Даштыгаа маңнап чоруур ытты
Өггө олурар агбай⁴² киж
Мен канчап билир мен.
Бо эртен чемгерер дээш,
Кетчик сарыг ытты кыйгырарымга, чок боорга,
Сени эдере берген деп бодап олурдум —
Деп мону ярыырга,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс,
Ажынып-хорадап, ара-албаты,
Шыдаар — дүжүметтерни чемелеп туруп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол-ла дораа биеэги чаңы-биле
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстын
Боду саадаан өргээзинге кирип келирге,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Арны хуула берген,
Ажынып-дарынган олуруп-тур эвеспе.
Кире бээри билек,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Тура халып келгеш:
— Дангаар киж өөнче быды-курту төктүп.
Соястап кирип келир,
Чүү мындыг черниц ческээ,
Сугнуң суксаа дора өлчүк,
Тыпты берген сен, үнүп чор!— деп алгырарга.
Алдын-Кургулдайның ажынганы арнындан билдинип:
Шыжыкканы шырайындан билдинип:

— Эжинде бозагалыг,⁴³
Тейинде тоганалыг,⁴⁴
Кижн өөнгө кижн кирбес деп чүве
Каяа дыңнаан маңгыс сен?
Эжиктен кирип келгенде,
Эглип үнерин боду-ла билнр ыйнаан — деп
Шыңгы харыылап олуруп-тур эвеспе.
Чедн баштыг Адыгыр-Кара маңгыс ажынып,
Дарынган уу-биле ол-ла дораа
Алдын-Кургулдайны сыыра каап-тыр эвеспе.
Чедн баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Боостаазынга ажып бадып чыткаш,
Алдын-Кургулдай биеэги даг дег эр
Кара боду бооп хуула бээрге,
Адыгыр-Кара маңгыстың
Боскунга ашпас-даа, үнмес-даа
Тыныжып дуглалдыр ызыртынып туруп бернп-тнр эвеспе.
Чедн баштыг Адыгыр-Кара маңгыс
Девидеп-мөгүдеп, ышкамнап-бачыдап турунда,
Эрнн эреси Алдын-Кургулдай эр ажынып-хорадап,
Ческнннп-чүдекснннп келгеш,
Адыгыр-Кара маңгыстың боостаазын
Чара тепкеш, эрнн эреси,
Оолдун омаа даг дег
Улуг кара боттуг Алдын-Кургулдай боду
Бооп үне халып кээп-тнр эвеспе.
Алдын-Кургулдайның кадайы
Аксагалдай Бакка кыдат малчызы,
Алдын-Кургулдайны көрүп каш,
Амырап, өөрүп, ханып, таалап,
Көрүп туруп-турлар эвеспе.
Шак ол орта амылыг чыткан
Адыгыр-Кара маңгысты
Алдын-Кургулдай сайын эр ойтур каггаш:
— Өлүрер малдың ханын алыр,
Өлүрер кнжннн сөзүн дыңнаар чүве болгай,
Ярыр сөс-домааң бар чүве сен бе,
Адыгыр-Кара маңгыс?— деп айтырарга,
Адыгыр-Кара маңгыс чыткаш:
— Сөглээр сөс-яраам-даа чок
Чүгле мени өлүрерннде
Мээң улуг-хырнымны
Чарбайн көөр сен.

Мээн ортаакы улуг бажымны
Чарбас сен — деп мону чагып чыдып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр ону-даа тоовайн,
Ол-ла дораа Адыгыр-Кара маңгысты
Өлүрүп, чок кылгаш,
Улуг-хырнын чара кезиптерге,
Онча-түң чок кижин-хораа үнгүлөп кээп,
Амырап: «Кижин мынчап чырык черни көрүп,
Чылбай сугну ижип,
Амыраар хүнү турар чүве-дир аа»— дийип,
«Бисти мындыг магалыг амырадып,
Чыргаткан амытанның чоруу чогузун,
Чолу таарышсын!»— дийип алгап-йөрээп чоруп,
Аң-мен, мал-маган арга-өзенинче,
Одар-суггадынче амырап-өөрүп,
Алгап-йөрээп чоруп турар
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр
Ол-ла бүгүнү көрүп,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Хоралыг бужарын билип тургаштын,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Чеди бажының ортузунда
Эң улуг бажын чара шааптарга,
Кончуг улуг мага-боттуг
Бук-шулбу ышкаш шырайлыг,
Буура ышкаш бүдүштүг
Улуг кара эр үнө халып келгеш,
Ыт-дааш-даа чок,
Алдын-Кургулдай сайын эрни сегирип ап-тыр эвеспе.
Ийи эр шак ол орта сегиржип алгаш,
Бир айның үжен хонуунда
Үзүк чокка хүрежип,
Ийи айның алдан хонуунда
Соксаал чокка хүрежип,
Үш айның тозан хонуунда
Үргүлчүлөп хүрежип туруп-турлар эвеспе.
Ынчап тургаш Алдын-Кургулдай сайын эр
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Ортаакы бажындан үнгөн
Улуг кара оглун
Чарын бажынга каккаш,
Каптагайны хайындыр,
Делегейни дескинدير

Хөкпээндигилештир бөөлдеп туруп-туруп,
Кара черни сирт кылдыр,
Көк дээрни чыжырт кылдыр дүжүргөш,
Алдан чүсчүк⁴⁵ тамы каскаш,
Алдан буга кежи-биле ширилеп⁴⁶ тургаш,
Улуг кара аптарага суккаш,
Шак ол тамыже киир каггаш,
Тамының аксын ай кара⁴⁷ даш-биле
Дуй каггаш, базырып каавыткаш,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Өөнгө кылаштап кээп,
Кадайы-биле ярыжып-хөөрежип,
Аксагалдай Бакка кыдат малчызы-биле кады
Шайлап чемненип турган-дыр эвеспе.
Эрниц эрези Алдын-Кургулдай сайын эр
Аксагалдай Бакка кыдат малчызынга
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Чуртка калыр чуруунуң эскиин-даа арттырбайн,
Черге калыр чевиниң үзүүн-даа арттырбайн,
Пажының үстүг чүлгүүжүндөн,
Хөөлүг туткуужундан өрү чыгдырып,
Одарда азыраан малын хавырттырып,
Оранда ара-албатызын бөлдүрүп алгаш,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың чуртун
Кумун куурарты,
Сайын шаарарты каавыткаш,
Чер-чуртунче көжүп чоруп берип-тир эвеспе.
Шыяан ам, эрниц эрези Алдын-Кургулдай сайын эр
Сугнун дунгулуунга ара хонуп,
Сигенниң чымчак серининге
Дүштеп, дыштанып чорааш,
Аал-ораны, ара-албатызы-биле кады
Чер-чуртунга көжүп чедип келирге,
Часкы чуртун чашпан-сиген шыпкан,
Күскү чуртун күжүген-сиген шыпкан,
Куйт дээр кускун-даа чок,
Сайт дээр сааскан-даа чок,
Куму куурара берген,
Сайы шаарара берген
Чыдар мындыг бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр,
Оргу черге өг-оранын хондуруп,
Одарынга малын чалааш,
Ол-ла дораа белдир черден ис кезип,

Бедик черден бараан харап,
Көрүп шинчилеп турарга,
«Шаандагы кара буганың кежи-биле ширилеп,
Көктөп тургаш аптаралааш,
Алдан кулаш тамыже киир каапкаш,
Ай кара даш-биле каапканы
Чиге барыын чүктү эжелей төрөөн
Арбас-турбас улуг шокар аъттыг,
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгези
Алдан буга кежи-биле ширилээн
Аптаразын чара тепкеш,
Ай кара дашты кулурлай тепкеш,
Аал-чуртун олчалап,
Чаалап алгаш чоруй барган
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Күжүр Алдын-Кургулдай
Ширимелдиг кара беден төрүттүнгөн
Ширээ-Кара аъдының аксын
Азыг-диш чайыннандыр шелгеш,
Саарын кажык-сөөк чайыннандыр каккаш,
Чиге барыын чүкчө көргөш,
Бединге дүжүрүп,
Белинге ужудуп,
Хой дег дашты кулурлай бастырып,
Кодан дег дашты хоора бастырып,
Үш чылдык черни үш хонукка допчулап,
Үш айлык черни үш шакка допчулап,
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгенин
Чер-чуртунга чеде халды берип туруп-тур эвеспе.
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгенин
Кода-сүмезинге ол-ла хевээр,
Кире халды бээрге,
Ширээ-Кара аъттын тыныжы,
Буурул туман бооп,
Амытан чон азып,
Алдын-Кургулдайның шырай-дүрзүзүндөн
Корткан улустун чүрээ
Часты бер чазып турган чүвең эргин.
Халыткан хевээр Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгенин
Боду саадаан кызыл көдүргелиг
Улуг сагаан өргээзиниң эжинге
Дүжүп чыдырда,
Бир чарыында бежен оол сөлеп,⁴⁸
Бир чарыында бежен оол сөлеп,

Бир чарында бежен кыс,
 Бир чарында бежен кыс,
 Ындынныг чаагай ырызын ырлап,
 Аьдын ап, эжинин ажып туруп-турлар эвеспе.
 Алдын-Кургулдай ону-даа тоочувайн,
 Өгже базып кире бээрге,
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге боду баштаан
 Хамык хаа, дүжүметери
 Дуруяагылаштыр тейлеп, санап тургулаан иргин.
 Ол орта Алдын-Кургулдай
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгени көрүп тургаш,
 «Эрнин эрези аттыг хирезинде
 Элбек малдын, амытан чоннуң ээзи хирезинде,
 Аргажогун аар мооң»
 Кылдыр бодап, көрүп тургаш:
 — Өлгөн кижичерге чыдар,
 Өскөн чурту сөөгүн ажаар
 Боор чүвө болгай.
 Аал-оран аймак-төрени чоп
 Олчалап-чаалап экиээриң ол моң, эжим? — деп,
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгеден айтырып-тыр эвеспе.
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге тургаш:
 — Бо адаан-мөөрейни эгелээн кижичерге даа мен мен,
 Буруу бак, бузут-нүгүл шупту менде чүвө.
 Мени өлүрбейн эштенчи малчы кылып ап көрүңер,
 Аалга олурзуңарза, малыңар кадарайн,
 Черге чорзуңарза, аьдыңар ажаайн — деп
 Мону ярып, ээрежи берип-тир эвеспе.
 Шак ол орта Алдын-Кургулдай сайын эр оргаш:
 — Чаа, канчаар дээр, ындыг бооп-тур,
 Өөрүмгө өжээним чок,
 Амытанга адааңым чок кижичерге мен,
 Ам дораа эмгеленип-белеткенип,
 Аал-ораның көжүрүп алгаш чору — дээрге,
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгениң
 Көжөөн буду шимчеп,
 Корткан боду өөрүп,
 Аал-аймаан эмгелеп-белеткеп,
 Көжөринге дөгөрнүп туруп-тур эвеспе.
 Эрнин эрези Алдын-Кургулдай сайын эр
 Ол орта үш хондур ноюрзап-дыштанып келгеш,
 Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгениң
 Аал-ораның, азыраан малын,

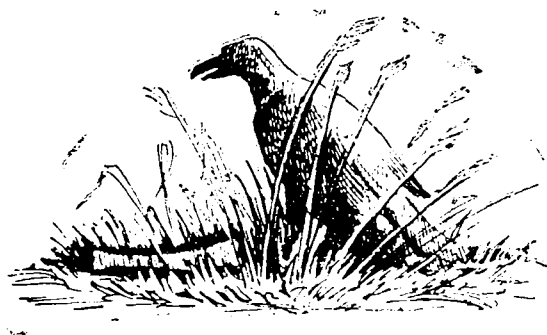

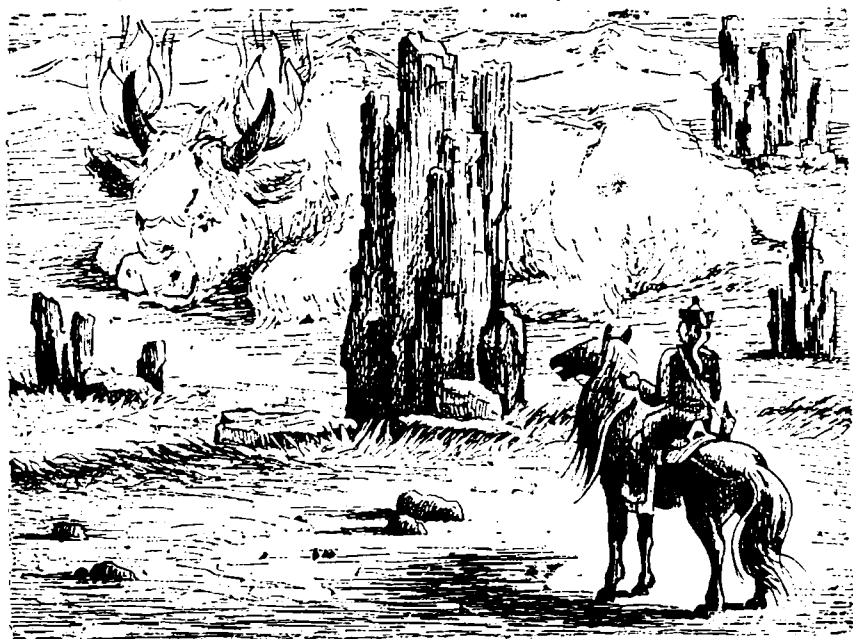
Ара-албатызын көжүрүп алгаш,
Бодунуң аал-чуртунче көжүп
Чоруп каап-тыр эвеспе.
Чер-чуртунга чедип кээрге,
Куйт дээр кускун-даа чок,
Сайт дээр сааскан-даа чок,
Сайы шаарара берген,
Куму куурара берген чыдып-тыр эвеспе.
Алдын-Кургулдай ол-ла дораа
Бедик черден бараан харап,
Белдир черден ис кезип,
Хап чоруткаш, көрүп шинчип турарга,
«Шаанда алдан буганың кежи-биле
Ширилеп тургаш улуг аптарага суккаш,
Алдан чүсчүк тамыны каскаш,
Ооң иштинге суккаш,
Аксын ай кара даш-биле базырып кааны
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың оглу
Алдан буга кежи ширилиг
Кара аптараны чара тепкеш,
Ай кара дашты кулурлай тепкеш, үнүп келгеш,
Алдын-Кургулдайның аал-оранының
Соондан сүрүп кээп олчалап, чаалап алгаш,
Чөөн чүкте чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстын
Аал-оранынче, чер-чуртунче сүрүп,
Чоруй барган чыдар мындыг бооп-тур эвеспе.
Ол орта Алдын-Кургулдай
Ажынып-хорадап келгеш,
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөгени
Кел деп эккелдиргеш:
— Ынчаарга сен, мен аалга чорумда малым кадарар.
Черге чорумда аът-хөлүм ажаар,
Болган болгай сен,
Мен ырак черже чорууйн — дээш,
Сен мени эдерип чору — деп мону ярыырга,
Дээк-Сарыг-Мөге ыыт-даа чок үнө халааш,
Арбас-турбас улуг шокар аъдын
Эзертеп белеткээш, аштавас-суксавас,
Аыш-чемин таалыңыңга суп белеткеп
Турган чүвең иргин.
Ширимелдиг кара беден төрүттүнген
Ширээ-Кара аъды
Эрнин эрези Алдын-Кургулдай сайын эр биле

Улуг шокар аъттыг
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге иелээ
Чөөн чүкте чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың оглу
Кончуулайнын изин истеп,
Соон соннап,
Хой дег дашты кулурлай бастырып,
Кодан дег черни хоора бастырып,
Белинге ужудуп,
Бединге дүжүрүп,
Үш чылдык черни үш хүнге допчулап,
Үш айлык черни үш шакка допчулап,
Ужудуп-халыдып чорааш,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың оглу
Кончуулайнын аал-оранының чоогунга,
Чурт күрүзүнүн иштинге
Халдып чоруп олурда,
Алдын-Кургулдай сайын эрниц
Малчызы Аксагалдай Бакка кыдат
Хову сынмас хоор сарыг теве
Кадарып чоруп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр-биле
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге
Аксагалдай Бакка кыдатка
Халыдып чеди бээрге, Аксагалдай Бакка кыдат
Малчызынын амырааны арнындан көстүп,
Байырлап, өөрээни бодундан билдинип турар
Мындыг бооп-тур эвеспе.
Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Сээн бо кадарып чоруур
Малыңның ээзи киж
Албатылар силерге каржы хедер-дир бе?,
Ээлдек-эвилек-дир бе?— деп айтырарга,
Аксагалдай Бакка кыдат тургаш:
— Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Оглу Кончуулай дээрге
Адазы маңгыстан-даа дора
Кадыг-каржы амытан чүве-дир.
Мунар аъдым-даа айтыглыг апарган
Чиир чемим-даа хемчээлдиг,
Аштап-суксап, могап-шылап чор мен — деп,
Мону ярырга,
Алдын-Кургулдай сайын эр тургаш:
— Мен баргаш ол маңгызындан
Чарып каай мен аан,

Ам харын чер-чуртунче чорууру-биле эмгеленип,
Белеткенип тур — деп чагып, ярааш,
Улуг шокар аъттыг,
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге-биле кады
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың оглу
Кончуулайның аал-оранынче
Алдын-Кургулдай сайын эрнин
Ажынганы арнындан көстүп,
Шыжыкканы шырайындан көстүп,
Хап чоруптуп-тур эвеспе.
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың оглу
Кончуулайның кода-сүмезинге
Кире халдып келгештин,
Аъдының аксын-даа тыртпайн,
Кончуулайның боду-биле саадап олурар
Кызыл көдүргелиг улуг ак өргээзинге
Даштыгаа үндүрө бергеш,
Эът мага-бодун өрге чылгаар өл чок,
Чылан чылгаар шык чок кылдыр
Үзе-чаза соп октапкаш,
«Чөөн чүкте чурттап турар амытан чонга
Шак мындыг араатан маңгыстар чок болзун!» — деп
Шишип тарбыдап тура,
Дөрт чүкче октапкаш,
Чеди баштыг Адыгыр-Кара маңгыстың
Аал-ораның, ара-албатызын
Чуртка калыр чуруунуң эскиин-даа арттырбайн,
Черге калыр чевиниң үзүүн-даа арттырбайн,
Пажының үстүг кара чүлгүүжү,
Хөөлүг кара туткуужундан өрү
Олчалап-чаалап алгаш,
Бодунун чер-чуртунче
Көжүп чоруп каап-тыр эвеспе.
Чер-чуртунга чедип кээрге,
Ында арткан ара-албатызы амыр-сайгын
Арбын малы онча-менди
Чурттап турар мындыг бооп-тур эвеспе.
Ширимелдиг кара беден төрүттүнген
Ширээ кара аъттыг
Эрнин эреси Алдын-Кургулдай-биле
Арбас-турбас улуг шокар аъттыг
Дээр оглу Дээк-Сарыг-Мөге-биле
Оргу черге өөн хондуруп,

Одарыңга малын чалап,
Чырын⁴⁹ чылдың чыргалын кылып,
Найын⁵⁰ чылдың найырын кылып,
Амыр-сайгын чурттай берип-тир оо!

ЭРЕЛЗЕЙ-МЕРГЕН, ХАРАГАЛЗАЙ-МЕРГЕН АЛЫШКЫЛАР

рте-бурунгу шагда
Нарын-Чинге-Хемни чурттаан
Эрниң эрени Эрелзей-Мерген,
Харагалзай-Мерген ний алышкылар
Чораан чүвөң иргин.
Харагалзай-Мерген хазы!
Нарын-Чинге-Хемниң бажын чурттап турар,
Кулузун кула аскырлыг,
Чолдак кара дуранныг чүвөң иргин.

Эрелзей-Мерген дунмазы
Нарын-Чинге-Хемниң ортузун чурттап турар,
Айда анын-менин аннаар,
Айда улуг уйгузун удуп дыштаңыр,
Тозан тенин мыйызындан дошкалап,²
Тиглеп чазаан дошкун кара чалыг,
Алдан тенин мыйызы-биле алалап,
Шидилеп³ чазаан хожуула октуг,
Киш болган өргээлиг,
Час болган эжиктиг,
Тозан хүннүк аъттың манын бүрүткеп маңнаан
Тос каът кан хылыш караңгайлыг,⁴
Даг дег Хан-Шилги аъттыг,
Чарылбас болзун дээш,
Чаан сөөгү-биле,
Бузулбас болзун дээш
Булан сөөгү-биле сөөктөп тургаш кылган,
Арт болган ангайба-кеңгейбе⁵ эзерлиг,
Хомду-сагаан хойнун дүгү-биле салгаш кылган
Хову болган чонактыг,
Дөнен инектин кежи-биле дөрбелчиннеп,⁶
Хунан инектин кежи-биле курбулчуннап⁷ тургаш кылган
Алдын допуржак кымчылыг,
Хүлөр, мөңгүн чүгенниг
Тозан кулаш алдын шалбалыг чүвөң иргин.
Эрниң экизи Эрелзей-Мерген
Алдайның сынындан
Айның иштинде анын-менин өлүрүп алгаш,
Айда удуур улуг уйгузун
Удуп чыдып ап-тыр эвеспе.
Нарын-Чинге-Хемниң адаанга
Капшылдай-Мерген деп хаан чурттап чораан.
Ол хаанның эди эктин ашкан,
Малы бажын ашкан хаан чүвө-дир.
Капшылдай-Мерген хаан бир хүн бодап олуларга,
Нарын-Чинге-Хемниң ортузун чурттап турар
Эрелзей-Мерген деп кижини болза
Мээң хаан төрөмгө каржы дайзыннын
Бирээзи болур чүвө болгай.
Ындыг чүвө болганда,
Бо дайзынны чок кылгаштын,
Ооң үвүн-үптөп алыр чорук
Мээң бир кол сорулгам болур
Болгай деп билип алгаш,

Эрелзей-Мергенниң бүгү күжүн билип алыры-биле
 Кускунга четтирбес кула аъдын,
 Салгынга четтирбес сарыг аъдын мундургаш,
 «Эрелзей-Мергенниң күжүн билип келиңер» — дээш, бодунун
 Шинчээчи ийи тазын⁸ чорудупкан.
 Биеэги ийи тас ол каккаштарның
 Эрелзей-Мергенниң аалыңга чедип келгеш,
 Адыр сандан баглаашка
 Аъттарын баглаар дээш,
 Ол баглааштың чоонунга
 Аъттарын баглап шыдавааннар.
 Эрелзей-Мергенниң өөнгө кирер дээш,
 Час болган эжиин ууп чадап кааннар.
 Оон тастың бирээзи тургаш,
 Демир өрүм тыппааже
 Хоржок-тур дээш, каң демир өрүм тып алгаш,
 Орун дужундан өттүр
 Өрүмнөп алгаштарның шинчиирге,
 Киш болган өргээлиг,
 Час ханалыг, дошкун кара чалыг,
 Алдын хожуула октуг,
 Эргектиг чүвө эннежир арга чок,
 Дыргактыг чүвө дыңныр арга чок,
 Эгинниг амытан тутчуп болбаан,
 Доора дурту тос кулаш,
 Эрниң экизи
 Эрелзей-Мерген бооп-тур эвеспе аан.
 Аъдын барып шинчилээрге,
 Тозан аъттың маңган бүрүткеп маңнаар,
 Тос каът каң хылыш карангайлыг,
 Бош даг дег бүгү дериг-херексели
 Бодунга таарышкан,
 Тозан кулаш алдын шалба-биле өртеп каан,
 Алчаш дээш Алдай сынын арта баскаш,
 Ары талазының хараган, сөөскенин дазыл-дазылы-биле
 Тура тыртып, оъттап турар.
 Өгбеш дээш Өвүр талазыңче ажыр баскаш,
 Хараган, сөөскенин дазыл дазылы-биле
 Тура тыртып оъттап турар
 Хан-Шилги аът бооп-тур.
 Оон биеэги ийи тас шинчилелин кылып алгаш,
 Хаанга кээп чугаалап-тырлар:
 — Эрелзей-Мергенниң бодун шинчиледивис:
 Эргектиг чүвө эннежип-даа болбас,

Дыргактыг чүве дыңнып-даа болбаан,
 Эгинниг чүве тутчуп-даа болбаан,
 Доора дурту тозан кулаш,
 Узун дурту тозан кулаш,
 Киш болган өргээлиг,
 Час болган эжиктиг,
 Дошкун кара чалыг,
 Алдын хожуула октуг,
 Эрниц экизи Эрелзей-Мерген чүве-дир.
 Аъдын шинчиледивис:
 Тос каът каң хылыш караңгайлыг,
 Бош даг дег бүгү дериг-херексели бодунга таарышкан,
 Тозан кулаш алдын шалба-биле өртеп каан,
 Алчаш дээш Алдай тандынын
 Ары чарыын ажыр баскаш,
 Өгбеш дээш Өвүр талазынче ажыр баскаш,
 Хараган, сөөскенни
 Дазыл-дазылы-биле тура тыртып,
 Оъттап турар Хан-Шилги аът чүве-дир — деп
 Хаанга айыткан-дырлар.
 Хаан олургаш:
 — Хире-барыктыг чүве-дир оонар,
 Ам даарта аг-шеригни эдертип алгаш,
 Барып олчалап алыр-дыр бо чүвени — деп
 Олуруп-тур эвеспе.
 Даартазында хаан чээрби беш шеригни
 Ок-боозу-биле чепсеглеп алгаш,
 Боду-биле чээрби алды кылдыр
 Эрелзей-Мергенни үптөп, олчалап,
 Алыры-биле чоруп кааш,
 Эрелзей-Мергенниң аалынга келгеш,
 Час болган эжнин кагып,
 Быралап⁹ тургаш кирип келгештерниң,
 Эрелзей-Мергенни адып-боолап эгелей берип-тирлер.
 Адып-ла турган. адып-ла турган,
 Оон ам чээрби алды боонуң
 Бүгү-ле ок-чемзээ төнүп каарга,
 Бооларының ужазы-биле
 Соккаш туруп бергеннер.
 Оон бооларының ужазы углуп каарга,
 Чээрби алды докпактар-биле соп эгелээннер.
 Докпактары углуп каарга,
 Дыка үр улдап кээрге,
 Чээрби алды чыда-биле¹⁰

Шашкаш туруп бээрге,
 Эрелзей-Мерген ам-на оттуп келгеш:
 — Бодум чаңгыс, чуртум кыдыг кижиге мен,
 Аалдап келдиңер бе,
 Адаан-мөөрей хунаажыр дээш келдиңер бе,
 Капшылдай-Мерген хаан?— дээрге,
 Капшылдай-Мерген хаан тургаш:
 — Эрелзей-Мерген бег силерниң-биле
 Адаан-мөөрей-даа хунаажыр дээш келбедивис,
 Аннап-меннеп, аян-чорук чоруп чорааш,
 Орук-суур силерниң-биле
 Аал-саал, ха-дунма бооп таныжып,
 Эдержип көрзе кандыг чүве ирги — дээш,
 Силерни оттуруп чадааштың,
 Ок-чемзээвисти төндүр аткаш,
 Чээрби алды чыда-биле шанчып тургаш,
 Арай боорда оттуруп алдывыс — деп-тирлер эвеспе.
 Оон Эрелзей-Мерген
 Капшылдай-Мерген хаанга
 Чин шайын хайындырып,
 Чигир-боовазын салып,
 Хүндүлөп, шайладып олурарга,
 Элээн улуг дааш дыңналган.
 Эрелзей-Мерген үнө халып келгеш, көөрге,
 Хемниң бажында Харагалзай-Мерген хазы
 Кулузун кула аскырын мунуп алган,
 Каагайндыр каргыраалап,
 Сыыгайндыр сыгыртып хап олуруп-тур.
 Эрелзей-Мерген кире халып келгеш:
 — Мээн акым Харагалзай-Мерген
 Оглаа¹¹ дошкун кончуг кижиге чүве — дээш,
 Хаанны оттуктай¹² тыртып алгаш,
 Аъдын шалбазының сыгыңга суккаш,
 Ханазыңга аскаш, чээрби беш аг-шеригини
 Аът хөлү-биле кады
 Чээрби алды аъттың чоңаа-биле
 Базырып кааш олурда,
 Акызы кирип келген.
 Оон акызын эъттедиң, шайладың олурда,
 Акызы тургаш:
 — Сеңээ чээрби алды аът изи
 Кирип келген-дир.
 Чүү деп, кым деп улус чор?—
 Деп айтырып-тыр.

Эрелзей-Мерген олургаш:
— Бо хүн хемниң адаанда Капшылдай-Мерген хаан
Чээрби беш кижиги эдерттип алган
Ан-аннап, аян-чорук чордувус — деп
Маана киргеш баардылар ийин — дээрге,
Акызы олургаш:
— Капшылдай-Мерген хаан
Эктин ажыр эттиг,
Бажын ажыр малдыг-даа болза,
Сүтке тотпаан кара сагыштыг хаан болгай.
Оларның аал-оранынга чоруп чорааш,
Арага-хымыс ишпейн,
Олбук-ширээ кырынга олурбайн,
Кичээнгейлиг чоруур сен.
Мээң бо чагыымны кажан-даа утпас эвеспе —
Дээш, хап чана берип-тир.
Оон Эрелзей-Мерген биеэги кижилерни
Уштуп алган-дыр.
Капшылдай-Мерген хаан:
— Бир-тээ аал-саал, ха-дуңма
Болур дээн чүве болганда,
Эрниң эреси Эрелзей-Мерген бег
Ам даарта мээң аалымга
Моорлап кээп көөр-дүр аа — деп
Чугаалааш чана берип-тир.
Даартазында Эрелзей-Мерген
Дошкун кара чазын азынгаш,
Алдын хожуулазын хөюндуруктааш,
Тозан хүннүк аъттын
Маңын бүрүткеп маннаар,
Тос каът каң хылыш караңгайлыг
Хан-Шилги аъдын мунуп алгаш,
Капшылдай-Мерген хаанның аалынче
Нарын-Чинге-Хемни куду алзы,
Каагайндыр каргыраалап,
Сыгайндыр сыгыртып,
Көк дээрин хөлбөннедир,
Кара черни сиртиледир,
Челзип чедип, хаанның
Сандан баглаажынга
Аъдын баглап кааш бар чыдарга,
Соонда чүве дазыраан.
Хая көрнүп келирге,
Хаанның адыр сандан баглаажы

Эглип бады келген
Тавыланып сынып турган-дыр.
Оон дедир баргаш, аъдын дужап кааш,
Хаанның өргээзинге огун-чазын чөлээрге,
Хаанның өргээзи хайыжып буступ бар чыдар боорга:
— Хаан кижиниң өргээзи
Ындыг боор чүве бе?
Карачал кижиниң ок-чазындан чүдексинер — деп чугаалааш,
Ок-чазының ужун черге киир шанчып кааш,
Хаанның өргээзинге кирип кээп-тир.
Хаан олургаш:
— Эрелзей-Мерген, өрү чоктанар,
Өрү чоктанар!— дээрге,
Эрелзей-Мерген олургаш:
— Мен бодум чангыс, чуртум кыдыг,
Хаан кижиниң эжинин ажып,
Олбук-ширээ кырыңга олуруп
Көрбээн карачал кижини мен — дээш,
Чыышкын адаанга олуруп ап-тыр.
Оон хаан Эрелзей-Мергенни эъттедип,
Шайладып каап олургаш,
Ооң соонда алдын-сарыг хувага
Аржаң-коржаң арагазын куткаш,
— Чооглаңар!— деп сунуп кээрге:
— Бодум чангыс, чуртум кыдыг,
Арага-хымыс ижип көрбээн,
Аң-мең эъди чип,
Амыдырап чораан кижини мен — дээш ишпеске,
Хаанның кадыны тура халып келгеш,
Ийи шивишкинни ырладып,
Ийин хааны хөөмейледип оптап,
Авыяастап тургаш, ижиртип ап-тыр.
Эрелзей-Мерген аржаң-коржаң араганы
Алды көгээрни пактапкаш,
Изиг халаг¹³ эзирий берген ижип-ле,
Ижип-ле олургаш, билбестеп каарга,
Бош даг дег Хан-Шилги аът
Дыңнап турарга:
— Тамының аксын ай кара даш-биле дуглаңар!
Дөрт чүгүн дөрт дарган-биле хөрүктедиңер,
Бош даг дег Хан-Шилги аътты
Демир бажың иштинге сугуңар,
Демир кижен-биле киженнеңер — деп
Алгы үнүп туруп-тур эвэспе аан.

Оон бош даг дег Хан-Шилги аът-даа
 Демир бажың иштинге суккаш,
 Демир кижен-биле киженнеп каарга,
 «Эки эжимни ынчап өлүртүп каарымга,
 Кайын боор?»— дээш, демир киженин үзе тепкеш,
 Демир бажыңны чара тепкеш,
 Нарын-Чинге-Хемни өрү салыплаткан-дыр.
 Ол салып олуарга,
 Хаанның кускунга четтирбес
 Кула аъды чеде дүжүп келирге,
 Молдуруун чара дайнааш,
 Дүкпүрүпкеш, салып орда,
 Хаанның аг-шерии сүрүп олургаш,
 Шилги аъттың даваннарының
 Даш долузунга соктуруп,
 Өлгүлөп каап-тырлар эвеспе.
 Оон Хан-Шилги аът Чинге-Хемни өрү алзы
 Киштеп-киштеп маңнап-ла олуарга,
 Нарын-Чинге-Хемнин бажында
 Харагалзай-Мергеннин Кулузун-Кула аскыры
 Дыңнап кааш:
 — Эрелзей-Мергеннин Хан-Шилги аъды
 Ынчаар девидеп маңнапас аът болгай,
 Дыка ырак черде дыка-ла
 Девидеп киштеп маңнап тур.
 Үнүп көрөм, Харагалзай-Мерген — деп,
 Ээзинге чугаалаан
 Кулузун-Кула аскыр чүвөн иргин.
 Харагалзай-Мерген үнүп келгеш,
 Дураннап көөрге,
 Дээр-биле тудуш кызыл доозун чоруп олурган.
 Келзе-ле Хан-Шилги аът:
 — Божуула, дүргеде, Харагалзай-Мерген,
 Эки ээм тамы иштинде
 Чыдып алды!— дээрге,
 Харагалзай-Мерген бош даг дег Хан-Шилги
 Аътты мунгаш, хап-ла берип-тир.
 Ол хап бар чыдарга, хаанның аг-шерии
 Тос куржалы берген турганнар-дыр эвеспе.
 Оон Хан-Шилги аът тура дүшкеш, чугаалаан:
 «Тос куржалган шеригни өде халааш,
 Тамының аксында ай кара дашты чара тепкеш,
 Чыда дүжер мен, Эрелзей-Мергенни үңгерип алгаш»,

Черде киир шанчып қаан ок-чазын
Ушта тыртып алгаш,
Хаплаттар бис, кортпас сен»— деп-тир.
Ол хап чеде бээрге,
Хаанның тос куржалган аг-шеринн
Хан-Шилги аъттың дуоунуң даш долузу кыра шаапкаш,
Тамының аксында ай кара дашты ап октапкаш,
Тамының аксын чире тепкеш, чыда дүжерге,
Харагалзай-Мерген хазы
Эрелзей-Мергенни үнгерип алгаш,
Нарын-Чинге-Хемни өрү алзы хап олурда,
Хаанның салгынга четтирбес сарыг аьды
Чеде дүжүп келирге,
Хан-Шилги аът молдуруун
Чара дайнааш, дүкпүрүпкеш, хап олурда,
Эрелзей-Мергенниң кускан кускузу,
Нарын-Чинге-Хемниң дажыг суу ышкаш,
Шуурап турар мындыг бооп-тур.
Оон аалынга чедип кээрге,
Эрелзей-Мерген:
— Ок көдек, эрттир удуй берген-дир мен бе, акым?—
Деп тура халып келирге,
Харагалзай-Мерген акызы тургаш:
— Кижичуртунга чорааш,
Арага-хымыс иште,
Олбук-ширээ кырынга олурба»— деп,
Чагыважык мен бе — деп ажынып туруп-тур.
Эрелзей-Мерген тургаш:
— Мен өштүг кижичөжүм хажырайн,¹⁴
Хыктыг кижичыым хажырайн, акым,
Силер-даа ажынманар — дээш,
Аьдының кудуруундан ийи хыл үзе соккаш,
Чыраа саяк ийи аът кылдыр
Тарбыдап бергеш, акызын чорудупкан-дыр.
Оон Эрелзей-Мерген хаанның аалынга хап чеде бергеш,
Хаанның эжинн аът кырындан ажа тыртыпкаш,
Хаалга бажындан бакылап көөрге,
Хаан ширээ адаанда,
Кадыны орун адаанда:
— Капшылдай-Мерген хаан, чоондуң, канчалдын?
Менээ көөрге, эрлик эрес эр кижичурт сен.
Бөрү бажы дег мөңгүнүн,
Аът бажы дег алдының тудуп алгаш,
Айның чаазында, хүннүн экизинде,

Чангыс уруум тудайн,
Тын оочулап¹⁶ көрүңөр — деп,
Дилеп, айыылдан үнө бербес сен бе? —
Деп алгырып-тыр.
Хаан-даа бөрү бажы дег мөңгүнүн,
Аът бажы дег алдынын тудуп алгаш:
— Шагнын чаагайында,
Хүннүн экизинде
Чангыс уруум тудайн,
Тын оочулап көрүңөр! — дээрге,
«Ындыг-даа чүвези ирги бе»
Кылдыр бодааш, чана бергеш,
Үш хонуп турда,
Капшылдай-Мерген хаан
Уруун ап алгаш, дөргүл-төрелдерин
Эдертип алгаш келгеш,
Эрелзей-Мергенге уруун эккеп
Кудалап дүжүрүп берип-тир.
Эрелзей-Мерген аалчыларын аъткарып чорудупкаш,
Үш хонуп турда,
Капшылдай-Мерген хаан олургаш:
— Силер Эрелзей-Мергенниң
Аалынга баргаш келиңер.
Силерниң амыр-мендиңерни айтырарга,
«Мендизин менди-чаагай-ла тур бис,
Хааннын кадыны аараан,
Аргажок багай-дыр.
«Эки оглум, эки күдээм,
Чүнүн-биле дузалаар ирги дээрге,
Мону сөглөп чор бис дээр силер» — деп,
Ийи тазынга чугаалааш,
Ийи тазын Эрелзей-Мергеннин
Аалынче чоруткан-дыр эвеспе.
Оон биеэги ийи тас
Эрелзей-Мергенниң аалынга
Хап чеде бергеннер.
Эрелзей-Мерген тургаш:
— Хаан-авыгай!¹⁷ амыр-дыр бе?
Кадын эжи менди-дир бе? —
Деп айтырган.
Тастар тургаш:
— Хаан-даа эки-ле-дир,
Кадын аараан аргажок багай,
«Эки оглум, эки күдээм

Чүнүн-биле дузалаар ирги?»— деп
 Мону сөглеткен чүве — деп-тирлер.
 Оон Эрелзей-Мерген огунуң чүүнден кыргааш,
 Мону ижиртир силер — дээш, берип-тир.
 Оон тастар хап чана бээрге,
 Эрелзей-Мерген кадайындан айтырган:
 — Сээн адаң эрлик-эрес чоруур шаанда,
 Иенни канчаар, чүнүн-биле эмнеп чоржук?— дээрге,
 Кадайы олургаш:
 — Чиге бурунгу чүкте
 Изиг мыйыстыг көк буганың
 Өкпе, чүрээ-биле эмнеп чораан чүве — деп-тир.
 Эрелзей-Мерген олургаш:
 — Көрүп олургаш. канчап
 Өлүрүп каар боор,
 Чоруур кижини боор мен ийин — дээш,
 Аштавас ажын-чемин ижип,
 Чип алгаш, дошкун кара чазын азынгат,
 Алдын хожуула огун хоюндуқтауруп алгаш,
 Каң хылыш карангайлыг
 Хан-Шилги аьдын мунуп алгаш,
 Чиге мурнуу чүкче
 Хапта-ла берип-тир эвеспе.
 Айлык черни хүннүк кылдыр,
 Чылдык черни айлык кылдыр,
 Чыыра тыртып салып олурарга,
 Көк сыинның бетин талазында,
 Чинге-Кара-Хемнин унунда аалдар турган.
 Оон Эрелзей-Мерген бодун багай чаваалыг,
 Чамча тоннуг¹⁹ оол кылдыр хуулуп алгаш,
 Эң адаанда кара өгге кире бээрге,
 Ийи кырган ашак-кадай олуруп-турлар эвеспе.
 Оон Эрелзей-Мерген ол кырганнарның
 Амыр-мендизин айтыргаш олурарга,
 Кырганнар:
 — Аалың кайдал, кажан үндүн,
 Кайыын үндүн, оглум?— деп айтырарга,
 Эрелзей-Мерген олургаш:
 — Мен чиге сонгу чүкте
 Капшылдай-Мерген хаанның
 Хоюнуң кадарчызы кижини мен,
 Ол хаан мени сывыртапкан,
 Довук-дорзуктап чип,²⁰
 Хырын тоттурар хире

Буянный чер кайда ирги дээш,

Чоруп чор мен — деп-тир.

Ашак олургаш:

— Бистиң бо черде довук-дорзуктап чип,

Хырын тоттурар хире

Бай-байлак кижиге бар эвес, оглум.

Бо мурнувуста чыткан

Аргарлыг тайганың ары чартында чурттап чоруур

Аал-бөлүк бистер болза,

Аргарлыг тайганың өвүр чарыыңга

Чурттап чоруур шаавыста

Бай-байлак-даа,

Эки чурттап чораан бис.

Ол черге изиг мыйыстыг

Көк буга деп маңгыс чедип келгеш,

Кыргып-хыдып каавыткан.

Артканывыс бо черде чедип келгеш,

Арганың айын казып чип,

Аңын-меңин аңнап, амыдырап

Чурттап чоруур улус бис ийин, оглум — деп-тир ийин.

Мунгарап чугаалап турган чүвөң иргин.

Оол тургаш:

— Ол изиг мыйыстыг Көк буга деп

Чүү ындыг амытан боор?— деп айтырган-дыр.

Ашак олургаш:

— Ол болза кижиге, мал болгаш

Кандыг-даа амытаннарны кыргып-хыдып чиир,

Кончуг күчүлүг, хоранныг маңгыс-тыр ийин.

Чер-делегей кырында

Ооң-биле шыдажыр амытан-даа чок — деп-тир.

Оол олургаш:

— Ол чүвениң туруп турар чери

Моон кайы-хире ырагыл, ирем?

Октуг-чепсектиг, аг-шериглиг боор чүве бе?

Кижиге дүрзүлүг боор чүве бе,

Азы мал дүрзүлүг боор чүве бе?— деп

Айтырып-тыр эвеспе.

Ашак олургаш:

— Ында ок-чепсек, аг-шериг чок,

Мал-даа, кижиге-даа дүрзү чок,

Күчүтөн хоралыг маңгыс-тыр ийин, оглум.

Бо чыткан Аргарлыг тайганың

Өвүр чарыында айда чоруп эртер

Ховай сарыг хову²¹ бар,

Ында туруп турар амытан чүве-дир ийин — деп-тир.
Оол олургаш:

— Ындыг болза, ирем, мен ол хоралыг

Амытанны дыңнааш,

«Ооң амы-тынынга хора чедирип,

Болур ирги бе?»— деп бар чыдар кижиг мен,

Ооң илби-шидизин айтып берип көрүңер — деп-тир.

Ашак олургаш:

— Ол болза айлыктын черинден

Ажып билир узун сарыг судурлуг,

Бодунуң күжү дээрде дээп турар

Ийи оттуг мыйыстыг,

Кончуг-ла амытан эвеспе — деп-тир.

Оол олургаш:

— Ырак-узак чер чораан кижиг

Мен-даа чорууйн,

Ээп ора орук-суур силерни

Таварып келир мен,

Амыр-менди ужуражыр бис — дээш,

Чорупкан-дыр.

Оон аъттангаш, чортуп бар чыдарга,

Ашак-кадай үнүп келгеш:

— Бистин хоралыг маңгызывыстың амы-тынынга

Чедер деп бар чоруур,

Кончуг чүве соругдап бар чыдар,

Кижиниң чаш төлү-дүр,

«Чоруу чогузун, чолу бүтсүн!»— деп

Сүт чажып чыдып каап-тырлар.

Оол көк сынның кырынга үнүп кээрге,

Аьды тура дүшкеш, чугаалаан:

— Дуу карак четпес сарыг ховунуң ыңдында

Хөлегелиг көк чүве көстүп чыдар

Чүү-дүр?— деп айтырган.

— Алдайның сыны ышкаш көк тайга-ла-дыр — деп,

Оол харыылаан.

— Ооң ыңдында ийи кожагар кара

Чүү-дүр?— деп айтырган.

— Ийи сандан ыяш-ла-дыр — деп харыылаан.

— Ооң баарында ийи кылаң көк чүү-дүр?— деп айтырган.

— Ийи хөлеге-ле-дир — деп харыылаан.

— Ооң баарында ийи карарып чыдар чүү-дүр?— деп айтырган.

— Ийи кара хем бажы-ла-дыр — деп харыылаан.

Оон Хан-Шилги аът тургаш:

— Ээй, Эрелзей-Мерген, тенек-тир сен.

Көк сын дээр чүвөн
Көк буга ол-дур,
Ийи сандан ыяш дээр чүвөн
Ийи мыйызы-дыр.
Ийи хөлеге дээр чүвөн
Ийи караа-дыр.
Ийи кара хем бажы дээр чүвөн
Думчуунун үттери-дир.
Ол хире кончуг күчүтөн
Амытан-дыр, көрдүң бе!— деп-тир.
Эрелзей-Мерген тургаш:
— Кижн азыраан чыдыг думчуктуг бызаа
Кижиден артар шаа кайдал ооң?— дээш,
Көк дээрни хөлбеңнедир,
Кара черни сирти-ледир,
Карак четлес сарыг ховуну
Эрттир челзип кээрге,
Бир-ле кара өг көстүп турган.
Аьдын куу аьт мыяа кылдыр тарбыдааш,
Боду чамча тоннуг
Кодур оол бооп алгаш,
Демги өгге кирип кээрге,
Отка-даа каткан ышкаш,
Хүнге-даа каткан ышкаш,
Кадаң²² кара кадай олурган.
Оон кадай олургаш:
— Бо черге кижн амытан деп чүве
Көстүр эвес, оглум,
Кижн көөрге солун-на чүве-дир.
Ындыг-даа болза
«Тын — алдын, хүн — күзел» болгай.
Сен ышкаш аныяк кижн
Моон дораан чорзунза эки боор.
Изиг мыйыстыг Көк буга деп чүве
Келир чыгаан.
Мен ол чүвениң ижер аржаан суун
Дажып бергеш, оон мыйызындан дүшкен
Өртең эьдин чыып чип,
Хилинчек, човулаң адаанда
Чурттап чоруур кижн мен.
Кончуумну көрбес сен бе,
Чүгле иштинде тынныг.
Ол чүвениң мыйызынга
Карара када берген олурар — деп-тир.

Оол олургаш:

— Ындыг-дыр, кадам, силер бир-тээ

Шак ындыг човулацнын адаанда

Чурттап чоруур болганыңарда,

Мен ол дайзынны чок кылыр дээш

Келген кижиги мен.

Мээ ооң удуурун айтып берип көрүңер — деп-тир.

Кадай олургаш:

— Мен аржаан сугну дажып бээримге,

Ижип алгаш удудум-удудум дээр,

Мыйызының оду дээрге чедип турар,

Ол удувааны ол болур.

Удувадым-удувадым дээр,

Мыйызының оду өже бээр,

Ол удааны ол болур чүве эвеспе, оглум — деп-тир.

Оол-даа, чүү боор, чергелештир чеди кудук каскаш,

Чеди кудуктуң иштинге өргөн кадааш.

Эң сонгу кудуктуң иштинге чыдып ап-тыр.

Көрүп чыдарга, изиг мыйыстыг Көк буга-даа чедип кээрге,

Кадай аржаан суун узуп суггарып каарга,

Ижип-ижип алгаш,

Удуп чыдып ап-тыр.

Удудум-удудум дээн, көөрге,

Оду хевээр хып турган.

Удувадым-удувадым дээн

Мыйызының оду-даа өшпээн.

Буга чыткаш:

— Удувадым-удувадым дизимзе-даа,

Уйгум келбес кандыг аайлыг чүве боор.

— Кадай, узун сарыг судурну эккел! — деп-тир.

Оон узун сарыг судурун кадай ап бээрге,

Ажып көргөш:

«Чиге сонгу чүкте,

Чинге-Қара-Хемни эжелей төрээн

Эрелзей-Мерген деп кижиги

Мени өлүрер деп чоруп олурар турганчыл.

Ам-даа чеди танды ажыр

Чеди хемни кежир кел чыдар-дыр эвеспе оң,

Ооң бетинде удуп, дыштанып алыр-дыр — дээш,

— Удувадым-удувадым — дээн.

Мыйызының оду өже берген.

— Ам-на-ла удуй берген-дир — деп билип алгаш,

Эрелзей-Мерген эргиде боду болуп алгаш,

111.

Тура халааштын,
Ийн мыйыстан сегирип-ле ап-тыр.
Оон Көк буга бажы-биле өрү көдүргөш, дээрге чедирип,
Куду бадыргаш, черге хап турган-дыр эвеспе.
Оон Эрелзей-Мерген: «Кижнн базынган
Чыдыг думчуктуг бызаал моң!»— дээш,
Курлакка чедир чер чара тепкеш туруптарга,
Буга кээп дүжөргө,
Бир мыйыстан тепкеш,
Бир мыйыстан тыргарга,
Буганың бажы ортузундан чарлы берип-тир.
Оон кадаң кара кадай-даа оолду
Алгы-кышкызы-биле алгал-йөрээп туруп берип-тир.
Эрелзей-Мерген тургаш:
— Сенээ-даа эът оваа болду
Бо дайзын бастырган чүве болганда,
Сээң-биле чурттаар чон муңчок болур.
Олар келгиже бо эът оваа-биле
Амыдырап олурар сен, кадам.— дээш,
Изиг мыйыстыг көк буганың
Кежинн союп алгаш,
Өкпе, чүрөөн дергилеп алгаш,
Чанып чоруп каап-тыр.
Ол чоруткаш, Аргарлыг сынның ары талазында
Чинге-Кара-Хемде чурттап турар
Ашактын өөнгө чаваа аъттыг,
Чамча тоннуг оол бооп алгаш,
Чедип келген.
Ашак олургаш:
— Чораан чоруун чогуумчалыг болду бе,
Оглум?— деп-тир.
Оол олургаш:
— Ийе, дайзынынарны баскаш,
Оран-чуртунарны тайбыңзырадып кагдым — деп-тир.
Ашак олургаш:
— Коңчуг-ла ачы-дузаны биске
Чедирген-дир, оглум.
Шынап-ла, ол дайзын чок кылдынган болза,
Бистиң чырык хүнүвүстен-даа
Артык ачы-дузаны чедирген-дир сен.
Адың-шолан кым боор,
Адың алы кайызы боорул?
«Кижнн чугаалажып таныжар,
Мал киштежинн таныжар» чүве болгай!

Ижин кара чокка чугаалап
Берип көр, оглум — деп-тир.

Оол олургаш:

— Мен Нарын-Чинге-Хем чурттуг

Эрниң экизи Эрелзей-Мерген деп кижиги мен.

Аъдым ады каң хылыш даванныг

Хан-Шилги аът дээр боор чүве ийин — деп-тир.

Оон ашак үне чүгүргөш,

Кожа турган аал-бөлүк,

Ха-дунмазын чыып алгаш,

Чиң шайын хайындырып,

Чигир-боовазын салып,

Ха-дунмазы-биле алгап-йөрээп олурганнар иргин.

Оол олургаш:

— Чаа, мен-даа ырак-узак чер чораан кижиги болгай мен,

Аал-чуртче далажып чор мен,

Чоруп көрейин, чонум,

Хоралыг дайзыныңар бастынган,

Амыр-тайбың менди чурттаңар — деп-тир.

Ашак тургаш:

— Ачы-дуза чедирген оглувусту

Аъткарып үдеп каалыңар — дээш,

Кады үнүп келгеннер-дир.

Оол аъдын чежерге,

Хан-Шилги аът хевээр апарган,

Эзенгизин тепкен,

Эрниң эреси Эрелзей-Мерген болу берген.

— Магалың, чаагайың аар — деп,

Чон соондан алгап-йөрээп чыдып калганнар-дыр.

Эрелзей-Мерген ол каккаш,

Капшылдай-Мергенниң аалыңга чедип келгөш:

— Хереглээн чүвеңер ол-дур — дээш,

Изиг мыйыстыг буганың өкпе-чүрөөн

Дүжүр октапкаш, хап чана берип-тир.

Аалга баргаш, үш хонган турда,

Хаанның шинчөөчи тастары чедип келгөш:

— Капшылдай-Мерген хаан, эки оглум,

Эки күдээм, өкпе, чүректи

Ырадып көр деп чаннырга,

Келген улус бис — дээрге,

Эрелзей-Мерген олургаш:

— Эм-дом болзун дээш,

Чугула хереглеп-даа турар,

Эге-ле херек чок чүве-дир,

Аппарып каавыг деп-даа турар —
Хаан кижиниң чарлыы-даа
Каш янзы болур чүве-дирем бо — дээш,
Аъттангаш, хап келгеш,
Допуржак кымчызы-биле илгеш,
Чер-дээр кыдыынче шывадаптарга,
Хаанның аг-шерииниң чамдыызы
Ында чыпшынып чоруй барган.
Оон Эрелзей-Мерген хап чанып келгеш,
Бир ай болган турда,
Биеэги ийи тас хап келгештернин:
— «Хаанның кадыны аараан, пат
Эки күдээм, эки оглум
Чүнүң-биле дузалаар ирги?— дээрге,
Чор бис — деп-тирлер.
Оон Эрелзей-Мерген огунун чүүнден
База бичиини кезип бергеш:
— Мону ижиртир силер — дээш,
Ийи тасты чорудупкаш,
Кадайындан айтырган:
— Сээң адаң эрлик-эрес чораан шаанда,
Сээң иең каданнап аарый бээрге,
Чүнүң-биле эмнээр чорааныл?— деп-тир.
Кадайы олургаш:
— Авам каданнап аарый бээрге,
Чиге сонгу чүкте Ловуң-Хаанның
Мыйыстыг калчан кара аъдының
Мыйызын сивирип ижиртип,
Чораан чүве — деп-тир.
Эрелзей-Мерген олургаш:
— Көре тура олуруп каар эвес,
Чоруур-ла кижини бооп-тур мен ийин — дээш,
Айда-чылда аштавас-суксавас
Ажын-чемин ижип, чип алгаш,
Дошкун кара чазын астып алгаш,
Алдын хожуулазын хоюндуруктап алгаш,
Каң хылыш даванныг
Хан-Шилги аъдын мунуп алгаш,
Айлык черни хүннүк кылдыр,
Хүннүк черни айлык кылдыр
Чыыра тырттырып хап олурда,
Кара-Хемнин бажында кара өг турган.
Чаваа аъттыг, чамча тоннуг,
Багай оол бооп хуулуп алгаш,

Биеэги багай кара өгге кирип кээрге,
Аржай буурул ашак олуруп-тур.
Ашак олургаш:

— Че, кайы чүктен келдин?

Адың-шолаң кымыл?

Аймак-кожуунун кайда боорул, оглум?— деп айтырарга,

Оол олургаш:

— Мен чиге бурунгу чүкте

Капшылдай-Мерген хаанның

Хоюунуң кадарчызы чораан кижин мен.

Мени сывырыптарга,

Божалап ижер,

Богбалап мунар чер

Кайда чүве ирги»— деп,

Мону дилеп чораан кижин мен, ирем — деп-тир.

Ашак олургаш:

— Эй, оглум, бо черден божалап ижер,

Богбалап мунар чер-даа

Сенээ тыптыр боор бе?

Мен Ловун-Хаанның тевезиниң

Кадарчызы кижин мен.

Ол хаан кадыг, халанчы,

Дошкун хаан чүве.

Бир эвес бичин-ле эпчок чүве болза,

Эгин кырында баш чок

Деп билир чүве болгай.

Бажын ашкан малдыг,

Эктин ашқан эттиг-даа болза,

Хан ижип тотпаан,

Үп үптөп пөкпээн,

Маңгыс болбас ийик бе, оглум.

Оон күчү-шыдалы-биле

Делегейде деннежир чүве бар боор бе,

Каш чүктүң маадырларын тиилеп.

Каш хаан күрүнү үптөп тонаан,

Хирээн²¹ дег хырынныг,

Хирээ дег диштиг маңгыс-тыр.

Ол ам аалында чок,

Эгер, Казар ийи ыдын эдерттип алгаш,

Айда, чылда аңнаар

Анын-менин аңнап чоруй барган.

Аалында келчик бе, келбежик бе —

Деп чугаалап-тыр.

Оол олургаш:

— Ындыг болза Ловуң-Хаанны
Бир чүктен бир маадыр келгеш,
Базып каар болза,
Өөрүүр сен бе, мунгараар сен бе, ирем?— деп-тир.
Ашак олургаш:

— Шыны-биле өртемчей кырында
Бо дайзынны базып каар маадыр турар болза,
Оон ак сеткилдиг албатызы бооп,
Эгин силиг, хырын тодуг,
Амыдырап чурттаар боор мен — дээн.

Оол олургаш:

— Ындыг болза мен ол хаанны
Базып каар болзумза,
Канчаар сен, ирем?— деп-тир.

Ашак олургаш:

— Алдын айым, чырык хүнүмден
Артык бодаар мен, оглум — дээрге:
— Че, ындыг-дыр,
Бажында чинзең чок-даа болза,
Пагында салдыг ашак кижидир сен,
Дыңнаалап олурар сен, ирем — дээш,
Чоруп каан-дыр эвеспе.

Күжүр эр ол каккаш,

Хаанның аалынга хап чедип келгеш,
Хаанның адыр сандан баглаажынга аьдын баглааш,
Хаанның өөнче кирип кээрге,

Эртине-Мерген кадын олургаш:

— Чаа, оол кайыын келдиң?
Кандыг оранның кижизи сен?
Чүү дугайында чор сен?— деп-тир.

Оол олургаш:

— Чиге бурунгу чүкте
Капшылдай-Мерген хаанның
Хоюунуң кадарчызы кижиди мен.

Хаан ойладыптарга,

Божалап ижер,

Богбалап мунар чер

Дилеп чоруур кижиди мен — деп-тир.

Кадын көрүп олуруп-олуруп,

Ловуң-Хаанның бодунуң чүве ижер

Оңгар шаажан аяанга сүт куткаш,

Тутсуп бээрге, оол-даа

Аяа-биле кады ажырыптып-тыр эвеспе.

Кадын олургаш:

— Кижн хүндүлээш,
Хаан кижиниң аяаңга
Чем кудуп бээрге,
Қады ажырыптар
Кандыг кижн сен, оол — деп-тир.

Оол олургаш:

— Аяаңарга хомудап олур силер бе?— дээш,
Ушта каккыргаш,
Чылгап-чылгап салып каап-тыр.

Кадын олургаш:

— Сен-даа черле орта эвес,
Делегейниң үш күчүтөннериниң
Бирээзи-дир сен, билип-ле кагдым.
Бирээде, чиге бурунгу чүкте
Изиг мыйыстыг көк буга,
Ийиде, чиге сонгу чүктү эжелей төрөөн

Ловуң-Хаан,

Уште, Нарын-Чинге-Хемни эжелей төрөөн
Эрелзей-Мерген сен-не-дир сен — дээш,
Хая көрүңгеш:

— Меңээ ак сагынган болзунза, ак дашты,
Қара сагынган болзунза, кара дашты
Тудуп алыр сен?— дээш,
Холун адыштанып алгаш, сунарга,
Эрелзей-Мерген:

— Солагай талазында ак дашты
Алыр мен — дээш,
Сегирип алгаш көөрге,
Ак даш болган-дыр.

Кадын олургаш:

— Эрелзей-Мерген бо хире ак сеткилдиг болганыңда,
Бис ийиниң чоруувус чогуур,
Чолувус бүдөр-ле-дир.

Делегейниң дөрт күчүтөннериниң бирээзин
Ловуң-Хаан баскаш,

Барыын чүктүң Сагаан-Хаанының
Эртине-Мерген дангыназы чорумда,
Бо чуртка эккелгеш,

Кадай кылып алган чүве.

Бир эвес сен Ловуң-Хаанны чаалап каар болзунза,
Шак ол ышкаш маңгыс-биле эвес,

Кижн дүрзүлүг кижн-биле

Ажыл кожуп болур боор мен — деп-тир.

Оол олургаш:

— Ловуң-Хаан чааскаан чоруткан бе,
Азы эш-өөрлүг чоруткан бе?

Ужурашса каяа ужуражып болурул?— деп айтырып-тыр.

Кадын олургаш:

— Чааскаан чоруткан.

Эгер, Казар ийи ыдын эдерткен,
Мыйыстыг Хүлүк калчан кара аьдын
Мунган чоруп олурар.

Хүн үнер чүкте ховай сарыг ховуну
Кежил чыдарынга көстү бээр.

Оон сени көрүп кааштың:

— Дарганнарның таптап берген
Каң хылыжы-биле болур бис бе?

Иелерниң төрүп берген

Ийи кызыл чудуруу-биле болур бис бе?— дээр эвеспе.

Ынча дээрге:

— Иелерниң төрүп берген

Ийи кызыл чудуруу-биле

Болур бис дээр сен — деп-тир эвеспе.

Эрелзей-Мерген-даа эр аьды,

Эр боду бооп алгаш, чоруп олурарга,

Ховай сарыг ховунуң ортузунга,

Эгер, Казар ийи ыт бирээзи алдан сыынның,

Бирээзи алдан мыйгактың эьдин

Ызырып алган чоруп олургаштың,

Эрелзей-Мергенни көрүп кааш,

Хан-Шилги аьтты кудуруктан алгаш,

Тендирти тыртып туруп турда:

— Чыдыг эниктерил боларың!— дээш, дүже халааш,

Бажы көстүп чыткан,

Ай кара дашты тура тырткаш,

Ийи ытты каьтташтыр кагарга,

Өкпе, чүрээ уштунуп чаштай берип-тир.

Оон аьттанып алгаш чоруп олурарга,

Булут аразында чүве караңнаан, көөрге,

Ловуң-Хаанның дошказы

Булут аразында караңайнып чораан.

Ловуң-Хаан Эрелзей-Мергенни көрүп кааш:

— Өртемчейде үш күчүтөнниң бирээзи

Эрелзей-Мерген сен-не-дир сен.

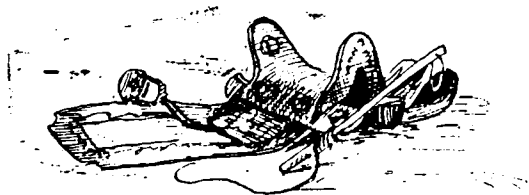
Иенин азырап каан

Ийи кызыл чудуруу-биле болур бис бе,

Дарганнар таптап берген
Каң хылыштары-биле болур бис бе?— дээрге,
Эрелзей-Мерген:
— Ислерниң төрүп берген,
Ийи кызыл чудуруктары-биле
Болур бис — деп-тир.
Ловуң-Хаан тозан буура кежи
Содаан кедип алган,
Эрелзей-Мерген база-ла
Тозан буга кежи содаан кедип алган,
Ийи эр-даа дон черни довука,
Кургаг черни кажыкка чедир базып,
Дэвип-девип келгештерниң
Сөгиржиң алгаш,
Ай-айы-биле, чыл-чылы-биле хүрежиң келген.
Эрелзей-Мергенниң колдуунуң адаандан
Хой дег ак көвүк уштунуп чаштап турарга,
Ловуң-Хаан тургаш:
— Бо чүнүл, эжим?— дээрге,
Эрелзей-Мерген:
— Эдим изип, ээжээм хоюп тур.
Боданып тур — дээн.
Оон Эрелзей-Мерген көрүп турарга,
Ловуң-Хаанның колдуунуң адаандан
Хой дег кара көвүк уштунуп
Чаштап турар мындыг боон-тур.
Эрелзей-Мерген тургаш:
— Сээн бо чүн бобр, эжим?— деп айтырарга.
Ловуң-Хаан:
— Эдим изип, ээжээм хоюп тур,
Боданып тур, эжим — деп-тир.
Күжүр Эрелзей-Мерген:
— Дээр адам, Чер нем — дээш,—
Алды оранның ийи күчүтенинин
Эң сөөлгүзү Ловуң-Хаанның
Өкпе, чүрээн үзе дүжүрдүм — дээш,
Сын-сынның бажын сывыра,
Хем-хемниң бажын хээй бөөлдээш.
Какпактыг кара чарнын
Уу чаза дүжүргеш,
Кырынга сандайланып алгаш, олуарга:
— Иениң ийи эмиң дег,
Аыттың ийи кулаа дег

Эдержип чоруур бис,
Тын оочулап көр, Эрелзей-Мерген.
Эр кижн эжин хайыралаар-ла болгай,
Эжим, тын өршээп көр!— дээрге,
Эрелзей-Мерген олургаш:
— Аа! Хоралыг мангыс,
Ынчанмайн аан сен!— дээш,
Кежегезин таваа-биле тура тырткаш,
Идиктеп алгаш, ортузундан чара тырткаш,
Дээжизи ол дээш, дээрже үндүр октапкаш,
Доозуну ол дээш, довуракче киир октапкаш,
Аьттангаш, дедир хаан аалынга
Хап келгеш олурарга, кадын:
— Душтуң бе? Дүргениңни але?
Душкан болзунза,
Ындыг эвес эвейикпе,
Душпаан боор сен — дээрге:
— Душпаан болза, ол бе?— дээш,
Кежегезин дөрже октаптарга,
Кадын кежегеже көрүп ыглап каап,
Эрелзей-Мергенче көрүп,
Каттырып каап олуруп-тур эвеспе.
Оон Эрелзей-Мерген олургаш:
— Ыглаңайнып, каттыраңайнып олурбайн,
Ак-малыңны, ара-албатыңны чыг — дээрге,
Улуг кеңгиргезин²² хап,
Улуг-улуг кожуунун чыып,
Бичии кеңгиргезин хап,
Бичии-бичии кожуунун чыып-тыр эвеспе.
Оон Эрелзей-Мерген Ловуң-Хаанның
Тевезиниң кадарчызы ажай буурул ашакты.
Хаанның орнунга хаан кылгаш,
Ара-албатызынга чарлааш,
Эртине-Мерген кадынны
Ловуң-Хаанның Хүлүк-мыйыстыг
Калчан кара аьдынга
Мундуруп алгаш, хап чана берип-тир.
Аалынга келгеш,
Калчан кара аьттың мыйызын сивиргеш,
Бодунуң кадайынга,
Капшылдай-Мерген хаанга,
Ол хаанның кадайынга ижиртиптерге,
Ол мыйыс оо-хоран бооп,
Ону ишкеннер өлгүлөп каап-тырлар.

Оон Эрелзей-Мерген
Хаанның ак малын ара-албатызы-биле
Дең үлежип алгаш,
Нарын-Чинге-Хемниц ортузун эжелей төрөөн,
Эртине-Мерген кадынныг,
Эш-өөрлүг, эт-малдыг,
Эрниц экизи Эрелзей-Мерген бооп,
Оюн оя, чигин чире чурттап
Чоруй барып-тыр оо.

ЭРГИЖИРЭЭН СӨСТЕРНИҢ БОЛГАШ
ОЮСҚАН ЧУГААЛАРНЫҢ ТАЙЫЛБЫРЛАРЫ

І. «А л д а й-Б у у ч у»

1. Эргин — иргин.
2. Азы, хазы — акызы.
3. Қайбыр кара хожуула — қаң-демир баштыг дайынчы согун.
4. Деңнеп-чиннеп хавырар — чижеглеп, ончалап, деңнеп хавырар.
5. Адачын — мында: адажаан, адазынган.
6. Хавычы — қадарчы, малчы.
7. Ачы-үре — ажы-төл.
8. Чаштап — харлап, назылап.
9. Агый — «агуй» деп моол сөстү тывалал өскерткени. «Куй» дээн ұтқалдыг.

Ламаның чурттап олурад чери.

10. Авыралдаар — барып бараалгаар, дилег кылыр.
11. Амытан — хамык.
12. Авыгай — улуг кижини хүндүлеп адаары.
13. Ам — акым.
14. Чажай берген — харлай берген.
15. Хопчу кара судур — ламадарның төлге салырда ыдык ному.
16. Амгы — эм сугар хап.
17. Агажа-чепсээ — мында: багажа-чепсек херексел дээн.
18. Дедир аастыг кара куй — аксы соңгу чүкче көрүнген кара куй.
19. Мозага (бозага) кара хая — туруг, бедик кадыр хая.
20. Оваа — ыдык черлерге ыяш-даштан чымы туткан шажынчы ёзулалдыг

хоруму.

21. Аңгайган — аажок улуг.
22. Дордум кур — бөдүүн торгу кур.
23. Коннун — колун.
24. Шавы — шавылдыр.
25. Эр угааның эгээ болган-дыр эвеспе — угааның баксыраан, дөгөйленген-

дир эвеспе.

26. Допуржак кымчы — аар, өрүп каан баг кымчы.
27. Сөөк чайыннандыр — аажок күштүг.
28. Эзерниң ажыргы чары — эзерниң он талазы.
29. Ачымак — бични таалыңчыгаш.
30. Эм шагаан, дом шагаан оьттар — дүрген экиртир ак эм үнүш оьттар.

31. Бүрээ — үрер хөгжүм херексели.
32. Хөвээ хураган — ишти хеверик аарыг хураган.
33. Шапшылга — бурунгу улустуң бодалы-биле чер биле дээрниц дегжял туурап чери.
34. Тозан тос карактыг шулгуурга — хөй ушта тыртар хааржактарлыг чаптыра.
35. Бодараар — тыптыр, делгерээр, сайзыраар.
36. Чалаң шилги — чаңгыс аай шупту шилги.
37. Малга чиртип каар — өнчү кылдыр берип каар.
38. Суй-белек — кудашкылар болуру-биле оолдуң ада-иезиниң уругнуң ада-иезинге сунар белээ. Аас чогаалында колдуунда «аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөңгүн» болур.
39. Чаңгыс сагаан ама аяк — чаңгыс ак аяк ишти хемчээл.
40. Тарбылыг хүнезин — мында: илби-шиди ёзугаар хөй хемчээлдиг чемни өвөөжеткени.
41. Кечим — сестин бир кези.
42. Чолукшуур — ийн холун сунуп мендилежири.
43. Сургуул — сүрген кижиге, элчи.
44. Уткуул — уткаан кижиге.
45. Тос-таңма паш — улуг шой паш.
46. Кылын халаңгай — дыка эзирик.
47. Дең-дуң — билир-билбес.
48. Артыш-шаанак — эм үнүштер.
49. Чыжыр алдын — холуксаа чок арыг алдын.
50. Буугар-сарыгар — сырынналыр, сагышыраар.
51. Сооттуг — чугаалыг.
52. Соолбур — мында: аажок арган, кадып калган.
53. Чинзе — нояң-дүжүметтерниң эрге-дужаалының демдээ (сүүр бөрттүк бажынга кадаар янзы-бүрү өңнүг борбак шил-даа, даш-даа болур).
54. Карандыраар — караңдыр.
55. Мортук — үңгүр аксында овааланган довурак.
56. Қазыдак — чолдак селеме.
57. Курлал — курайлап.
58. Чамбы-дип — кижиге амытан чурттап турар диптерниң дал ортузундазы.
59. Кевимзирей берген — кадыксай берген.
60. Хойгуруктай — хоюндуруктай (саадактай).
61. Сестир — бодаар, шиглээр.
62. Ээн эът — оорганың кыдыгларын дургаар шыпкан эът.
63. Очур-Маанай бурган — бурган ады. Сарыг шажынның камгалакчызы, каржы-дошкун бурганнарның бирээзи.
64. Үзүк-ом — ыдык ном.
65. Каварлажыр — таваржыр.
66. Дүвежир — таваржыр, хүрежир.
67. Арбын — он.

68. Дөрбүн — дөрт.
69. Час даңза — чes биле цинк холумак баштыг даңза.
70. Арзайты тайга — бедик тайга.
71. Чаглаа паш — ханы эвес паш.
72. Дүштүк кылыр — дүштеки чем кылыр.
73. Кажыр кара харбыыла — кадыг кара согун.
74. Хымызап келген — хымыс ижип келген.
75. Эрлик-Ловуң хаанның данзызы — алды оранның — өлгөн кижиниң сүезининиң чурттаар оранының эезинде өлүг кижилерниң ат-сывын бижээн дөштөр.
76. Дүшкүн шагаан оът — таң ақ оът.
77. Кода-сүме — хоорай-суур.
78. Хап-шак кылдыр — дааш-шиммээнниг кылдыр.
79. Куруп — чыып, тургузуп.
80. Допчу өөк — тыва тоннуң борбак өөгү.

II. «А л д ы н-Ч а а г а й»

1. Ажы-төрүүр — чурттаар.
2. Үдүйгүже хавыйган — хөлчок ажынган.
3. Анчыг-бужурганчыг чүве сен, орталан! — Оригиналда: анчыг-бужурганчыг хортулаан-тартылаан эшли сен!
4. Дугай — кыры дурту хире хемчег.
5. Лаң — эрги шагда кыдат мөнгүн акша.
6. Хан сактыг кара киш — хөрээ кызылзымаар киш.
7. Чат салыр — чаашкын кыйгырар хуулгаазын арга дузазы-биле кылыр ёзулал.
8. Томагалаар — шарыыр.
9. Энчек — хураган дүгүнден салган кидис.
10. Ак-Ой — «Алдай-Буучу» деп маадырлыг тоолдуң тос дугаар тайылбырын көр.
11. Сезен бир халыын амы — тоолда маадырның тос-тос катап үстүр изиң амы-тыны.
12. Оочулаар-өөчүлээр — өршээр.
13. Бүдөрээр — хаар, дуй тыртар.
14. Алдын куйлуг бижик — алдын хапка суп каан албан бижи.
15. Хоруглуг-шээрлиг — хоруп каан.
16. Нурудар — чажырар.
17. Эргек-быра — күш-шыдал.
18. Күстүк — кыры дурту хемчег.
19. Самбай — кадактың бир янзызы, ак өннүг кадак.
20. Берсенир — тоннуң бир чеңиң кетпези.
21. Була — шаажан тавак.
22. Бадар — улуг дазыл аяк.

23. Илилбе-дилилбе — чүглө ажып төгүлбөс.
24. Ыдам-эргек — ыдам-салаа, ортаа-салаа биле биче-салааның аразында солагай холдун салаазы.
25. Ыдамнаар — ыдам-салааны сүтке азы арагага дээскеш, өргүй согууру.
26. Көскү — көгээрниң үстүкү кезээнден ижерн.
27. Мези — улуг селеме.
28. Казындак кара паш — тудалыг шой паш.
29. Ак-мак — үр болбаанда.
30. Алага талыйт — сураг, шимээн чок барган.
31. Изиг сактыр — эки сактыр.
32. Сугуйтуп — ковайтып.
33. Туң — далай амытанының аж өңүт хавы, ону үрер хөгжүм херексели кылдыр база ажыглап турган.
34. Чунгу — хоюг кып-кызыл дозу (үнүштен алыр будук).
35. Хан-шылбай, кызыл-тыйба — кып-кызыл.
36. Козага, ээририк — чаш ээририк (эликтин чаш төлү).
37. Торгун — шупту.
38. Эжергээр — эжелексээр.
39. Хендирбе бөргү — хендирбе бажы.
40. Хажылба ширээ — хаш даштан кылган ширээ.
41. Бөрү дег көк, дилги дег кызыл чоруур шаамда — хып дээн чалыны аныяк чоруур шаамда.
42. Эремик — төрүвөс.
43. Төрөпчилээр — сыдымны бут-биле төрөпчини катый ораай тыртып алгаш тыртары.
44. Дайычылап базар — чаадап базар.
45. Хелегей аа — (элегей) хоюг аа, чаа төрөөн малдын хоюг сарыг сүдү.
46. Озаң, чоткап — озаңналган ыяш.
47. Хангай эзер — аажок улуг эзер.
48. Хүмүш — мөңгүн.
49. Эр үртезинниг — эр бооп төрөөн.
50. Сак — чаның ужу.
51. Бирилбаа — хуулгаазын эртем-шиди.
52. Эптерээн — үрөлгөн, делгерээн.
53. Минут — мында: тоолчу бо үениң чаа сөзүн ажыглаан.
54. Күрү — күрүне.
55. Найын неге (моол сөс) — сезен бир.
56. Чырын неге (моол сөс) — алдан бир.
57. Эмчижер-демчижер — демисежер.
58. Элбижер-шелбижер — тутчур.

III. «Б о к т у-К и р и ш, Б о р а-Ш э э л е й»

1. Эдик-хеп — идик-хеп.
2. Дайызы кур — кыдат кур, кожалаң хевирлиг.

3. Кайбыр — оон ыңай тоолчу чамдык черлерде *кажыр хожуула* деп адап туар.

4. Айыс алыр — тейлээр, чалбарыыр.

5. Саң салыр — артыш-биле ыш хөмөлээр ёзулал.

6. Биеэрээ — биеэ хевээр.

7. Аржан-коржаң эм — хоран ажыт эм.

8. Сөдүрээр — сөөртүр.

9. Кым эрги? — кым ирги?

10. Күдүк базар — дискектенип олурары.

11. Таар — божа аксыр пөс сава.

12. Кыры бүү — кыры доктаа, кыры дөзү.

13. Шара — мында: сарыг аяк.

14. Алдын бөскектиг оол — мында: алдын хөрөктиг оол.

15. Таваан карарты — шуут чок кылдыр.

16. Тажы — хаан кижиниң оглу.

17. Күстүге дүжер — кандыг-бир чүвеге илдиккеш, доңгая дүжер.

18. Тын авыраар — тыныг арттырар, өршээр.

19. Анаар — ынаар, ол черже.

20. Эр бодун элтерээр — баксыраар, өлүр.

Чаш бодун чанчараар — мында: чанчараар, баксыраар.

21. Үңгер шара — ишкир оңгар аяк.

22. Элгирге — үлгүүрге, сава шыгжаар ыяш шкаф.

23. Чүвейик — чүве ийик.

24. Окулар — оттулар.

25. Шириделдиг — дошкун, берге.

26. Окулуптар — оттулуптар.

27. Үвүм чип үвүрере тоткан,

Авым чип авыраара тоткан — кижиниң соонда арткан эт-севин, мал-матаның ажыглап амыдыраары.

28. Ары-хораазы — ара-албатызы, чағырган кижилери.

29. Оондаазы — оон артканы.

30. Өлчей чаяаты — бурган ады.

IV. «А л д ы н-К у р г у л д а й»

1. Сайын эр — кайгал эр.

2. Өктерээн — өскен.

3. Ярыыр — чугаалаар.

4. Очур баглааш — баглааштың бажын шажынның Очур дээр демдээ **хевирлиг** кылдыр казап сиилбээн.

5. Шүдүлең — хунан.

6. Дай — чаваа.

7. Кыжаалаң — дөнен.

8. Сояалаң — дөрт харлыг аът.

9. Сарыг сыдымын допчулаар — орааган сыдымын эер бажынга кедирив алыры.
10. Хоюндуруктаар — саадактаар, хаптаар.
  11. Онгун сагаан ок — ыдык ак ок.
  12. Ойлуктуг эр — төлөптиг эр.
  13. Эргелиг хөлгем — эргелиг аьдым.
  14. Кулурлай — далганнай.
  15. Дээрниц сьлдзыы — тоолчу «дээрниц довураа» деп ыткан.
  16. Ноюрзаар — удуп дыштаныр.
  17. Допчулаар — дүрер.
  18. Үрен — төл.
  19. Маанайлыг сарыг хову — чүдүлгелиг сарыг хову.
  20. Өшкектежир — днээлежир.
  21. Тавыргадыр — даалыктадыр.
  22. Кызыл көдүргелиг орду сагаан ак өргээ — кызыл пөс-биле каастап кылган ак өргээ.
  23. Наптыгылзаар — чиндинээр.
  24. Элгүүр-дүүлгүр — элгиир-дүрүңгүр.
  25. Дарыжы — дарынгаы, ажынгаы.
  26. Агыылза-хөренги — эт-хөренги.
  27. Хоолуг — домбулуг.
  28. Булалыг — тавактыг.
  29. Сайгың — чаагай.
  30. Кыйбык кудуруктуг — чиңге шывык кудуруктуг.
  31. Шыдың кыр кызырак — ийи харлыг кыс чылгы мал.
  32. Сак ыяш — дүк кагар узун чиңге ыяш.
  33. Эрбен каржы бе — аажы-чаңы каржы бе.
  34. Авы кымыр — аглаар, сегиртир.
  35. Ажынып-дарынып — ажынып-кылыктаныр.
  36. Хаяапча — өг доразы дуглаар сырыглыг кидис.
  37. Үгүс бээр — дап бээр.
  38. Хува — улуг ишкир аяк.
  39. Бо-даа нучу толгайны аар — бо-даа мээ чок баштыг чүвени аар.
  40. Чолук — мында: дайзын дээн уткалыг.
  41. Сарыг кетчик ыт — сарыг хава ыт.
  42. Агбай — кадай.
  43. Бозага — эргин.
  44. Тогана — хараача.
  45. Чүсчүк — күстүк (кыры дурту хөмчөг).
  46. Ширилээр — хөм-биле шарыыр, ораар.
  47. Ай кара даш — эмин эрттир аар даш.
  48. Сөлээр — кандыг-бир чүвеге дүшпези-биле чыгай тудары.
  49. Чырын — алдан.
  50. Найын — сезен.

V. «Эрлэй-Мерген, Харагалзай-Мерген
алышкылар».

1. Хазы — акызы.
2. Дошкалаар — дугулар.
3. Шиднээр — баглап кылыр, белеткээр.
4. Хылыш караңгайлыг — чидиг, сүүр дуюглуг.
5. Ангайба-кеңгейбе — аажок улуг.
6. Дөрбелчиннээр — дөрт кырлыг кылдыр өрүүрү.
7. Курбулчуннаар — үш кырлыг кылдыр өрүүрү.
8. Тас — мында: хаанның дузалакчызы.
9. Быралаар — тура кагыыр.
10. Чыда — чидиг шиш баштыг дайынчы чепсек.
11. Оглаа — аажызы бак.
12. Оттуктай тыртып алгаш — оттуунуң хавынга сул алгаш.
13. Изиг халаг — элээн дыңзыг эзирик.
14. Хажырайи-кажырайи — эгидип (негеп) алыи.
15. Хыжтыг кижиг — өжөөнниг кижиг.
16. Тын очулаар — тын өршээр.
17. Хаан авыгай — хаан ада.
18. Кадын эжи — кадын не.
19. Чамча тон — чуга тон.
20. Довук-дорзуктап чир — чүү-хөөдөн чип алыр.
21. Ховай сарыг хову — кургаг сарыг хову.
22. Кадаң — арган.
23. Хирээн — ижээн.
24. Кеңгирге — дүңгүр хевирлиг хөгжүм херексели.

НОМДА КИРГЕН¹ МААДЫРЛЫГ ТООЛДАР
БОЛГАШ ОЛАРНЫҢ ӨСКЕ ВАРИАНТЫЛАРЫ

Алдай-Буучу

Бай-Тайга районнуң Бай-Тал суурга Төгүй-оол Александр Сыргат-оолович (1948—1950 чылдар үезинде) 40 харлыг Бүлүк Чымба Хертековичиден дыниап бижээн. Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту-дун (ТДЛТЭШИ) аас чогаал фондузунда шыгжаттынган (том 51, дело 223, ар. 84).

2 катап парлалгага үнген:

1. Тыва тоолдар, Кызыл, 1951. И. Медээчи тургускан, ар. 74—127.
2. Сказания о богатырях (Маадырлар дугайында тоолдар). Кызыл, 1960. Кирилде сөзү болгаш очулгазы Л. Гребневтиги, ар. 17—84.

¹ Бо чыныдыда маадырлыг тоолдарның допчулаваан долу вариантыларыны аас чогаал фондузунда материалдар-биле шүүштүрүп тургаш кириген.

Алдын-Чаагай

Улуг-Хем районнун Торгалыг суурга Сарыг-оол Степан Агбаанович биле Сат Шулуу Чыргал-оолович (1950 чылдың июль 29-та) 1890 чылда төрүттүнгөн тоолчу Түлүш Баазаңай Халдаевичиден дыннап бижээн. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда (т. 87, д. 358, ар. 9; т. 101, д. 408, ар. 30) шыгжаттыңган.

2 катан парлалгага үнген:

1. **Тыва тоолдар.** Кызыл, 1951, ар. 15—34.
2. **Баазаңайның тоолдары.** Кызыл, 1980. О. К. Дарыма тургускан, ар. 55—81. («Аваа, Чечен угбалыг, Ангыр-Чечен дунмалыг Алдын-Шаагай» деп ат-биле парлаттыңган.)

ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда шыгжаттыңган өске вариантылары:

1. **Алдын-Чаагай.** Улуг-Хем районнун Хендергениң Хөлчүк суурга Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич 1971 чылдың июнь 29—30-де Безерекей Дадар-ооловичиден дыннап бижээн. (т. 190, д. 762, ар. 22).
2. **Алдын-Шаагай.** Улуг-Хем районнун Хендерге суурга Калзан Антоң Коваевич биле Байсклан Светлана Монгушевна (1976 чылдың июнь 29-та) 1913 чылда төрүттүнгөн Түлүш Бегзи Сендиевичиден магнитофонга бижиткеннер (пленка № 133). Магнитофондан Байсклан С. М. чара бижээн (т. 228, д. 926 а, б; ар. 54).
3. **Алдын-Шаагай, Анаа-Мерген.** Улуг-Хем районнун Торгалыг суурга Байсклан Светлана Монгушевна (1979 чылдың август 8-те) 1919 чылда төрүттүнгөн Баштак-оол Сарыг-Шыыр Кыргысовичиден магнитофонга бижиткеш (пленка № 266—268), чара бижээн (т. 240, д. 982, ар. 38).

Бокту-Кириш, Бора-Шээлей

Бай-Тайга районнун Бай-Тал суурга Тоюң Константин (1947 чылдың январь 8-те) 55 харлыг Салчак Чанзандан дыннап бижээн. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда (т. 40, д. 173, ар. 55) шыгжаттыңган.

3 катан парлалгага үнген:

1. **Тыва тоолдар.** Кызыл, 1951, ар. 127—180.
2. **Бокту-Кириш и Бора-Шээлей.** (Кириилде сөзү, очулгазы болгаш тайылбырлары Л. Гребневтин.) Кызыл, 1969 (орус дыл кырында). Бономда Салчак Чанзанның болгаш Ооржак Маңнайның каттышкан вариантылары кирген.
3. **Бокту-Кириш и Бора-Шээлей** (ийиги үндүргени). Кызыл, 1973 (орус дыл кырында).

ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда шыгжаттынган өске вариантылары:

1. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Бай-Тайга районнун Бай-Тал суурга Иргит Николай (1957 чылда) 1901 чылда төрүттүнген ачазы Иргит Чарынчык Үүргеневичиден дыңнап бижээн (т. 52, д. 228, ар. 35).
2. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Барыын-Хемчик районга Иргит Калдар-оол 1960 чылда Күжүгет Токтак-оолдан дыңнап бижээн (т. 55, д. 243, ар. 32).
3. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Мөңгүн-Тайга районнун Мугур-Аксы суурга Бегзи Каадыр-оол Монгушович биле Дарыма Ондар Киш-Чалааевич (1961 чылдың июль 27—28-те) 64 харлыг Донгак Анай Менгиштиевнадан дыңнап бижээннер (т. 59, д. 261, ар. 48).
4. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Сүт-Хөл районнун Алдан-Маадыр суурга 1892 чылда төрүттүнген тоолчу Ооржак Маннай Намзыраевич (1962 чылдың февраль 23-тс) сактып бижээн (т. 51, д. 223, ар. 84).
5. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Кызылга 1962 чылдың октябрь 23—27 хүнеринде болуп эрткен тоолчуларнын ийи дугаар чыжынга Бүлүгүн Очур-оол Иргитович Бай-Тайга районнун Шуй чурттуг, 1901 чылда төрүттүнген Салчак Бичен Найдын-Хөөевнадан дыңнап бижээн (т. 161, д. 631, ар. 23—51).
6. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Мөңгүн-Тайга районнун Мугур-Аксынга Калзан Антон Коваевич (1963 чылдың июль 22-де) 1929 чылда төрүттүнген Иргит Ширинен Сундуюевичиден дыңнап бижээн. (т. 65, д. 284 а, б, в, ар. 171).
7. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей** деп ийи алышкы. Улуг-Хем районнун Көк-Чыраа суурга Н. Седип-Найыр сактып бижээн. (т. 89, д. 369, ар. 44).
8. **Нарын-Чигир, Амзак-Куу.** Тожу районнун Адыр-Кежиг суурга Дамчай Ольга Михайловна (1974 чылда) 1900 чылда төрүттүнген Хо-мушку Сүрүң-оол Дүктүг-ооловичиден дыңнап бижээн. (т. 225, д. 914, ар. 20).
9. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Каа-Хем районнун Бүрөн-Аксы (Балгазын, Грязнуха) суурунда Кырганнар бажынынга Байсклан Светлана Монгушевна (1917 чылдың июнь 20-де) Сүт-Хөл чурттуг Монгуш Опай Аңгыраковичиден магнитофонга бижиткеш (пленка № 176), чара бижээн (т. 233, 946).
10. **Бора-Шокар аъттыг Бокту-Кириш.** Өвүр районнун Хандагайты суурга Байсклан Светлана Монгушевна (1979 чылдың июнь 23—31-де) Монгуш Балдыжык Сагаановичиден магнитофонга бижээн (пленка 247—249).
11. **Арын-Чигир, Амзак-Куу.** Кызылга Байсклан Светлана Монгушевна (1982 чылдың март 26-да) Сүт-Хөл районнун Алдан-Маадыр чурттуг, 1908 чылда төрүттүнген Монгуш Хүргүл-оол Сазыг-Хунаевичиден магнитофонга бижээш (пленка № 358—367), чара бижээн (т. 264, д. 1087).

12. **Арын-Чигир, Амзак-Куу.** Кызылга 1982 чылдың сентябрь 28-те болуп эрткен тоолчуларның чыыжынга Байсклан Светлана Монгушевна Сүт-Хөл районун Алдан-Маадыр чурттуг, 1908 чылда төрүттүнген Монгуш Хүргүл-оол Сазыг-Хунаевичиден магнитофонга катап бижээн (пленка № 391—392).
13. **Бокту-Кириш, Бора-Шээлей.** Чөөн-Хемчик районун Хөндергей суурга Байсклан Светлана Монгушевна (1982 чылдың октябрь 28-те) 1917 чылда төрүттүнген Каваакай Сат Албанчевичиден магнитофонга бижээн (пленка № 425—426).

Алдын-Кургулдай

Эрзин районга Тоюн Константин 1951 чылдың июнь 13-те Догаз Сояз Куутсулмаевичиден дыңнап бижээн.

1 катап парлалгага үнген:

Тыва тоолдар. Кызыл, 1957. А. К. Калзан, Д. С. Куулар тургускан.

ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда (т. 122, д. 503, ар. 41) шыгжат-
тынган.

Эрелзей-Мерген, Харагалзай-Мерген

Танды районун «Кызыл тараачын» колхозунга Дамдын Оюн Хорлуудай дыңнап бижээн. ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал фондузунда шыгжаттынган (т. 116, д. 482, ар. 18—48).

1 катап парлалгага үнген:

Тыва тоолдар. Кызыл, 1955. А. Калзан, О. Сувакпит тургускан.

Д О П Ч У З У

АЛДАН-БУУЧУ	31
АЛДЫН-ЧААГАЙ	97
БОКТУ-КИРИШ, БОРА-ШЭЭЛЭЙ	127
АЛДЫН-КУРГУЛДАЙ	218
ЭРЭЛЗЭЙ-МЕРГЕН, ХАРАГАЛЗАЙ-МЕРГЕН алышкылар	250
Тайылбырлар	
I. Эргижирээн сөстөрнiц болгаш оюскан чугааларын тайылбыры .	275
II. Номда кирген маадырыг тоолдар болгаш оларнын өске вариантлары	283

Фольклор

АЛДАЙ-БУУЧУ

**Тувинский
героический эпос,
т. II**

На тувинском языке

Редактор издания
О. Д. Байыр-оол.

Художник
В. У. Донгак.

Художественный редактор
М. Ч. Чооду.

Технический редактор
А. А. Чернова.

Корректоры
В. С. Карасал, Г. Н. Биче-оол.

ИБ 842.

Сдано в набор 24.03.93. Подписано к печати 6.10.93. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 18. Усл. печ. л. 16,74. Усл. краско-оттисков 16,92. Уч.-изд. л. 17,3. С-34. Тираж 15000 экз. Заказ 513. ТП 1993.

Тувинское книжное издательство, 667000
Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Министерства печати и массовой информации Республики Тува, Кызыл, 667000 ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

ТДЛТЭШИ

А 11 Алдай-Буучу: Тыва маадырлыг тоолдар, II том,
(С. М. Орус-оол чыып тургускан).— Кызыл: Тываның ном
үндүрер чери, 1993.—288 ар.

ISBN 5—7655—0164—8

Маадырлыг тоолдарның II томунда «Алдай-Буучу», «Алдын-Чаагай»,
«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» болгаш өске-даа тоолдар кирген.

А $\frac{47002580500-34}{133(01)-93}$ 19—98

47.2.58.5

